

ДЕРЖАВНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ  
ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ЦЕНТР  
МВС УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

# КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ВІСНИК

Науково-практичний збірник

Виходить 2 рази на рік  
Заснований у 2003 р.

№ 1 (3), 2005

Київ 2005

УДК 343.9  
ББК 67.99 (4Укр) 94  
К 82

Рекомендовано до друку Координаційно-методичною радою ДНДЕКЦ МВС України  
(протокол від 22 квітня 2005 р. №10)  
Рекомендовано до друку Вченою радою НАВСУ  
(протокол від 17 травня 2005 р. № 8)

**Редакційна рада:**

**П.В. Коляда** (голова) — засл. юрист України, заст. Міністра внутр. справ України;  
**Я.Ю. Кондратьєв** — чл.-кор. Акад. пед. наук, засл. юрист України, проф., радник ректора Нац. акад. внутр. справ України; **І.П. Красюк** (заст. голови) — засл. юрист України, канд. юрид. наук, начальник Держ. наук.-дослід. експертно-криміналіст. центру МВС України; **В.Д. Сущенко** — засл. юрист України, проф., проректор Нац. акад. внутр. справ України

**Редакційна колегія:**

**Я.Ю. Кондратьєв** (голов. ред.) — чл.-кор. Акад. пед. наук, засл. юрист України, проф., радник ректора Нац. акад. внутр. справ України; **В.П. Бахін** — д-р юрид. наук, проф. (Нац. акад. держ. податкової служби України); **В.Г. Гончаренко** — д-р юрид. наук, проф., акад. Акад. правових наук України; **О.М. Джужа** — д-р юрид. наук, проф. (Нац. акад. внутр. справ України); **А.В. Іщенко** — д-р юрид. наук, проф. (Нац. акад. внутр. справ України); **Н.І. Клименко** — д-р юрид. наук, проф. (Київ. нац. лінгвіст. ун-т МОН України); **В.С. Кузмічов** — д-р юрид. наук, проф. (Нац. акад. внутр. справ України); **В.К. Лисиченко** — д-р юрид. наук, проф. (Нац. акад. держ. податкової служби України); **Б.Г. Розовський** — д-р юрид. наук, проф. (Луган. акад. внутр. справ МВС України ім. 10-річчя незалежності України); **М.Я. Сегай** — д-р юрид. наук, проф., акад. Акад. правових наук України; **О.П. Снігерьев** — д-р юрид. наук, проф. (Нац. ун-т внутр. справ); **В.С. Печніков** — заст. начальника (Держ. наук.-дослід. експертно-криміналіст. центр МВС України); **О.В. Неня** — відп. секр. (Держ. наук.-дослід. експертно-криміналіст. центр МВС України)

**Криміналістичний** вісник: Наук.-практ. зб. / ДНДЕКЦ МВС України; НАВСУ;  
К82 Редкол.: Я.Ю. Кондратьєв (голов. ред.) та ін. — К.: «Чайка», 2005. — №1(3). — 173 с.: іл.

Містить праці з теоретичних, методичних, нормативно-правових, практичних, історичних, організаційних проблем судової експертизи та криміналістики. На сторінках вісника відображено матеріали багатого передового досвіду проведення криміналістичних досліджень, інтегровано все нове, що з'являється в галузі науки криміналістики.

Для фахівців з питань судово-експертного та техніко-криміналістичного забезпечення діяльності правоохоронних органів із запобігання, виявлення, розкриття й розслідування злочинів та інших правопорушень, а також науковців, викладачів, аспірантів і студентів юридичних навчальних закладів.

**УДК 343.9**  
**ББК 67.99 (4Укр) 94**

© ДНДЕКЦ МВС України, 2005  
© Національна академія  
внутрішніх справ України, 2005

# ЗМІСТ

## МЕТОДОЛОГІЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

<b>Красюк І.П.</b> Будні експертної служби .....	5
<b>Лисиченко В.К., Шумило М.Є.</b> Про реформування судово-експертної діяльності в Україні .....	9
<b>Лукашевич В. Г.</b> Методологічні проблеми оптимізації пізнавальної діяльності з розслідування злочинів .....	18
<b>Снігерьев О.П.</b> Правова основа реалізації оперативно-розшукової діяльності .....	25
<b>Чернявський С.С.</b> Місце судово-бухгалтерської експертизи в методиці розслідування економічних злочинів .....	30
<b>Комиссаров Н.Л.</b> Проблемы экспертного решения вопроса о принадлежности предмета к холодному оружию .....	38
<b>Швец О.Л.</b> Неправда як специфічна форма мислення .....	47
<b>Седнев В.В.</b> Идентификация оскорблений .....	52

## ВИКОРИСТАННЯ ДОСЯГНЕНЬ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ В ЕКСПЕРТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

<b>Клименко Н.І.</b> Зміни в правовому регулюванні судово-експертної діяльності .....	56
<b>Комиссарова Н.А.</b> Ошибки эксперта и их причины .....	69
<b>Саламатин А.В.</b> Использование достижений естественных наук в судебной экспертизе пахучих следов человека .....	72
<b>Старовойтов В.И.</b> Кровь как источник пахучих следов человека .....	78
<b>Довгань А.А., Кочнова О.Ю., Лінючев Г.В.</b> Деякі аспекти експертного дослідження спиртовмісних рідин .....	87
<b>Федюшкин А.А.</b> Возможности компьютерно-технической экспертизы .....	92
<b>Задеренко С.В.</b> Портретна експертна ідентифікація на сучасному рівні .....	100

## **ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЧОВИХ ДОКАЗІВ**

### ***Волобуев А.Ф., Шевцов С.А.***

Влияние результатов осмотра места дорожно-транспортного происшествия на выводы автотехнической экспертизы .....109

### ***Дубонос К.В.***

Установление причинной связи между неправильной регулировкой фар автомобиля и дорожно-транспортным происшествием .....117

### ***Скрипко Г.О., Сарибекова Д.Г.***

Використання методу поляризаційної мікроскопії для визначення зрілості бавовняного волокна, його сорту, процентного вмісту за групами зрілості як додаткових ознак при дослідженні волокнистих матеріалів з високим процентним вмістом бавовни .....122

### ***Синяков Ф.В.***

Установление зависимости баллистических характеристик дробового выстрела от изменения навески заряда и снаряда патрона .....130

### ***Попов В.Л.***

Ідентифікація зображень, отриманих на струминно-крапельних принтерах . . . .139

### ***Артюшин А.А.***

Особенности криминалистического исследования поврежденных, причиненных выстрелом из пневматического оружия .....144

### ***Швец Н.Л.***

Особливості допиту під час розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням прав споживачів .....149

### ***Космина Н.Н.***

Профилактические меры по выявлению и предотвращению хищений наркотиков из медицинских учреждений .....155

## **ВПРОВАДЖЕННЯ ПЕРЕДОВОГО ДОСВІДУ ЕКСПЕРТНОЇ ПРАКТИКИ**

### ***Печніков В.С.***

Експертне забезпечення правосуддя у Франції .....160

## **НАУКОВЕ ЖИТТЯ**

### **РЕЦЕНЗІЯ**

### ***Іщенко А.В., Весельський В.К.***

Інформаційне забезпечення розслідування .....166

Международная научно-практическая конференция по вопросам дактилоскопии .....169

Спільна конференція .....172

До уваги авторів! .....173

# МЕТОДОЛОГІЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

УДК 343.148:004.891 (477)

**І. П. Красюк**, кандидат юридичних наук,  
начальник Державного науково-дослідного  
експертно-криміналістичного центру МВС України

## БУДНІ ЕКСПЕРТНОЇ СЛУЖБИ

Криміналістика та судова експертиза у своєму розвитку завжди були пов'язані з діяльністю органів правопорядку й орієнтовані на боротьбу зі злочинністю. Тож не дивно, що кожний другий злочин в Україні розкривається за участю працівників експертної служби МВС України.

Безумовно, кожний пережитий рік — це певний відрізок шляху, на якому бувають і перемоги, і невдачі, і здобутки, і розчарування. Яким же став для експертної служби МВС України минулий, 2004 рік. Можна впевнено сказати, що він для всіх нас був доволі складним, нелегким. Але відрадно зазначити, що в експертній службі за 2004 р. було і безліч позитивних моментів. Головним з них є прийняття 9 вересня 2004 р. Верховною Радою України Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про судову експертизу», який, безумовно, створив передумови для подальшого розвитку експертної служби МВС України, поліпшення її матеріально-технічної бази, визначив роль і місце кожного відомства в експертному забезпеченні розкриття і розслідування злочинів. Варто нагадати, що прийняттю цього Закону передували тривалі дискусії щодо питання, бути чи не бути експертній службі МВС України, як і експертним службам інших відомств, суб'єктами судово-експертної діяльності. Сьогодні, і це безперечний факт, експертна служба МВС є невід'ємною складовою частиною системи експертного забезпечення досудового слідства і правосуддя в Україні, організаційна побудова якої представлена науково-дослідними та іншими установами судових експертиз Міністерства юстиції і Міністерства охорони здоров'я України, експертними службами МВС України, Міністерства оборони України, СБУ та Державної прикордонної служби України. Найважливіші ж питання розвитку судової експертизи, що мають міжвідомчий характер, розглядає Координаційна рада з проблем судової експертизи при Мін'юсті України.

На нашу думку, саме існуюча система експертного забезпечення досудового слідства і правосуддя в державі повною мірою відповідає подальшому розвитку інституту судової експертизи й ефективному впровадженню науково-технічних методів і засобів в експертну діяльність. Адже саме завдяки відсутності монополізму та виконанню суто специфічних функцій, діяльність всіх цих експертних установ збагачує арсенал техніко-криміналістичних засобів і методів у розкритті злочинів.

У чому ж полягає специфічність діяльності експертних підрозділів МВС України? Слід зазначити, що вони являють собою широку, наближену до оперативної та слідчої роботи низку криміналістичних установ. До їх компетенції належить забезпечення виїздів на огляди місць вчинення злочинів, виконання криміналістичних експертиз і досліджень, застосування науково-технічних методів і засобів в оперативній діяльності міліції з розкриття та попередження злочинів, формування, ведення та використання криміналістичних обліків.

Специфічність діяльності експертних підрозділів МВС України, у першу чергу, полягає у максимальному наближенні до процесу розкриття і розслідування злочинів: саме міліцейський експерт напряму працює з представниками оперативних підрозділів органів внутрішніх справ та прокуратури, входить до складу слідчо-оперативної групи, яка виїжджає на місце події. А це, у свою чергу, надає можливість скоріше відгукуватися на потреби правоохоронних органів, стимулює найоптимальніше використання форм і методів роботи, спрямованих на розкриття злочинів по «гарячих» слідах.

Незважаючи на доволі молодий вік власне експертної служби МВС України, історія діяльності експертно-криміналістичних підрозділів сягає не одного десятиріччя. Скажімо, ще в 1904 р. у Києві було відкрито перший дактилоскопічний кабінет. Щодо сучасного становлення служби, то воно розпочалося в повоєнний період. С того часу організаційна побудова експертно-криміналістичних підрозділів постійно змінювалась, набувши в 2000 р. того вигляду, який має сьогодні: нині до складу експертної служби входять Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України (ДНДЕКЦ) та підпорядковані підрозділи на місцях.

Проте відбувалося не лише структурне реформування служби: зміцнювалась матеріально-технічна база підрозділів, унаслідок чого підвищувалася оперативність виїздів на огляди місць подій, удосконалювалися форми і методи вилучення речових доказів, їх процесуального оформлення та своєчасного дослідження. Слід зазначити, що обсяги виконуваної міліцейськими експертами роботи з експертного забезпечення правоохоронної діяльності завжди становили значну частку від загальнодержавних, адже, наприклад, лише в 2004 р. в МВС виконано понад 590 тис. досліджень і майже 240 тис. експертиз.

Криміналістика починалася з таких загальновідомих напрямів, як дактилоскопія, балістика, трасологія. Зрозуміло, навряд чи є сенс якимось чином змінювати саму ідею використання чи то дактилоскопії, чи то балістики для розкриття і розслідування злочинів. А от вдосконалюватися необхідно. Зрозуміло, впровадженням досягнень науки і техніки, наукових розробок в експертну практику. Давайте згадаємо: кілька

десятиліть тому на озброєнні експертів не було тих фізико-хімічних методів виявлення слідової інформації на місці події, які сьогодні дають змогу виявити, наприклад, невидимі сліди рук, взуття. Так, криміналістичні обліки, до яких внесено таку слідову інформацію, сприяли збільшенню за останні 6 років збільшенню у 7 разів кількості розкритих злочинів (з 39 тис. до понад 275 тис.). Сьогодні в усіх підрозділах експертної служби МВС України функціонують дактилоскопічні автоматизовані ідентифікаційні системи.

Зрозуміло, підвищення рівня експертного забезпечення розкриття і розслідування злочинів також пов'язане з опануванням відносно нових, спеціальних видів, форм і методів експертних досліджень. Наприклад, фахівці Державного центру мають безпосереднє відношення до впровадження у вітчизняній криміналістиці експертиз методом ДНК-аналізу. Нині у світі дактилоскопічні обліки вже відчувають, так би мовити, серйозну конкуренцію з боку банків даних ДНК. Звісно, формування таких банків даних обходиться дорожче, але й ефект набагато відчутніший, адже з'являється більше можливостей використання їх результатів під час розслідування злочинів, що доведено такими країнами, як Велика Британія, США, Німеччина, Канада, Австралія, Австрія, Польща.

В Україні теж сформована і постійно поповнюється база даних ДНК-профілів, до якої в обов'язковому порядку вносять інформацію про біологічні сліди, вилучені з місць нерозкритих злочинів. Це важливо не лише для роботи вітчизняних експертів-криміналістів. Нашу державу включено до реєстру країн-членів Інтерполу для формування та використання єдиної бази даних ДНК-профілів. То ж не дивно, що через Інтерпол до нас надходять запити щодо наявності інформації про злочинців, які вчинили злочини на теренах своїх країн.

Можливості спеціальних досліджень об'єктів, у тому числі мікрооб'єктів, з кожним роком зростають. Варто сказати, що сьогодні час дослідження багатьох видів об'єктів налічує хвилини, тоді як ще, скажімо, десять-двадцять років тому для отримання аналогічної інформації іншими методами необхідно було декілька годин, а то й діб. Зрозуміло, це відбувається завдяки використанню сучасних аналітичних приладів, серед яких ІЧ-мікроскоп Continuum, рентгенофлуоресцентний спектрометр Elvax, інфрачервоний спектрометр АВАТАР, рідинний хроматограф Agilent 1100.

До речі, у питанні оснащення лабораторій сучасним устаткуванням намагаємося тримати руку на пульсі часу. Але навіть якщо для вдосконалення меж й не існує, все одно завжди повинна бути якась розумна межа. Тому сьогодні ми не намагаємося «осягнути неосяжне». Отже поповнення матеріально-технічної бази проводимо за регіональним, або простіше, «кущовим» принципом.

Мабуть, не викликає сумніву той факт, що сьогодні без налагодження та підтримування зв'язків з аналогічними підрозділами багатьох країн неможливо гідно протистояти злочинності. І ці зв'язки рік від року лише міцнішають. Зокрема, напрацьовано позитивний досвід співпраці з Польщею, Словаччиною, країнами СНД — Російською Федерацією, Білоруссю та ін. Відрадно, що вона відбувається не лише на міждержавному, а й на міжрегіональному рівні. До того ж ДНДЕКЦ став першою в Україні установою, яка отримала право бути членом Європейської мережі

криміналістичних наукових установ (ENFSI), що об'єднує 50 провідних криміналістичних лабораторій з 33 країн Європи. Головне у такій співпраці — можливість взяти на озброєння все передове, що є у світі.

Можливо, фраза «Кадри вирішують все» виглядає дещо заявленою, та в експертній службі, враховуючи доволі широкий спектр напрямів експертних досліджень, кадрове питання є одним з головних. Причому робота в експертних підрозділах — це чудова можливість для широкого кола випускників як відомчих навчальних закладів, так і провідних вузів держави: юристів, хіміків, біологів, генетиків, фізиків, фармацевтів, технологів, програмістів і представників багатьох інших спеціальностей — повною мірою реалізувати свої знання, вміння, здібності, зрозуміло, з перспективою зростання як у професійній, так і в науковій сферах. До того ж це просто надто цікаво.

То ж для людей ініціативних, наполегливих, здатних до самоосвіти, тих, хто дійсно усвідомлює важливість і благородність професії експерта-криміналіста, двері експертних підрозділів завжди відчинені. Сьогодні можна запропонувати нашим фахівцям чудові умови праці: сучасні лабораторії й обладнання, передові засоби і методи проведення експертиз і досліджень. І, зрозуміло, пристойну заробітну плату на початковому етапі їхньої діяльності.

А те, що в експертних підрозділах МВС працюють професіонали, не викликає жодного сумніву. Власне, професійний рівень фахівців експертної служби МВС підтверджується високою якістю експертиз і досліджень, що ними проводяться. Невипадковий й той факт, що нинішній, 2005 рік, у службі вирішено визначити саме роком якості.

Упевнений, що й у подальшому робота експертів-криміналістів відчутно сприятиме боротьбі зі злочинністю. Попереду — відповідальна робота і серйозні плани на майбутнє. У першу чергу це стосується розвитку перспективних напрямів досліджень, зміцнення матеріально-технічної бази, удосконалення нормативно-методичного забезпечення, поглиблення науково-прикладної спрямованості.



УДК 340.69 (477)

**В.К. Лисиченко**, доктор юридичних наук, професор Національної академії державної податкової служби України

**М.Є. Шумило**, доктор юридичних наук, професор, проректор з наукової роботи Університету економіки і права

## ПРО РЕФОРМУВАННЯ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Дано загальний аналіз організації судово-експертної діяльності в Україні. Зазначено, що її унормування ускладнюється неповним узгодженням правових норм та недосконалим станом окремих положень. Підкреслено наявність нерівності статусів судових експертів, їх соціального і матеріального забезпечення. Запропоновано поетапне реформування судово-експертної діяльності в Україні.

*Ключові слова:* судово-експертна діяльність, нормативно-правові акти, кримінальний процес, реформування, процесуальне положення.

Стрімкий розвиток науки та техніки, впровадження їхніх досягнень у різні види життєдіяльності суспільства обумовлює потреби в застосуванні різних видів природньо-технічних, суспільно-гуманітарних знань для вирішення різноманітних проблемних завдань у сфері виробництва, використання та збереження природних ресурсів, навколишнього середовища й екологічної системи та здоров'я людини, безпеки праці, а також кримінального та цивільного судочинства. В різних видах суспільної діяльності юридичних і фізичних осіб, у тому числі в практиці правоохоронних органів, різні за своєю спрямованістю науково-прикладні дослідження набувають характеру самостійного виду спеціальних знань і певних трудових занять відповідних досвідчених фахівців, яких у конкретних випадках залучають до проведення експертиз.

Відповідно до ст. 7 Закону України «Про судову експертизу», судово-експертну діяльність в Україні здійснюють державні спеціалізовані установи. До них належать науково-дослідні інститути та інші установи судових експертиз Міністерства юстиції України і судово-медичні установи Міністерства охорони здоров'я України; експертні служби Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України. Судово-експертна діяльність може здійснюватись на підприємницьких засадах на підставі спеціального дозволу (ліцензії), а також громадянами за разовими договорами [1].

Законодавчою основою судової експертизи в Україні є Конституція України, Закон України «Про судову експертизу», чинне відповідне галузеве процесуальне законодавство та інші численні нормативно-правові акти Міністерства юстиції України, Міністерства охорони здоров'я, Міністерства оборони, Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки України, що регулюють правовідносини у сфері судово-експертної діяльності [2—8].

Практична реалізація законодавства про судово-експертну діяльність в Україні ускладнюється неповним узгодженням правових норм та недосконалим станом певних його положень. Для підвищення ефективності експертного забезпечення правосуддя необхідно впорядкувати закони та підзаконні нормативні акти, привести їх в єдину систему, яка була б звільнена від суперечливих норм і правових прогалин.

Аналіз стану сучасних судово-експертних досліджень показує, що їх різноманітність і не визначена належність до різних відомств призвела до нерівності статусів судових експертів, їх соціального і матеріального забезпечення; відсутності чіткого регулювання питань фінансового, організаційного, науково-методичного, лабораторно-інструментального та спеціального технічного оснащення для проведення складних і комплексних експертиз, а також певною мірою до недостатнього унормування в чинному законодавстві ряду питань щодо порядку проведення окремих видів експертиз на різних стадіях кримінального процесу й інших видах правоохоронної діяльності (наприклад, адміністративний процес, господарський процес, оперативно-розшукова діяльність).

За даних умов чинне законодавство України сформувало кілька видів експертних досліджень, які регулюються законами України «Про судову експертизу» 1994 р., «Про екологічну експертизу» 1995 р., «Про наукову та науково-технічну експертизу» 1995 р. Крім того, як і в попередній період, організація та проведення деяких експертиз визначається відомчими нормативними актами (товарознавча, автотехнічна, у галузі безпеки праці та ін.).

Відсутність єдиного підходу до нормативно-правового регулювання, призначення і проведення судових експертиз на практиці часто-густо породжує істотні недоліки, що негативно впливає на належне їх проведення та використання результатів при провадженні у конкретних кримінальних, цивільних та інших судових справах (наприклад, неодноразове призначення повторних експертиз, невиправдані витрати коштів і часу на їх проведення).

У зв'язку з цим виникла нагальна потреба удосконалення нормативно-правового регулювання, призначення та проведення різних видів експертиз, усунення неузгодженості чинного законодавства і відомчих актів, уніфікації методик дослідження, вимог до якості експертних висновків та фахово-кваліфікаційного рівня експертів.

Як показує узагальнення слідчої та судової практики, в кримінальних справах досить часто слідчими органами і судами призначаються такі види судових експертиз:

- 1) криміналістичні (зокрема, почеркознавча, техніко-криміналістична експертизи документів), трасологічна, балістична, дактилоскопічна. Останніми роками збільшилась кількість експертиз вибухових пристроїв і продуктів вибуху, а також матеріалів і речовин (наркотичні засоби і сильнодіючі речовини, лакофарбові матеріали та покриття, нафтопродукти), різних фальсифікованих виробів;
- 2) судово-медичні (дослідження трупа, живих осіб і речових доказів, сліди крові, сперми, волосся, пошкодження одягу, пов'язані з тілесними ушкодженнями тощо);
- 3) ветеринарна експертиза у справах про порушення ветеринарних правил і незаконне полювання та незаконні рибальські, тваринні й інші промисли;
- 4) біологічна експертиза об'єктів рослинного і тваринного походження;
- 5) товарознавча експертиза виготовленої продукції, сировини, напівфабрикатів і тари;
- 6) фармацевтична і фармакологічна експертизи препаратів медичного

призначення (таблетки, капсули, ампули, мазі, гормональні препарати, вакцини, порошки, рідини для ін'єкцій та ін.);

7) автотехнічна та автотоварознавча у справах про дорожно-транспортні події;

8) бухгалтерська у справах про господарські й інші злочини;

9) психіатрична експертиза у випадках, коли виникає сумнів відносно осудності обвинуваченого (підозрюваного) або здатності його під час провадження у справі усвідомлювати свої дії і керувати ними.

Названі різновиди судових експертиз організаційно сформовані і проведені їх урегулювання відомчими нормативними актами. Найбільш предметно розроблені їх теоретичні основи і методики дослідження конкретних об'єктів і оформлення експертних висновків, а також визначені кваліфікаційні вимоги до фахівців експертно-дослідних установ, в яких проводять ті чи ті види судових експертиз.

Потребують організаційного відомчого визначення і фахово-кадрового укомплектування та відповідного галузево-предметного розроблення теоретичних основ і методик дослідження експертизи (одорологічна, економічна, пожежно-технічна, психологічна, будівельно-технічна, агротехнічна, технологічна) і ряд нових видів спеціальних предметних досліджень, які набувають розповсюдження в слідчій і судовій практиці, але до цього часу організаційно і науково-методично не сформувалися, зокрема дослідження звуко-, відеозаписуючої апаратури й ототожнення зафіксованих джерел звуку та усного мовлення, комп'ютерної техніки та програмних продуктів.

У спеціальній літературі з проблем удосконалення судових експертиз, які проводяться спеціалізованими науковими установами Міністерства юстиції, Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки і Міністерства оборони протягом останнього двадцятиріччя, чимало авторів висловлюють пропозиції про доцільність створення Єдиної Міжвідомчої системи експертно-криміналістичних установ і підпорядкування їх Міністерству юстиції України. Ці пропозиції обумовлені такими аргументами:

1) здійснення оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування і проведення судових експертиз в одному відомстві створює можливості для зловживання, порушення принципів процесуальної самостійності і незалежності експерта;

2) повна об'єктивність, незацікавленість експерта в справі може бути забезпечена лише тоді, коли він не брав участі в підготовці матеріалів, у проведенні слідчих дій, не виявляв об'єктів і матеріалів, що можуть бути предметом експертного дослідження;

3) відомча роз'єднаність в організації судово-експертної діяльності негативно позначається на здійсненні теоретичних і експериментальних досліджень в розробленні нових методик дослідження речових доказів і впровадження їх в експертну практику, удосконаленні інформаційного забезпечення науково-дослідних і конкретних досліджень, підготовці фахівців;

4) звільнення співробітників експертно-криміналістичних підрозділів Міністерства внутрішніх справ і органів Служби безпеки від невластивої їм функції спеціаліста (ст.128 КПК ) щодо участі в проведенні слідчих дій. Здійснення зазначеного заходу дасть можливість раціональніше використовувати кадри, складне і дороге лабораторне устаткування, сприяти розробленню нових методів дослідження, зменшенню строків проведення експертизи та підвищенню їх якості;

5) у різних відомствах по окремим видам експертиз має місце не виправдовуюча себе практика проведення дороговартісних експертиз (наприклад, біологічних, генотипоскопічних, матеріалів звукозапису);

6) державні експертні установи Міністерства юстиції, Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки і Міністерства охорони здоров'я мають різні джерела фінансування і різний рівень матеріально-технічного забезпечення;

7) кадровий склад у державних експертних установах відрізняється ступенем професійної підготовки.

Заслуговує на увагу і те, що з багатьох галузево-предметних знань прикладного судово-експертного призначення міжвідомчої цільової фахової підготовки в Україні не існує, тому для проведення зазначених вище видів експертиз залучаються фізичні особи, які не обізнані зі специфікою проведення таких досліджень і потребують відповідної предметної підготовки і періодичної перепідготовки, що існує, наприклад, тільки в системі Міністерства охорони здоров'я.

У практиці судочинства сьогодні виникають проблемні питання, які потребують науково-обґрунтованого вирішення, зокрема, про розмежування судових експертиз за їх галузевою предметністю, їх класифікація за об'єктами дослідження та станом досконалості їхніх методик і особливостями їх проведення, про доцільність та допустимість змагальної чи альтернативної експертизи, конкретизації процесуальних повноважень експертів при проведенні так званих діагностичних експертиз, комплексних і комісійних експертиз та оформлення їх висновків.

У зв'язку зі здійсненням в Україні судово-правової реформи, прийняттям Закону «Про судоустрій» та підготовкою проекту Кримінально-процесуального кодексу України виникає нагальна потреба в істотному реформуванні інституту судової експертизи і його удосконалення в законодавстві України з метою уніфікації організаційних форм і методологічних засад різних видів експертних досліджень та врахування міжнародного досвіду з цих питань.

### **Організація судово-експертної системи в Україні**

Автори вважають за необхідне і можливе здійснити планове і поступове створення в Україні єдиної системи судово-експертних установ. Це обумовлюється тим, що в сучасних умовах стрімкого розвитку науково-технічного прогресу, технічних і гуманітарних наук постійно розвиваються і поновлюються знання. Водночас спостерігаються динамічні зміни у структурі злочинної діяльності на фоні підвищення професіоналізму злочинців. Це вимагає від правоохоронних органів більш ефективної протидії на базі сучасних наукових знань, в тому числі проведенні ускладнених експертних досліджень по кримінальним, цивільним та іншим судовим справам. Для якісного проведення судових експертиз, їх належного науково-методичного забезпечення, комплектування судово-експертних установ висококваліфікованими кадрами і технічного оснащення пропонуємо створити *Міжвідомчий комітет судової експертизи при Кабінеті Міністрів України*, розробити Положення про Комітет, його структуру, головні і регіональні місцеві науково-практичні підрозділи з чітким визначенням їхніх функцій щодо проведення конкретних судово-експертних досліджень.

Розробники концепції вважають, що в сучасних умовах механічне об'єднання існуючих державних експертних установ може призвести до негативних наслідків і різко знизити результативність експертних досліджень, оскільки це потребує значних матеріальних витрат, пов'язаних з перебудовою відомчої системи експертних підрозділів, додатковим виділенням приміщень, технічним оснащенням сучасним інструментально-лабораторним обладнанням.

Тому на початковому етапі реформування інституту судової експертизи автори пропонують зберегти існуючу відомчу побудову експертних установ з підпорядкуванням їх у питаннях кадрового, науково-методичного забезпечення і створення гарантій процесуальної самостійності експертів Міжвідомчому комітету судової експертизи при Кабінеті Міністрів України. В керівний склад даного органу пропонується ввести представників усіх відомств, що мають експертні підрозділи. Міжвідомчий комітет судової експертизи має здійснювати загальне організаційне керівництво діяльністю існуючих і заново створених експертних підрозділів, займатися добором кадрів, їх атестацією, вирішенням питань про стягнення та звільнення із займаних посад.

На думку розробників концепції, на даний Комітет також слід покласти обов'язки щодо добору фахівців, їх атестації і включення до державного реєстру для проведення організаційно неформованих експертиз, таких як економічна, екологічна, інтелектуальної власності, техногенна. Крім того, в Міжвідомчому комітеті на базі його підрозділів пропонується створити реєстр нештатних експертів із числа висококваліфікованих фахівців, що працюють у відповідних установах, які в міру необхідності можуть залучатися до участі на договірних умовах до проведення експертиз з відповідною оплатою роботи згідно з фактичними затратами часу і кваліфікацією за тарифами, розробленими Міжвідомчим комітетом за рахунок організацій, що призначили експертизу.

З цією метою розробити і затвердити державну програму поетапного реформування, яка передбачатиме:

- перехід до єдиної системи фінансування діяльності державних експертних установ безпосередньо з Державного бюджету;
- створення єдиного переліку ( реєстру ) спеціальностей державних судових експертів;
- на основі реєстрації експертиз залежно від місця проживання створити регіональні списки, затвердженні Міжвідомчою радою чи Міжвідомчим комітетом і забезпечити цими списками міські правоохоронні органи та суди для постійного використання зареєстрованих експертів при провадженні дізнання досудового слідства і розгляді кримінальних справ;
- створення єдиної уніфікованої системи оплати праці співробітників державних експертних установ;
- створити на базі Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України, який краще за інші кадрово і технічно оснащений, постійно діючий факультет чи курси підготовки та перепідготовки спеціалістів-експертів з відповідних галузей знань;
- спеціалізацію однотипних лабораторій державних судових експертних установ з визначенням місць їх розташування і зон територіального обслуговування існуючого відомчого забезпечення, чіткої регламентації сфер їхньої діяльності й усунення необґрунтованого дублювання експертних досліджень, що дасть змогу підсилити творчий потенціал висококваліфікованих фахівців, ефективніше використовувати існуюче лабораторне устаткування й уникнути марнотрацтва бюджетних коштів;
- введення посади «державний судовий експерт» з чітким визначенням його правового та соціального статусу;
- у перехідний період для координації і підвищення ефективності діяльності системи державних судово-експертних установ та зосередження зусиль

наукових досліджень створити постійно діючу Міжвідомчу координаційну раду керівників судово-експертних установ при Міністерстві юстиції;

- створення єдиного міжвідомчого друкованого органа з питань судової експертизи на початковому етапі реформування;
- встановити професійне свято «День державного судового експерта», нагрудний знак «Державний судовий експерт», почесне звання «Заслужений державний судовий експерт»;
- створити робочі групи з представників державних судово-експертних установ для:
  - а) вироблення пропозицій щодо організації єдиної системи післядипломної підготовки фахівців з різних предметно-галузевих напрямів судової експертизи. На нашу думку, підготовка судового експерименту повинна мати наступні складові: базову повну вищу освіту; післядипломну освіту (спеціалізацію, стажування, підвищення кваліфікації та перепідготовку); спеціальну освіту за певними експертними спеціальностями; самоосвіту;
  - б) для координації діяльності з проведення предметних судово-експертних досліджень (зокрема, генотипоскопічних, фоноакустичних, почеркознавчих) створити автоматизовані ідентифікаційні системи відповідних обліків;
  - в) розроблення інструкції щодо проведення комплексних міжгалузево предметних судових експертиз і подальшого удосконалення їх методичної бази;
  - г) організації державними судово-експертними установами періодичного друкованого видання з питань судової експертизи.

Визнати недоцільним у даний час створення регіональних генотипоскопічних, фоноакустичних та інших лабораторій у зв'язку з наукоємністю і складністю досліджень, що вимагають високої кваліфікації експертів, а також значних матеріальних витрат для їх проведення. Зосередити ці види досліджень в одному з республіканських науково-дослідних центрів (наприклад, в існуючому Державному науково-дослідному експертно-криміналістичному центрі МВС України).

На підставі сформульованих вище пропозицій, реформування експертних установ має відбуватися в три етапи:

- 1) підготовчий (створення уніфікованої законодавчої нормативної бази для проведення судово-експертної діяльності);
- 2) створення Міжвідомчого комітету судової експертизи при Кабінеті Міністрів України;
- 3) створення Міжвідомчого комітету судової експертизи при Кабінеті Міністрів України з підпорядкуванням йому відомчих експертних служб.

### **Вдосконалення процесуального положення експертів**

Розробити нову редакцію Закону «Про судову експертизу», в якому нормативно закріпити й уточнити визначення судової експертизи як однієї із процесуальних форм застосування спеціальних наукових знань і науково-технічних досягнень у кримінальному, цивільному й арбітражному провадженні у конкретних справах, поняття і структуру висновку судового експерта, засад судової експертизи, класифікації комплексних міжгалузевих предметних видів судової експертизи, прав і обов'язків судових експертів, передбачити можливість призначення і виконання альтернативних експертиз та ін.

Виникає необхідність нормативного врегулювання у процесуальному законодавстві порядку призначення, проведення і підготовки експертного висновку при проведенні комісійних і комплексних, повторних і додаткових експертиз.

На нашу думку, атестовані судові експерти можуть також виконувати у встановленому в Кримінально-процесуальному кодексі порядку консультативні функції при проведенні судових і слідчих дій.

Практика свідчить про те, що є підстави розширення переліку обов'язкового проведення експертизи по кримінальним справам, зокрема щодо харчової нешкідливості морських видів продуктів, промислових товарів, напоїв, економічних і технологічних ризиків.

Потребує додаткового обґрунтування встановлення строків проведення окремих видів експертиз. Чинний порядок продовження місячного терміну виконання експертизи не вказує, на кого із суб'єктів (на експерта-виконавця, чи на керівника даної експертної установи) покладено обов'язок його узгодження, коли експертиза не може бути проведена в цих межах (якщо експертиза є складною з причин багатооб'єктності, комплексного, повторного трудомісткого дослідження чи за якимись іншими причинами).

Необхідно усунути розбіжності у діючому КПК окремих положень відомчих нормативних актів, що регулюють порядок призначення і проведення судової експертизи [9]. Так, суб'єктами призначення судової експертизи згідно з чинним законодавством є слідчий, суд (суддя). Всупереч даному положенню у п. 5.2.3.1 Інструкції про діяльність експертно-криміналістичних служб МВС України від 30.08.99 однією з підстав для проведення експертизи є замовлення адвоката. З метою відмежування висновку експерта як виду доказів у кримінальному судочинстві (ч.2 ст. 65 КПК) від письмового висновку фахівця з питань, що вимагають спеціальних знань (п.13 ст. 48 КПК), у проєкті нового КПК необхідно визначити процесуально-правову значущість таких висновків, отриманих захисниками.

У діючому законодавстві та у відомчих нормативних актах також необхідно уніфікувати термінологію, що стосується процесуального порядку призначення, проведення й оцінювання висновку судового експерта.

При визначенні поняття судовий експерт, очевидно, є сенс вказати на те, що він має бути незацікавленою особою у справі і може офіційно, професійно займатися наукою, мистецтвом чи ремеслом. Було б доцільним передбачити в законодавстві можливість приведення судового експерта до присяги, а також роз'яснення йому положень відповідного законодавства щодо відповідальності за ухилення від виконання обов'язків експерта чи складання завідомо неправдивого висновку.

Потребує подальшої законодавчої регламентації порядок призначення і проведення судової експертизи співробітниками державних експертних установ у порядку виконання функції судового експерта за неслужбовим завданням ( п.5 ст. 13 Закону «Про судову експертизу», ст. 92 КПК ), а також підприємцями і громадянами за разовими договорами.

Державний Реєстр атестованих судових експертів державних і підприємницьких структур та громадян має, крім загальних відомостей про особу та його фахову підготовку, містити дані, що характеризують експертно-дослідницьку діяльність, інформацію про набуття додаткової освіти чи наукового ступеня.

Потребує розширення коло прав судового експерта. Так, було б доцільно експерту в разі необхідності в ході проведення експертизи надати право залучати спеціалістів для отримання консультацій та допомоги.

До числа прав експерта слід також додати його право зазначати у своєму висновку умови і причини, що сприяли вчиненню злочину. Встановлення зазначених фактів є однією з функцій судового експерта — попередження злочинів на основі використання спеціальних знань.

Потребує й ширшого викладу в проєкті КПК структура висновку експерта, вимоги до якого сформульовано у п.33 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз [4].

У проєкт КПК слід внести до числа видів доказів поряд з висновком експерта і показання експерта, оскільки законодавство передбачає його допит. Крім того, норму про підстави і предмет допиту експерта слід доповнити положенням про те, що експерт може також допитуватись у зв'язку з відмовою проведення експертизи й унормувати його право власноручно викладати свої показання при допиті.

Передбачити у кримінально-процесуальному законодавстві право захисника, цивільного позивача, цивільного відповідача, їх представників, потерпілого чи його представника заявляти клопотання про призначення повторної або додаткової експертизи.

З урахуванням засад змагальності у процесуальному законодавстві було б доцільним передбачити можливість захиснику бути присутнім при проведенні експертизи і обов'язкового його ознайомлення з висновком експерта.

Розробити і запропонувати у проєкті КПК норму, яка б передбачала не лише права обвинуваченого, підозрюваного, потерпілого, цивільного позивача і відповідача, свідка при призначенні і проведенні судової експертизи.

У новому Кримінально-процесуальному кодексі передбачити норму щодо можливості ознайомлення з висновком експерта чи повідомленням про неможливість проведення експертизи, з протоколом допиту експерта не тільки підозрюваного, обвинуваченого, а й захисника, цивільного позивача і цивільного відповідача. В тих же випадках, коли експертиза проводилася за клопотанням потерпілого, або мала відношення до потерпілого чи свідка, то їм також надається висновок експерта.

Враховуючи особливості проведення судово-медичних, судово-психіатричних, судово-психологічних експертиз, необхідно в процесуальному законодавстві передбачити спеціальні норми про призначення, проведення і формування висновку по цим видам судових експертиз.

Передбачити у кримінально-процесуальному законодавстві положення про призначення комплексної психолого-психіатричної експертизи неповнолітніх для вирішення питання про наявність у неповнолітніх психічного захворювання чи затримки психічного розвитку, їх здатності повністю або частково усвідомлювати свої дії і керувати ними в конкретній ситуації.

Розробити і запровадити у новому Кримінально-процесуальному кодексі норму, яка б регулювала особливості призначення судово-психіатричних експертиз у справах про застосування примусових заходів медичного характеру.

У новому кримінально-процесуальному законодавстві є підстави сформулювати окрему норму, яка б передбачала порядок і умови проведення експертизи у справах, що містять дані про державну таємницю.

У новому КПК треба розширити адміністративні функції керівника державної експертної установи щодо організації проведення експертиз, контролю за їх проведенням, оформлення їх результатів. Так, є доцільним надати йому право на організацію проведення комплексних експертиз, якщо це впливає із характеру порушених питань, сформульованих у постанові (ухвалі), і це необхідно для встановлення фактів, що мають значення для справи, але з приводу яких не порушені питання, або коли проведення призначеної експертизи неможливе без проведення інших експертних досліджень; на повернення матеріалів без проведення експертизи, якщо її призначення було пов'язане з порушенням вимог процесуального закону.



Водночас слід враховувати і негативні наслідки, пов'язані з розширенням прав керівників державних судово-експертних установ. До числа негативних наслідків слід віднести те, що кандидатура судового експерта не узгоджується з органом, що призначив експертизу. Це призводить до звуження права обвинуваченого на заявлення відводу експерта (ст.197 КПК), а також звужує право слідчого на вибір експерта (ст. 198 КПК). Практика візування керівником експертної установи висновків експерта нерідко межує з втручанням у виконання судової експертизи, що забороняється законом ( див. ст. 4 Закону «Про судову експертизу»).

У новому проекті КПК необхідно передбачити підстави і порядок призначення додаткової, комісійної і комплексної судової експертизи, а також можливість бути присутньою особі, що призначила експертизу, при її проведенні, про обов'язок даної особи бути присутньою при дачі обвинуваченим й іншими учасниками кримінального процесу пояснень експерту. На думку розробників концепції, в проекті КПК треба передбачити право обвинуваченого, потерпілого та інших осіб заявляти клопотання про призначення не лише нової або додаткової експертизи, а в разі її проведення правом ознайомлення не тільки з висновком експерта, а й протоколом його допиту.

У проект нового КПК слід внести право обвинуваченого, підозрюваного, потерпілого та інших осіб на ознайомлення з повідомленням судового експерта про відмову у проведенні експертизи. Залежно від мотивів відмови ці особи можуть подавати додатково матеріали (об'єкти, свідчення), необхідні для здійснення досліджень, або вимагати проведення експертизи іншою особою чи в іншій експертній установі.

На думку розробників даної концепції, необхідно в законодавстві передбачити також участь у проведенні судових експертиз і унікальних спеціалістів вищої кваліфікації в галузі науки і техніки, які згідно з ст. 6 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» здійснюють наукову і технічну експертизу в неправовій сфері.

Потрібне розроблення кваліфікаційних ознак поняття криміналістичних експертиз і їх закріплення у законодавстві.

### Список використаної літератури

1. *Інструкція* про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах: Наказ Мін'юста України від 24.12.2003 № 170/5. — К., 2003.
2. *Про судову експертизу*: Закон України із змінами і доповненнями, внесеними Законами України від 03.04.2003 № 662-IV і 09.09.2004 № 1992-IV // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 28. — Ст. 232; 2003. — № 27. — Ст. 209; 2005. — № 1. — Ст. 14.
3. *Уголовно-процессуальный кодекс Украины* / Под общ. ред. В. Т. Маляренко, Ю. П. Аленина. — К.: Одиссей, 2003.
4. *Інструкція* про призначення та проведення судових експертиз: Наказ міністра юстиції України від 08.10.98 № 53/5. — К., 1998.
5. *Типове положення* про науково-дослідний експертно-криміналістичний центр при ГУ МВС України в Криму, м. Києві та Київській області, УМВС України в областях, м. Севастополі та на транспорті: Наказ МВС України від 18.01.99 № 30. — К., 1999.
6. *Інструкція* про проведення судово-медичної експертизи: Наказ М-ва охорони здоров'я України від 17.01.95 № 6 (0248-95). — К., 1995.
7. *Порядок* проведення судово-психіатричної експертизи: Наказ М-ва охорони здоров'я України від 08.10.2001 № 387 (0215-02). — К., 2001.
8. *Положення* про Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України: Наказ МВС України від 18.01.98 № 30. — К., 1998.
9. *Порівняльна таблиця* до проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про судову експертизу», реєстрац. № 1144 від 14.01.2003.
10. *Уголовно-процессуальный кодекс Франции*. — М.: Прогресс, 1997.

УДК 343.131.8

**В.Г. Лукашевич**, доктор юридичних наук,  
професор, перший проректор Гуманітарного  
університету «Запорізький інститут  
державного та муніципального управління»

## МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ З РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Застосовуючи методологію матеріалістичної діалектики, теорію відображення та системно-функціональний аналіз управлінської діяльності слідчого на досудовому слідстві, позначено основні методологічні проблеми оптимізації його пізнавальної діяльності з розслідування злочинів та визначено деякі шляхи їх розв'язання.

*Ключові слова:* оптимізація розслідування, інформаційно-пізнавальна сутність розслідування, слідча практика, доказування, управління розслідуванням, оперативно-розшукова діяльність.

Проблему оптимізації розслідування припустимо розуміти як інтелектуально-вольовий акт вибору слідчим процесуально обґрунтованого, тактично доцільного рішення (лінії поведінки) та практичне здійснення (реалізацію) системи дій (операцій та прийомів), які дають змогу ефективно вирішувати завдання, що висувуються у певних ситуаціях розслідування.

Розслідування злочинів уже при першому наближенні постає перед дослідником складним, багатобічним соціальним процесом, до орбіти якого залучається велика кількість суб'єктів, які мають свої власні інтереси та специфічні мотиви поведінки, що підпорядковані, однак, загальному завданню кримінального судочинства (ст. 2 КПК України). В ньому діють певні правові та інші норми, покликані регламентувати й регулювати взаємовідносини учасників кримінального процесу. Процедура розслідування припускає також вироблення і реалізацію великої кількості різноманітних за змістом, спрямованістю, характером, цілями й завданнями тактичних рішень та методів (прийомів). Звідси, організація, регулювання й упорядкування цього складного процесу є важливим завданням науки криміналістики та слідчої практики. Для його вирішення розглянемо інформаційно-пізнавальну сутність процесу розслідування злочинів.

Відомо, що злочин є подією минулого, яку слідчий безпосередньо не спостерігає. Тому, щоб пізнати (розкрити) злочин, слідчому потрібна інформація про нього. Виникає питання: як і звідки він її отримає? Існує два взаємопов'язаних шляхи. Перший характеризується тим, що слідчий виявляє та досліджує матеріальні об'єкти (речі) — носії інформації про минулу подію. Але чи може слідчий самостійно розв'язати цю проблему? Гадаємо, навряд чи, та це, очевидно, й недоцільно. Тут його головне завдання вбачається в організації (координації й

управлінні) діяльності інших професійних учасників розслідування (оперативних працівників, спеціалістів, експертів), які для нього (а точніше, для вирішення завдань кримінального процесу) виявляють та досліджують носії матеріальних відображень (сліди у широкому розумінні цього слова) злочинної події, а отримані таким шляхом знання слідчий «привласнює» та використовує їх у процесі доказування.

Другий шлях розкриття злочинів пов'язаний з відшукуванням людей, які стикалися з подією злочину, чи були його учасниками й завдяки цьому стали «джерелами» інформації стосовно нього, і «прочитуванням» («актуалізацією») слідів пам'яті — видобуванням інформації стосовно злочинної події з їхньої свідомості.

Розслідуючи злочин, слідчий у встановлених законом процесуальних формах пізнає явища та об'єкти матеріального світу, що пов'язані з ним. Це дослідження здійснюється шляхом оперування інформацією, котра береться з різних джерел (носіїв), які відобразили подію злочину як процес взаємодії та слідоутворення. Проведене опитування слідчих показало, що вони абсолютно однаково ставляться до доказової сили як матеріальних джерел інформації, так і «слідів пам'яті», не віддаючи при цьому ніякої переваги жодному з цих видів інформації. Про це також свідчать їх відповіді на запитання щодо способів збирання інформації про злочин, яка використовується для прийняття рішення стосовно порушення кримінальної справи. Тут серед найбільш поширених слідчі назвали: огляд місця події — 88,1 % та отримання пояснень — 81,7 %. Однак, змістовне (монографічне) вивчення кримінальних справ свідчить, що слідчі під час доказування все ж таки частіше використовують показання осіб, ніж речові докази. Таку різницю між кількісним і якісним аналізами можна пояснити, по-перше, певною заданістю подібних відповідей слідчих, які бажають «зберегти обличчя», і, по-друге — виявленою під час змістовного (якісного) вивчення кримінальних справ різницею (і часом — суттєвою) у кількості наявної (отриманої) у розпорядженні слідчого інформації, і тієї з неї, котра практично використовується у процесі доказування.

Для збирання інформації про злочин слідчий, крім правових — використовує знання, що трансформують досягнення природознавчих і технічних наук, психології, логіки, кібернетики, науки управління та досвід передової практики, а також методи, прийоми й технічні засоби, розроблені наукою криміналістикою. З цих позицій розслідування злочинів є дослідницькою, пізнавальною діяльністю, якій притаманні загальні закономірності пізнання взагалі. Її суть полягає у відображенні об'єктивної дійсності у свідомості слідчого.

Таким чином, із криміналістичних позицій розслідування злочинів може бути представлено як інформаційно-пізнавальний процес спілкування (взаємодії) слідчого із залученими до нього особами, під час якого у свідомості слідчого формуються уявлення, що адекватно віддзеркалюють (та відтворюють) минулі події. Тому результатом такого пізнання (якщо ми будемо послідовними матеріалістами-діалектиками) постає об'єктивна істина, яка, у той же час, відносна вже тому, що досудовим слідством пізнання злочинної події не завершується, та знання про неї носить (на цьому етапі) попередній (відносний) характер, який, у майбутньому, може уточнюватися, змінюватися і навіть відкидатися. Як усяка відносна істина, знання на досудовому слідстві завжди обумовлені досягнутим і використаним рівнем науки й техніки, залежать від обставин місця й часу.

Виходячи із зазначеної теоретико-пізнавальної концепції, можна констатувати, що у процесі розслідування злочину через спостереження, виявлення, описування, опитування, експеримент та інші методи (прийоми) пізнання — слідчий використовує (залучає) інформацію щодо злочинної події і немовби вводить її із зовнішнього світу минулого у сьогодення (створює модель минулого) — усередину системи кримінального процесу і тут цією інформацією оперує у формі доказування. Таким чином пізнаються закономірності об'єктивного світу, спричинені подією (злочином), що сталася, і які перебувають за межами системи розслідування. Остання, через своїх суб'єктів (учасників кримінального процесу), пізнає та інтерпретує подію минулого. Тобто, отримані таким чином системою знання є синтезом дослідних даних її учасників, система немовби раціоналізує істину, а не випробовує її в особистому, суб'єктивному досвіді слідчого.

У зв'язку з цим, пізнання, що здійснюється у процесі розслідування у формі процесуального доказування, має низку специфічних рис, а саме:

1. Пізнання на досудовому слідстві проваджується уповноваженими на те державними особами, а саме — прокурором, слідчим та органом дізнання (дізнавачем).

2. Процедура слідчого пізнання здійснюється у передбачених процесуальним законом формах. Зокрема, із метою отримання доказової інформації під час розслідування кримінальних справ проводять слідчі дії, перелічені в законі. Це, проте, не означає, що тут не можна використовувати непроцесуальні форми пізнання. Інформація, що отримана в результаті застосування оперативно-розшукових заходів, використовується у пізнавальній діяльності слідчого як орієнтовна, зокрема, для висунення версій, вироблення оптимальних умов та прийомів тактики провадження процесуальних дій тощо.

3. Криміналістичні та інші методи, прийоми і технічні засоби, що використовують для отримання інформації, мають відповідати низці спеціально встановлених вимог (обмежень або критеріїв).

4. Обмежений час пізнання у ході розслідування. Відомо, що дізнання повинно бути завершеним у термін не більше десяти днів або не пізніше одного місяця зі справ, за якими досудове слідство за кримінальною справою повинно бути завершеним протягом двох місяців.

5. Інформаційно-управлінський характер взаємодії (спілкування) слідчого з іншими учасниками кримінального процесу, який інтегрує процедуру розслідування.

Останню особливість розглянемо докладніше.

Аналіз спеціальної літератури дає змогу розглядати управління, у самому загальному вигляді, як функцію організованих систем, що забезпечує збереження їх структур, підтримання режиму діяльності, реалізацію їх цілей та програм. Це досягається систематичним і цілеспрямованим впливом суб'єкта управління на соціальний об'єкт з метою упорядкування, зберігання, удосконалення й розвитку його якісної специфіки, а також — із метою забезпечення ефективного функціонування всієї системи.

Діяльність слідчого у сфері розслідування злочинів також має організаційно-правове оформлення, необхідне для управління. З позиції теорії управління зміст процесу розслідування злочинів «... есть целенаправленное, сознательное воздействие субъекта управления на объект (объекты) для приведения

его в определенное состояние, отвечающее целям управления, придания ему нужных свойств, требующегося направления развития» [1]. Отримання інформації слідчим (суб'єктом кримінального процесу, що керує), її наступне оброблення, прийняття на цій підставі рішення та передавання його об'єктам керованої підсистеми (іншим суб'єктам кримінального процесу) — такий механізм управління в процесі розслідування злочинів.

Таке управління «осуществляется путем или директивного, по преимуществу прямого воздействия на их поведение посредством законов, приказов, норм, инструкций и т.д., или опосредованно, главным образом через стимулирование» [2]. Вплив на суб'єктів кримінального процесу найчастіше здійснюється директивним шляхом, хоча нерідко застосовується й метод стимулювання, важелями якого є: матеріальне заохочення, матеріальна зацікавленість, моральне заохочення, схвалення тієї чи тієї поведінки, дій, вчинків тощо.

Звідси, управління на досудовому слідстві припустимо уявити як регульований правовими нормами соціально-психологічний процес, у ході якого здійснювався вплив на особистість учасників розслідування, вносяться відповідні корективи до її духовного світу, а також до психологічного механізму індивідуальної поведінки.

У рамках проведеного нами дослідження виділено дві головні групи соціальних об'єктів управляючого впливу слідчого на досудовому слідстві:

- 1) посадові особи, що здійснюють функції розслідування;
- 2) учасники процесу, що є «джерелами» інформації про злочин.

До першої групи об'єктів управління нами віднесено слідчих, об'єднаних у групу під час розслідування окремих злочинів; працівників міліції, що здійснюють оперативно-розшукову роботу (оперативно-розшукове супроводження) по кримінальній справі або виконують окремі доручення слідчого; експертів та інших осіб, яких залучають до розслідування з метою реалізації своїх спеціальних знань. Тут вбачаємо перспективним дослідження соціально-психологічної основи їх спілкування зі слідчим та удосконалення на цьому підґрунті організаційно-структурного боку такої взаємодії. Зазначений аспект поки залишався, з різних причин, поза увагою дослідників. На нашу думку, його глибоке й всебічне опрацювання створить науково обґрунтовані передумови для подальшого удосконалення традиційних правових та процесуальних форм стосунків і взаємодій на досудовому слідстві.

До другої групи об'єктів управління нами віднесено обвинуваченого (підозрюваного), потерпілого, свідків, тобто осіб, які тією чи тією мірою пов'язані з подією злочину, що є носіями (джерелами) ідеальних віддзеркалень (слідів пам'яті) про нього. Тут головна проблема дослідження пролягає в площині розроблення адекватних прийомів спілкування слідчого з ними з метою «розкриття» мисленого відбитка (образу) — прочитування слідів пам'яті людини.

Поле дослідження переліченими групами об'єктів управління нами не обмежено, бо цілком очевидно, що під час розслідування злочинів слідчому доводиться спілкуватися та взаємодіяти зі значно більшим колом осіб. Прокурор, захисник, громадський позивач і відповідач, представники потерпілого, громадського позивача та громадського відповідача — ось далеко не повний перелік осіб, із якими слідчий вступає в контакт під час реалізації передбачених законом правовідносин.

Проведений за цими напрямками системно-функціональний аналіз управлінського аспекту діяльності слідчого з розслідування злочинів приводить нас до висновку, що

існуючі організаційні форми провадження досудового слідства не дають змогу повною мірою й до кінця послідовно реалізувати рекомендації, розроблені науками управління та інформатики.

Нині, єдиний за своєю інформаційно-пізнавальною суттю процес розслідування (розкриття) злочинів поділяється штучно на два самостійні види діяльності. Суб'єктами першого виду діяльності виступають оперативні працівники служби безпеки, міліції, податкової міліції. Основна стратегічна лінія їхньої роботи полягає у виявленні ознак злочину та встановленні осіб, причетних до його вчинення (ст. 103 КПК України). Ця багатоаспектна діяльність здійснюється оперативно-розшуковими засобами, і її не можна зводити тільки до розв'язання завдань, зазначених у ст. 97 КПК України.

Другий вид діяльності орієнтовано на забезпечення доказування. Він реалізується слідчим у межах досудового слідства.

На практиці склався своєрідний «штамп» (схема) співвідношення пізнавальних боків цих видів діяльності: оперативний працівник виявляє (і зберігає) джерело інформації про злочин, і «вказує» його слідчому, а останній, досліджуючи його процесуальними засобами, вирішує завдання кримінального судочинства (ст. 2 КПК України) шляхом провадження слідчих дій, формує систему доказів. Тому сьогодні процес розслідування злочинів схожий на айсберг, дві третини якого приховані під стереотипною фразою «необхідних оперативно-розшукових заходів» кримінально-процесуального закону (ст. 103 КПК України).

Крім цього, вивчення практики, зокрема опитування слідчих у 2004 р., розкриває ще одну тенденцію: тільки 42 % кримінальних справ із тяжких злочинів було порушено без попередньої перевірки протягом доби з моменту повідомлення про злочин. Ще 25,3 % — після добової перевірки, 29,6 % — перевірка тривала до 10 діб і у 2,5 % — понад 10 діб (а по справам із привласнення, розтрати майна або заволодіння ним за ст. 191 КК України 11,1 %). У той же час змістовне (якісне) вивчення цих справ свідчить, що кожне друге повідомлення й заява відразу ж містило відомості щодо ознак злочину, достатніх для порушення кримінальної справи. Такий підхід, гадаємо, вступає у протиріччя з декларованими свободами людини в суспільстві та тенденціями побудови правової держави.

Виходячи з того, що розслідування злочину це інформаційно-управлінський процес отримання інформації та оперування нею, цілком очевидно, що слідчий повинен залучатися до нього якомога раніше для виявлення носіїв та джерел інформації, і вся робота, що спрямована на розкриття злочину, має проводитися під його безпосереднім керівництвом. При цьому, на нашу думку, треба вивільнити орган дізнання від роботи щодо систематизації, оцінки й прийняття рішень з вихідної інформації, переадресувавши її слідчому (етап попередньої перевірки й прийняття процесуально обґрунтованого рішення), що цілком узгоджується зі ст. 1 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», залишивши за оперативними працівниками функції виявлення й збереження (фіксації) джерел (носіїв) інформації про ознаки злочину.

Такий підхід заощаджує ресурси (матеріальні та часові), оскільки відпадає необхідність у дублюванні під час досліджування інформації: на початку, в межах оперативно-розшукової діяльності (документування) органу дізнання, а потім процесуальної діяльності слідчого (під час провадження окремих слідчих дій),

внаслідок чого виникає велика імовірність втрати частини інформації та перекручення її змісту. Оскільки джерела (носії) інформації стосовно злочину єдині, то й зміст відомостей, які вони містять, не залежить від того, якими методами (оперативно-розшуковими чи процесуальними) вони досліджуються. Слідчий першим, досліджуючи їх (вивчаючи обстановку на місці події, отримуючи показання осіб, причетних до події злочину, знайомлячись із матеріалами, що надійшли з інших джерел тощо), сприймає інформацію у повному обсязі і може з більшою точністю визначити її вірогідність та відносність до досліджуваної події, а також допустимість й достатність для вирішення справи. Таке первинне сприймання слідчого є засобом стабілізації сприйнятої ним реальності, воно забезпечує йому простір вибору інформації, яка надалі може піддаватися обробці й аналізу. У цьому випадку, під час відбору та дослідження джерел (носіїв) інформації, слідчий буде мати більш широкий діапазон тактичних дій, а його оцінка вірогідності відомостей, які він отримує, буде точнішою. На жаль, дані нашого дослідження свідчать, що хоча до складу слідчо-оперативних груп, котрі виїждять на тяжкі злочини, у 71,1 % залучався слідчий, проте огляд місця події проводило лише 32,1 % слідчих, які у подальшому розслідували ці справи.

Таким чином, проводячи розслідування, слідчий поєднує дії, які виконує особисто, з діями інших професійних суб'єктів розслідування. Він регулює їх у певних межах: визначає окремі елементи змісту, межі (наприклад, спрямовує хід ревізії, складає перелік питань, визначає коло учасників), строки тощо. Дії інших професійних учасників узгоджуються зі слідчими діями як головним засобом збирання доказів, підпорядковані їм через свою допоміжну роль у доказуванні. Тому суб'єкти виконання цих дій об'єктивно підпорядковані волі особи, яка проваджує слідчі дії, координуючого (керуючого) суб'єкта — слідчого.

Проте, зміст низки дій органів дізнання оперативно-розшукових, службово-перевірочних регламентується не кримінально-процесуальним законом, а іншими нормативними актами. Він іноді буває настільки специфічним, що слідчий не завжди компетентний у низці його питань. У зв'язку з цим, у літературі, висловлювалася думка, що в цих випадках слідчий може визначити зміст таких дій лише частково [3]. Гадаємо, що це не зовсім так.

Зрозуміло, суб'єкти таких дій прямо не підпорядковані слідчому і їм притаманна певна самостійність у розслідуванні, крім того, частина таких дій може виконуватися до початку досудового слідства. Разом із тим, цілком очевидно, що під час розслідування об'єктивно необхідна взаємодія та узгодженість всіх дій у повному обсязі. Тому, вважаємо, тут управління повинно здійснюватися за методом «чорного ящика», коли орган дізнання розглядається як неподільне ціле, яке не має структури. Це умовне ціле, на основі власних внутрішніх законів поведінки, перетворює вхідний вплив (інформацію) на вихідну реакцію (повідомлення). Зокрема, слідчий на вхід цієї системи, у вигляді окремого доручення (завдання) оперативному працівникові, задає управляючий вплив і на виході отримує готовий результат у вигляді відомостей по суті завдання, причому, оцінці й управляючій корекції (узгодженню, координації) підлягає не механізм дії «чорного ящика» (сил і засобів ОРД), а зміст планованої у завданні й отриманої у ході оперативно-розшукових дій інформації. При цьому ми виходимо із традиційних уявлень про оперативно-розшукову діяльність, закладених у Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність».

Варто, однак, зазначити, що внутрішній механізм цієї складної системи працює, образно кажучи, як велика машина, й виробляє подекуди те, що може, а не те, що у певній ситуації треба виробляти. Тому, для того щоб вона працювала в умовах правової держави, яка формується, потрібно змінити стару основу її побудови та функціонування на принципово нову.

Вважаємо за доцільне, використовуючи структурний підхід, провести дослідження з «висвітлення» «чорного ящика». Це дослідження, на нашу думку, повинно будуватися за методом «необхідної технології».

Концептуальний план його провадження такий. Спочатку, на основі узагальнення потреб практики розслідування злочинів (професійної діяльності слідчого) у нових умовах, декларується функціональна характеристика органу дізнання (зрозуміло, той її аспект, який має пряме відношення до розкриття й розслідування злочинів). Первинно вона замінює об'єкт дослідження в певній загальній моделі, що складається із взаємозв'язків функціонально визначених елементів органу дізнання («чорного ящика»). На цій моделі аналізується загальна структура конструкції, взаємодія всіх її частин й даються рекомендації щодо проектування внутрішньої будови найважливіших елементів системи. При цьому зовсім не обов'язково домагатися повного «висвітлення» всіх частин (елементів) «чорного ящика» (органу дізнання). Деякі з них можна оголосити знов «чорним ящиком» і не розшифровувати принципи його роботи (наприклад, суто оперативної, агентурної), важливо, щоб він не змінював зовнішню декларовану функцію.

Такий метод дає змогу спочатку проектувати оптимальну структуру щодо реалізації окремих (визначених) функцій слідчої діяльності, а потім — деталі, за які можна використовувати вже існуючі структурні блоки (наприклад, різноманітні служби міліції).

### Список використаної літератури

1. *Научная организация управления и труда в следственном аппарате органов внутренних дел.* — М., 1974. — С. 80.
2. *Афанасьев В.Г.* Человек в управлении обществом. — М., 1977. — С. 242.
3. *Зеленский В.Д.* Следователь как субъект расследования. — Краснодар, 1982. — С. 50.



УДК 343.2/.7

**О.П. Снігерьев**, доктор юридичних наук,  
професор, заступник начальника Інституту  
перепідготовки та підвищення кваліфікації  
працівників ОВС Національного університету  
внутрішніх справ

## ПРАВОВА ОСНОВА РЕАЛІЗАЦІЇ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розкрито важливу роль результатів слідчих дій для цілеспрямованого збирання оперативно-розшукової інформації. Висвітлено сукупність правових норм, які регламентують аспекти роботи із такою інформацією.

*Ключові слова:* оперативно-розшукова діяльність, оперативно-розшукова інформація, правові норми, слідчі дії, кримінальна відповідальність

Дотримання законності є непорушною умовою організації і здійснення реалізації оперативно-розшукової інформації (ОПІ). Сукупність правових норм, які так чи інакше регламентують різні аспекти роботи з даною інформацією, утворює правову основу її використання у вирішенні завдань оперативно-розшукової діяльності (ОРД), є ведучим, значною мірою визначальним елементом останньої. Право упорядковує інформаційні процеси, визначає їх цілі, межі, зміст. Правові норми регламентують процесуальну сторону роботи з оперативно-розшуковою інформацією, встановлюють її порядок, забороняють застосування засобів і методів, що можуть порушити законні права й інтереси окремих громадян і держави. При цьому правові норми визначають і регулюють організаційне, тактичне і процесуальне включення ОПІ в оперативно-розшукові і слідчі дії.

Загальним питанням законності в теорії оперативно-розшукової діяльності займалися багато вчених, зокрема О.М. Бандурка, О.Ф. Долженков, І.П. Козаченко, В.Л. Регульський, але багато проблем ще потребують свого подальшого вирішення.

Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» безпосередньо визначає зміст оперативно-розшукової діяльності і закріплює систему гарантій законності при проведенні оперативно-розшукових заходів. Укладена в правові норми даного Закону правова інформація виражає і визначає безпосередній їхній зміст і, в зв'язку з цим, виступає регулятором ОРД, спрямованої, у свою чергу, на одержання й ефективне використання оперативно-розшукової інформації в боротьбі зі злочинністю.

Дану обставину обумовлює той факт, що правова основа реалізації ОПІ повинна, на нашу думку, розглядатися як складова частина правової основи ОРД у цілому.

З урахуванням усіх положень, сформульованих стосовно до правової основи ОРД органів внутрішніх справ взагалі [1 — 4], *правову основу реалізації ОПІ можна, на наш погляд, визначити як сукупність правових актів, що регламентують роль інформації в забезпеченні пізнавальної, управлінської і конструктивної діяльності суб'єктів ОРД при вирішенні завдань боротьби зі злочинністю.*

Розглянемо з цих позицій сучасний стан правового регулювання процесу реалізації оперативно-розшукової інформації в боротьбі зі злочинністю.

Правові норми, що регламентують використання оперативно-розшукової інформації в ОРД, відносяться до різних галузей права. Це зобов'язує послідовно розглянути деякі галузі права з метою виявлення в них норм, які складають правові основи досліджуваного процесу.

Найбільш важливу роль у правовій регламентації використання оперативно-розшукової інформації в ОРД відіграють норми Конституції України [5]. Визначаючи демократичну правову державу, маючи вищу юридичну силу і пряму дію, Конституція України встановлює по суті правовий режим роботи з інформацією в оперативно-розшуковій діяльності. Ст. 34 Конституції України, вказуючи, що кожний має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію будь-яким законним способом, створює необхідні правові основи роботи з інформацією. Межі здійснення інформаційних процесів встановлюються ст. 31—32 (про гарантування таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; не втручання в особисте і сімейне життя); ст. 30, що гарантує недоторканність житла; ст. 28—29, норми яких охороняють гідність та недоторканність людини. Ці та інші конституційні норми знаходяться на чолі системи правових норм і визначають їх зміст. Вони впливають на поведінку осіб, які беруть участь у реалізації оперативно-розшукової інформації при здійсненні ОРД і визначають зміст нормативних актів, що регулюють її окремі сторони.

Оперативно-розшукові заходи, які проводяться в ході ОРД, для вирішення завдань і досягнення кінцевих цілей запобігання, розкриття злочинів і розшуку злочинців, які переховуються, певною мірою об'єктивно обмежують права і свободи громадян, що потрапили в сферу цієї діяльності. Нерідко при цьому зачіпаються права і свободи громадян, гарантовані Конституцією України. В усіх випадках таке обмеження повинне бути правомірним, бо воно не може базуватися на розпорядженнях відомчих нормативних актів МВС України, що регламентують ОРД органів внутрішніх справ. Загальною правовою умовою його обґрунтованості є санкціонованість обмеження загальноправовими нормами, що визначають дії державних органів та їх посадових осіб. Сказане визначає значимість норм Конституції України для практики реалізації ОПІ, їх місце в правовому регулюванні ОПІ, обумовлює необхідність неухильного дотримання Основного Закону держави при здійсненні ОРД у цілому.

Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» регламентує правові, організаційні і тактичні питання застосування оперативно-розшукових заходів, засобів і методів з метою захисту життя, здоров'я, прав і свобод особи, власності від злочинних зазіхань [6]. Як справедливо зазначає І.П. Козаченко, вперше в нормативному акті вищої юридичної чинності визначений правовий статус ОРД органів внутрішніх справ, її зміст, завдання та принципи; сформульовані основні положення, що встановлюють правомірність, умови й межі проведення оперативно-розшукових заходів, використання їх результатів у вирішенні завдань боротьби зі злочинністю; закріплені права й обов'язки осіб, пов'язаних зі здійсненням оперативно-розшукової діяльності, їх соціальний і правовий захист [7, с. 28—37]. Використання норм права розглянутого Закону — це така форма їх реалізації, при якій правова норма здійснюється шляхом активних дій суб'єктів правовідносин ОРД по виконанню покладених на них юридичних обов'язків. За допомогою виконання цих обов'язків реалізуються обов'язуючі норми. Дотримання норм права полягає в стримуванні від здійснення дій, заборонених правом. Застосування норм права даного Закону (правозастосовча діяльність) — це здійснювана в спеціально встановлених законом формах державно-владна, організуюча діяльність оперативних підрозділів органів внутрішніх справ по реалізації правових норм щодо конкретних ситуацій шляхом винесення індивідуально-конкретних правових розпоряджень.

Не вдаючись у подробиці детального розгляду Закону вкажемо лише на окремі положення, що носять, на нашу думку, принциповий характер у регламентуванні різних аспектів одержання і використання оперативно-розшукової інформації для досягнення цілей і вирішення завдань ОРД.

**По-перше,** Закон визначає підстави для проведення оперативно-розшукових заходів, головними з яких є зведення про підготовлюване, вчинене або скоєне протиправне діяння, по якому обов'язкове виробництво досудового слідства, коли немає даних, що вказують на ознаки злочину; про осіб, які переховуються від органів дізнання, слідства і суду або ухиляються від відбування кримінального покарання; про осіб безвісно відсутніх (ст. 6) [6].

**По-друге,** для отримання необхідної інформації даний правовий акт регламентує здійснення контролю за телеграфно-поштовими відправленнями, прослуховуванням телефонних і інших розмов, зняття інформації з каналів зв'язку і проведення інших оперативно-розшукових заходів, у тому числі з застосуванням інформаційних систем, фото-, кіно- і відеозйомки, оптичних та радіоприладів, інших технічних засобів (ст. 8).

**По-третє,** для одержання зазначених зведень і вирішення завдань ОРД, законодавець передбачає встановлення конфіденційного співробітництва з особами на засадах добровільності, які залучаються як негласні джерела оперативно-розшукової інформації (ст. 8).

**По-четверте,** Закон пропонує використання результатів ОРД, за своєю суттю, як матеріалізацію (опредмечування) отриманої в ході оперативно-розшукових заходів оперативно-розшукової інформації для підготовки та здійснення слідчих дій і проведення оперативно-розшукових заходів щодо попередження, припинення й розкриття злочинів, а також як докази по кримінальних справах після їх перевірки відповідно до кримінально-процесуального законодавства [6].

Норми кримінального законодавства встановлюють підстави кримінальної відповідальності, поняття злочину, відповідальність за підготування і замах на злочин тощо. Вони ставлять за обов'язок оперативним підрозділам ОВС здійснювати пошук осіб, стосовно яких повинні бути вжиті заходи кримінально-правового характеру. Кримінальний закон містить точно визначені ознаки кожного складу злочину, остаточне встановлення яких відбувається після всебічного розгляду справи в судовому засіданні. Однак, ще в процесі здійснення оперативно-розшукових заходів необхідно одержати фактичні дані, що характеризують ці ознаки. Без них неможливо вірно оцінити суспільну небезпеку особи, надати правильну оцінку і правову характеристику вчиненому, визначити наступні оперативні заходи.

Серед норм кримінального права є такі, що не розраховані безпосередньо на правову регламентацію використання ОПІ. Проте, розглядаючи інші питання правового, організаційного і тактичного характеру (наприклад, норми кримінального права, що визначають стадії розвитку навмисного злочину), ми переконуємося, що вони служать підставою для визначення порядку використання отриманих зведень у процесі попередження і розкриття злочинів.

Кримінально-правові норми, що встановлюють відповідальність за зазіхання на гідність особистості, певним чином регулюють можливості збирання і використання ОПІ. Насамперед, визначаючи поняття образи і наклепу, законодавець забороняє можливість використання зазначених зведень. Звичайно, використання свідомо помилкових, ганебних вигадок, які знеславляють іншу особу, неприпустимо в ОРД у першу чергу тому, що це суперечить її гуманним, етичним підставам і цілям. Однак і кримінально-правова заборона використання визначеної інформації є одна з гарантій дотримання цілей

інформаційного процесу. У той же час кримінальний закон забороняє беззастережне використання деяких видів інформації, хоча б вона і була правдивою. Це відноситься, наприклад, до складів норм, передбачених ст. 168 «Розголошення таємниці усиновлення (удочеріння)», ст. 163 «Порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку або через комп'ютер», ст. 387 «Розголошення даних досудового слідства або дізнання» КК України [8].

Разом з тим, особливість кримінально-правового регулювання розглянутого процесу полягає в тому, що кримінальне законодавство не знає складу злочину дифамації, тобто не визнає злочином оголошення обставин, які ганьблять іншу особу, якщо вони правдиві. У наукових працях підкреслюється, що встановлення відповідальності за дифамацію перешкоджало б розвитку критики недоліків, незважаючи на особу [3], хоча це не означає дозволу на застосування будь-яких методів збереження і передачі правдивої інформації.

Правові норми, що регламентують використання ОПІ, є також і в кримінальному процесі. Оперативно-розшукова діяльність лише сприяє успішному здійсненню кримінально-процесуальної діяльності, вирішенню її завдань [9, с. 9]. З цього випливає ряд положень, які мають значення для реалізації оперативно-розшукової інформації.

**По-перше,** досягнення результатів, які мають кримінально-правове значення, можливо лише за умови реалізації в кримінально-процесуальній формі даних, отриманих у ході застосування оперативно-розшукових заходів, засобів і методів. Це — єдино правильний шлях, що забезпечує об'єктивний розгляд і гарантує дотримання законності, недоторканність охоронюваних законом прав і інтересів громадян, які потрапили в сферу ОРД. З цього погляду правове значення в ОРД мають тільки ті оперативно-розшукові заходи, які забезпечують одержання ОПІ, що може бути «перетворена» у форму, передбачену кримінально-процесуальним законодавством.

**По-друге,** використання в кримінальному процесі даних, отриманих оперативно-розшуковим шляхом, передбачає обов'язкове їх оголошення. Зазначена обставина визначає необхідність виявлення таких фактичних даних, які можуть бути отримані не тільки за допомогою оперативно-розшукових заходів, засобів і методів, а й в результаті кримінально-процесуальної діяльності. Це в першу чергу відноситься до фактичних даних, які мають довідне значення.

Розв'язування питання про співвідношення ОПІ і доказів безпосередньо пов'язано зі співвідношенням оперативно-розшукової діяльності і кримінально-процесуального доказування. Не претендуючи на аналіз усіх аспектів співвідношення кримінально-процесуального доказування й ОРД, оскільки в ряді наукових праць вони докладно досліджуються [10, с. 68—84; 11, с. 43—47], зазначимо лише наступне. На нашу думку, використання результатів оперативно-розшукової діяльності в процесі досудового слідства — важлива умова, що сприяє встановленню необхідних для справи доказів, їх перевірці і правильній оцінці. За допомогою оперативно-розшукової інформації можна не тільки відтворити обставини вчиненого злочину, а й на основі зібраної сукупності зведень, добутих слідчим і оперативно-розшуковим шляхом, змодельовати «портрет» особистості злочинця, визначити середовище його формування.

Допит обвинувачуваного, як правило, буває успішним тільки тоді, коли на основі оперативних і слідчих даних ретельно вивчене все, що відноситься до характеристики його особистості, розгадана намічена їм лінія поведінки на майбутньому процесі. Ці дані можуть бути також використані для спростування висунутих вигадувальних, детального продумування тактичних прийомів постановки питань, що підлягають з'ясуванню.

У свою чергу, результати слідчих дій мають немаловажне значення для

цілеспрямованого збирання ОПІ, можуть лягти в основу оперативно-розшукових заходів. Таким чином, як справедливо зазначає Д.І. Бедняков, процесуальна діяльність без застосування непроцесуальних методів була б неможливою, а процесуальна діяльність без наступного використання її результатів у кримінальному процесі — безцільною [10, с. 80]. Отже, поклавши на органи дізнання здійснення оперативно-розшукових заходів (ст. 103 УПК) [12], законодавець передбачив можливість використовувати результати їх прийняття як попереднє виявлення носіїв доведеної інформації (наприклад, осіб, які підлягають допиту; місць перебування предметів і документів), що служить передумовою доведення.

Кримінально-процесуальним законом визначені предмет і межі дослідження обставин вчиненого злочину стосовно до розслідування кожного злочинного діяння. При досягненні повних, достовірних знань про обставини, що входять у цей перелік (предмет доведення), досягається істина. У зміст істини, встановлюваної в кримінальному процесі, включається не тільки формування знання про злочин, а й юридична оцінка дій особи, яка скоїла злочин, тобто кваліфікація діяння.

Для пізнання обставин злочину характерна повторюваність, циклічність сприйняття, що гарантує досягнення правильного результату. Для цього, щоб уникнути помилки, не допустити залучення до кримінальної відповідальності невинного, кримінально-процесуальний закон передбачає стадійність кримінального процесу. У самій ідеї стадійності закладена гарантія надійності кримінально-процесуального пізнання, створюються умови для досягнення істини. Нормами кримінально-процесуального закону врегульована не тільки зовнішня сторона пізнавальної діяльності, а й правила оцінки отриманих знань (інформації), що «змушують» осіб, які здійснюють доведення, діяти і мислити відповідно до гносеологічних і психологічних закономірностей, направляючи тим самим їх практичну діяльність по правильному шляху, застерігаючи їх від можливих помилок і створюючи необхідні передумови для встановлення істини по кожній кримінальній справі.

Таким чином, рівень правових умов впливає на розвиненість умов реалізації ОПІ, що забезпечують ефективність використання даної інформації у вирішенні завдань оперативних підрозділів ОВС.

### Список використаної літератури

1. Козаченко І.П., Регульський В.Л. Правові, морально-етичні та організаційні основи оперативно-розшукової діяльності. — Л.: Львів. ін-т внутр. справ при Нац. акад. внутр. справ України, 2000 — 219 с.
2. Сервецький І. В. Науково-практичний коментар Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність». — К.: НАВСУ, 2002. — 311 с.
3. Оперативно-розшукова інформація: проблеми реалізації: Монографія / О.П.Снігерьев, Г.О. Душейко, О.А. Долгий та ін.; За заг. ред. А.М. Подоляки, П.В. Коляди. — Суми: ВВП «Мрія-і», 2003. — 204 с.
4. Бандурка О.М. Оперативно-розшукова діяльність. Ч. I: Підручник. — Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. — 336 с.
5. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141. — С. 390; 2005. — № 2. — Ст. 44.
6. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18.02.92 №2135-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 22. — Ст. 303. — [із змінами від 07.07.92 до 12.01.2005].
7. Козаченко І.П. Оперативно-розшукова діяльність як державно-правова форма боротьби зі злочинністю: Навч. посіб. — К.: КІВС, 1995.
8. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 25-26. — Ст. 131. — С. 442—528.
9. Самойлов В.Г. Суцність правових основ ОРД органів внутренних дел. — М.: МВД СССР, 1981.
10. Бедняков Д.И. Непроцессуальная информация и расследование преступлений. — М.: Юрид. лит., 1991. — 205 с.

УДК 343.35: 657.6

**С.С. Чернявський**, кандидат юридичних наук,  
старший науковий співробітник, начальник відділу  
Національної академії внутрішніх справ України

## **МІСЦЕ СУДОВО-БУХГАЛТЕРСЬКОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В МЕТОДИЦІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ЗЛОЧИНІВ**

Розглянуто теоретичні і прикладні проблеми судово-бухгалтерської експертизи в сучасний період. Проведено аналіз слідчої та судової практики, висловлені пропозиції щодо підвищення ефективності використання спеціальних економічних знань під час розслідування економічних злочинів.

*Ключові слова:* судово-бухгалтерська експертиза, економічні злочини, методика розслідування, спеціальні знання, досудове слідство

Проблема боротьби з економічною злочинністю в Україні набула стратегічного значення. Організовані групи економічного спрямування все більше інтегруються в легальний бізнес, створюють власні інститути фінансово-господарської діяльності ринкового типу (банківські установи, комерційні підприємства), через корумповані зв'язки проникають у владні структури, прагнучи створювати позаконкурентні відносини в економіці держави.

Удосконалюються способи приховування злочинів, які характеризуються витонченими спробами «білокомірцевих» злочинців уникнути відповідальності за вчинене шляхом використання численних прогалин у нормативно-правових актах, маскування злочинної діяльності під цивільно-правові відносини, господарські операції та комерційні ризики, а також застосування з цією метою сучасних інформаційно-технічних можливостей.

За підрахунками експертів, на тіньову економіку припадає від 40 до 60 % ВВП країни [1]. Якщо у 1996 р. було виявлено близько 61,1 тис. економічних злочинів (тобто приблизно 10 % від загального стану злочинності, що майже на 40 % більше, ніж було зареєстровано у 1992 р.), то вже в 1999 р. цей показник сягнув 81,1 тис.

За офіційними даними МВС України, у сфері економіки в 2004 р. виявлено 44,2 тис. злочинів, що на 2,2 % більше, ніж у 2003 р. З них 23,4 тис. (понад половину) становлять тяжкі та особливо тяжкі злочини. Більш ніж у 2003 р. виявлено фактів порушень законодавства про бюджетну систему (на 30,3 %), шахрайств з фінансовими ресурсами (9,1), а також злочинів у банківській (21,2), зовнішньоекономічній (14,5) та бюджетній (19,8) сферах, паливно-енергетичному комплексі (69,5), сфері приватизації (на 6,9 %) [2].

Узагальнення практики розслідування злочинів у сфері господарської діяльності показує, що на сьогодні слідчі органи зазнають певних труднощів. Процес доказування події злочину та причетності до нього конкретних осіб пов'язаний зі

значною трудомісткістю, потребами одночасного вирішення багатьох слідчих, оперативно-розшукових та експертних завдань, застосування комплексу різних за своєю природою методів (криміналістичних, економічних, технічних), широкого використання спеціальних знань, що дає змогу віднести ці справи до категорії підвищеної складності.

Рівень суспільної небезпеки економічних злочинів, складнощі їх виявлення та розслідування зумовлюють необхідність вирішення низки теоретичних і прикладних проблем кримінально-процесуального характеру, серед яких важливе місце займають питання, пов'язані із використанням спеціальних знань.

Слідчий не має права безпосередньо давати висновки з питань, що виходять за межі його професійних знань і тому залучає до участі у справі обізнаних осіб, для яких такі знання є фаховими. Ці знання в криміналістиці вважаються спеціальними. Їхня цінність полягає передусім у тому, що вони відкривають, по суті, необмежені можливості для всебічного використання досягнень науки й техніки в інтересах кримінального судочинства.

У теорії кримінального процесу, криміналістики, юридичної психології загальним проблемам використання спеціальних знань надається значна увага в роботах В.Д. Арсеньєва, Л.Є. Ароцкера, Р.С. Белкіна, А.І. Вінберга, В.Г. Гончаренка, Є.І. Зуєва, В.К. Лисиченка, О.Р. Ратінова, М.О. Селиванова, О.О. Ейсмана та ін. Останнім часом у криміналістичних дослідженнях окремо розглядаються особливості використання спеціальних знань під час розслідування економічних злочинів [3—5].

Оскільки кримінально-процесуальне законодавство не визначає поняття спеціальних знань у кримінальному судочинстві та не надає критерії, за якими можливо застосовувати спеціальні знання, в криміналістичній науці прийнято розрізняти такі процесуальні форми використання спеціальних знань:

- 1) експертиза (ст. 75 КПК України);
- 2) призначення документальної ревізії (ст. 66 КПК України);
- 3) участь спеціаліста в ході проведення окремих слідчих дій (ст. 128-1 КПК України) [6—9].

Інформація з непроцесуальних джерел має орієнтуючий, допоміжний, рекомендаційний характер. Йдеться про одержання від обізнаних осіб (експертів-бухгалтерів, ревізорів, аудиторів, спеціалістів з комп'ютерних технологій, банківських працівників тощо) консультацій, методичних рекомендацій, письмових довідок щодо питань, які виникли в ході розслідування, без їх запрошення до участі у слідчих діях.

За сучасних умов, коли виникають нові види економічних злочинів, поширюються поки що недостатньо вивчені наукою й розпізнані слідчою практикою способи їх учинення, потреба залучення фахівців до розслідування у різних формах вкрай актуальна. Проведене нами дослідження показало, що якість слідства безпосередньо пов'язана з ефективним використанням спеціальних знань. Так, з усієї кількості досліджених нами кримінальних справ, повернутих судом на додаткове розслідування через неповноту досудового слідства за 1998—2003 рр., у 75 % справ така неповнота пов'язана із непроведенням усіх потрібних експертиз та інших спеціальних досліджень. По 47 % справ загальні недоліки розслідування пов'язані з недостатнім використанням спеціальних економічних знань для встановлення окремих обставин. З цієї кількості у 12 % справ спеціальні знання не використовувалися взагалі; у 14 % не призначалася документальна ревізія; у 18 % не призначались всі потрібні експертизи; у 35 % не були порушені всі необхідні

запитання перед ревізором або експертом [10].

Розгляд проблем використання спеціальних знань у методиці розслідування економічних злочинів потребує окремої уваги щодо питань організації та проведення експертних досліджень, які є специфічними для цієї діяльності. У літературі радянського періоду трапляються роботи, де розглядаються типові питання організації і проведення судово-експертних досліджень стосовно розслідування розкрадань у різних сферах господарювання [11].

Особливості сучасних економічних відносин та механізму злочинної діяльності певною мірою впливають на характер та зміст експертних досліджень, за допомогою яких встановлюють обставини події. З розвитком підприємництва, змінами у кримінальному законодавстві суттєво розширюється та видозмінюється коло завдань при розслідуванні злочинів економічного спрямування. Йдеться про вивчення широкого кола нормативних актів, установчих та реєстраційних документів суб'єктів господарювання різних організаційно-правових форм, бухгалтерської та податкової звітності, фінансових розрахунків тощо. Нагальною потребою для встановлення події злочину є розмежування правомірного й неправомірного підприємництва, відмежування комерційного ризику та шахрайства, визначення потенційного характеру відповідальності (кримінальної, адміністративної, цивільно-правової), що вимагає компетентного застосування спеціальних економічних знань на стадії досудового слідства.

У практиці розслідування економічних злочинів найспецифічнішими є такі експертні дослідження: судово-бухгалтерська експертиза; криміналістичні експертизи документів; комп'ютерно-технічні експертизи.

Потреба у проведенні судово-бухгалтерської експертизи виникає щодо значного кола справ про економічні злочини, коли повнота дослідження обставин, які підлягають встановленню, неможлива без застосування спеціальних знань експерта в галузі бухгалтерського обліку. Цей вид експертизи було досліджено криміналістами в різні часи [12—14].

Процесуальна природа судово-бухгалтерської експертизи врегульована чинним законодавством (ст. 75—77 КПК України) та Законом України «Про судову експертизу» [15]. Механізм її проведення детальніше регламентовано низкою підзаконних актів [16]. Незалежно від того, щодо яких справ призначається судово-бухгалтерська експертиза, її предметом завжди є фінансово-господарська діяльність, відображена у документах бухгалтерського обліку, бухгалтерських регістрах та податковій звітності. На підставі дослідження документів експерт-бухгалтер робить висновок щодо законності господарських операцій та правильності їх відображення у бухгалтерському обліку.

Висновок експерта-бухгалтера визнається самостійним джерелом доказів у кримінальному процесі України вже тривалий час. Положення Кримінально-процесуального Кодексу УСРР 1927 р. актуальні й нині: «експерти викликаються у випадках, якщо при розслідуванні або розгляді справ потрібні спеціальні знання» [17]. Матеріали експертизи стають цінним джерелом фактичних даних про подію злочину та інші обставини, що підлягають встановленню по справі.

Судово-бухгалтерська експертиза має дещо спільне з документальною ревізією, що проводиться за ініціативою правоохоронних органів [18, с.232; 19, с.205—219]. Дещо схожі предмет досліджень та методи їх проведення, проте кожне з них має специфічну правову природу. Розбіжності полягають насамперед у



головному завданні кожної з перевірок, юридичних підставах їх проведення, правовому статусі суб'єктів і об'єктів контролю, вихідних документах та інших суттєвих обставинах.

Завдання, що вирішують під час проведення судово-бухгалтерської експертизи за своєю природою є ідентифікаційними, діагностичними та профілактичними. Типовими завданнями, наприклад, щодо фактів шахрайства з фінансовими ресурсами, є встановлення:

- 1) відповідності даних бухгалтерського обліку позичальника реальним фінансовим можливостям підприємства щодо виконання кредитних зобов'язань;
- 2) відповідності відображення в бухгалтерському обліку фінансово-господарських операцій вимогам чинних нормативних актів з бухгалтерського обліку і звітності;
- 3) правильності відображення в бухгалтерських документах конкретних операцій та за допомогою яких облікових даних можна перевірити її реальність?
- 4) обґрунтованості розбіжностей в окремих фінансових документах, що відбивають одну й ту саму операцію;
- 5) розмірів матеріальної шкоди, завданої неповерненням кредиту.

Окремо можуть ставитись питання щодо підтвердження результатів проведеного документального дослідження (документальної перевірки, ревізії) діяльності суб'єкта господарювання щодо:

- правильності проведення документальної ревізії;
- повноти використання прийомів і методів дослідження даних бухгалтерського обліку під час вирішення перевіркою поставлених завдань;
- обґрунтування висновків перевірки за певними питаннями.

Перед експертом-бухгалтером можуть бути поставлені й інші завдання, виконання яких пов'язане з перевіркою додержання порядку ведення бухгалтерського обліку і звітності, складання балансів, записів в облікових реєстрах бухгалтерського обліку тощо [20].

Метою призначення судово-бухгалтерської експертизи є усунення протиріч у матеріалах справи шляхом одержання нового доказу — висновку експерта-бухгалтера. У кожному конкретному випадку залежно від обставин справи слідчий самостійно вирішує питання про призначення судово-бухгалтерської експертизи (ст. 76 КПК України). Перед прийняттям цього рішення слідчий повинен ретельно дослідити всі матеріали справи, зокрема матеріали документальних ревізій та інших спеціальних перевірок. Слідча практика свідчить, що найчастіше судово-бухгалтерська експертиза (у тому числі після проведення документальної ревізії) призначається в таких випадках:

- 1) у разі обґрунтованого сумніву слідчого у правильності висновків в акті документальної ревізії (використання ревізором неналежних методів дослідження, відсутність у ревізора певного досвіду та ін.);
- 2) за наявності у справі двох або більше актів документальної ревізії (первинної та додаткової або повторної) із суперечливими даними перевірки або у випадках невідповідності висновків ревізії іншим матеріалам кримінальної справи;
- 3) у разі обґрунтованого заперечення обвинуваченого проти висновків документальної ревізії, якщо для перевірки заперечень потрібні спеціальні знання.

На нашу думку, слід підтримати авторів, які не вважають судово-бухгалтерську експертизу обов'язковою при розслідуванні будь-якого економічного злочину, пов'язаного із здійсненням тих чи тих фінансових або господарських операцій [21]. Цим

шляхом прямує й практика, про що може свідчити, зокрема, відносно невелика (7 %) питома вага судово-бухгалтерських досліджень у вивчених нами справах про розкрадання у сфері кредитно-банківської діяльності за 1999—2003 роки. Так, навіть з точки зору повноти слідства (ст. 22 КПК України), не доцільно призначати судово-бухгалтерську експертизу тоді, коли необхідну для вирішення окремих питань розслідування відповідь можна дістати під час проведення документальної ревізії, інших слідчих дій і організаційних заходів шляхом використання спеціальних знань фахівців, але в інших формах.

Обсяг і характер наданих експертові-бухгалтеру матеріалів залежатимуть в кожному конкретному випадку від специфіки кримінальної справи й тих питань, що ставлять перед експертом. Слідча практика свідчить, що найчастіше у розпорядження експерта-бухгалтера надають такі документи:

1) первинні та зведені бухгалтерські обліки, реєстри аналітичного і синтетичного обліку підприємства (установи, організації), що містять відомості, необхідні для вирішення порушених питань;

2) установчі та реєстраційні документи суб'єкта підприємництва;

3) документи фінансової та податкової звітності;

4) організаційно-управлінські та інші офіційні документи підприємства, установи, організації (накази, договори, листи, протоколи, посадові інструкції, довідки тощо);

5) висновки спеціальних перевірок (акти ревізій, інвентаризацій, аудиторських перевірок, податкових перевірок);

6) письмові висновки фахівців інших областей знань, а також висновки інших експертиз (почеркознавчої, техніко-криміналістичної та ін.);

7) протоколи слідчих дій (допитів, очних ставок, оглядів, обшуків, виїмок), а також інші матеріали кримінальної справи;

8) неофіційні документи та інші матеріали, що мають значення для судово-бухгалтерської експертизи.

Результати наших досліджень, а також аналіз останніх публікацій дають змогу виділити загальні недоліки, що їх допускають слідчі при підготовці, призначенні та оцінці результатів судово-бухгалтерських експертиз.

*По-перше*, це неповнота та недоброякісність матеріалів, наданих експертові, що тягне за собою подовження термінів проведення експертиз і розслідування в цілому. Недопустимим є винесення постанови про призначення експертизи до того, як повністю зібрані всі потрібні матеріали та з'ясовані необхідні обставини справи. Недостатня попередня підготовка може виражатися у призначенні експертизи «наосліп», коли експертові ставлять надто широкі завдання, при цьому відсутні посилання на конкретні операції, що підлягають дослідженню. З іншого боку, зайве зволікання з призначенням судово-бухгалтерської експертизи ускладнює перевірку фактів, встановлених експертом, не дає можливості слідчому використати висновки експерта у ході проведення окремих слідчих дій та затягує слідство.

*По-друге*, недостатній рівень спеціальної економічної підготовки слідчих, слабе знання слідчими основ бухгалтерського обліку, можливостей бухгалтерської експертизи, юридично неграмотне формулювання питань, що виносять на експертизу. Незважаючи, що відділення судово-бухгалтерських експертиз існують вже не один десяток років, слідчі та оперативні працівники не завжди розуміють їх можливості. Тому питання, що порушують перед експертом-бухгалтером, нерідко відрізняються високою трудомісткістю і малим практичним ефектом. Вивчення

практики податкової міліції дало змогу В.В. Лисенку визначити типові питання, що містяться в постановках про призначення судово-бухгалтерських експертиз, але не входять до компетенції експерта-бухгалтера, зокрема:

1) щодо встановлення матеріальної відповідальності осіб, винних за спричинення матеріальних збитків;

2) які входять до компетенції інших спеціалістів, тобто виходять за межі компетенції експерта-бухгалтера;

3) які мають довідковий характер і можуть бути встановлені без експертного дослідження;

4) які мають правову природу та безпосередньо належать до цивільного, адміністративного чи кримінального права;

5) щодо підтвердження чи спростування показань учасників кримінального судочинства [22, с. 216].

*По-третє*, недостатнє використання можливостей спеціалістів щодо збору потрібних матеріалів у рамках підготовки бухгалтерських експертиз та під час оцінки результатів досліджень. Відсутність належної взаємодії слідчого та експерта-бухгалтера як негативний фактор назвали 68 % опитаних нами правоохоронців. Ефективність проведених слідчих та експертних дій прямо пов'язана з їх погодженістю, яке включає попереднє обговорення завдань, що виносять на експертизу, своєчасне використання суб'єктами розслідування додаткових процесуальних і оперативно-розшукових засобів для отримання та закріплення доказової інформації, застосування, у разі потреби, прийомів дезорієнтації осіб, які є фігурантами у справі, стосовно завдань, прийомів і поточних результатів експертизи.

Відчутний ефект дає створення та спільне використання інформаційних обліків у роботі слідчого та експерта-бухгалтера. Прикладом взаємодії експертів із слідчими та оперативними працівниками в інформаційному полі може стати створена російськими правоохоронцями єдина Автоматизована база даних (АБД) «Компраекономік». Для створення бази розроблено коди позначення різних порушень, узагальнено результати податкових перевірок, документальних ревізій, бухгалтерських експертиз більш ніж за десять років [23]. Не менш значущою є робота, яка проводиться Національною академією внутрішніх справ України спільно з Головним управлінням по організації виробництва цінних паперів і документів суворого обліку Міністерства фінансів України. Починаючи з 1998 р., детально досліджена проблема впровадження системи захищених бланків суворого обліку та звітності як засобу протидії злочинним проявам у сфері економіки. Створено і введено в експлуатацію першу чергу єдиної державної інформаційно-довідкової системи обліку і відстеження руху таких бланків (ІДС «Бланки») [1].

*По-четверте*, у підсумкових процесуальних документах (постанові про притягнення як обвинуваченого, обвинувальному висновку) нерідко відсутні аргументований аналіз та правова оцінка висновків бухгалтерської експертизи.

Спеціальні економічні знання експерта в методиці розслідування економічних злочинів не можуть бути зведені винятково до бухгалтерських, вони вимагають застосування знань стосовно предметів різних спеціальних економічних наук: банківська справа, фінанси й кредит, економіка праці, економічна статистика тощо. Йдеться про формування самостійного класу судово-економічних експертиз. Сьогодні таку потребу все частіше ставить слідча та судова практика з огляду на

розгалужену структуру економічної злочинності.

Складна ієрархічна структура економічних наук вже сама по собі свідчить, що поняття «економічна експертиза» є занадто загальним, оскільки під час розслідування економічних злочинів виникає потреба у встановленні конкретних фактів. Тому в криміналістичній літературі містяться численні пропозиції щодо класифікації (за родами, видами) та спеціалізації судово-економічних експертиз [17, с.461—471]. Останнім часом розглядаються питання розвитку нових напрямів у системі економічних експертиз у зв'язку з потребами розслідування злочинів у різних галузях економічної діяльності (приватизаційні відносини, агропромисловий та паливно-енергетичний комплекси тощо), податкових злочинів, злочинів у сфері кредитно-банківської діяльності, злочинних порушень прав інтелектуальної власності та ін.

Вивчення позитивного досвіду проведення судово-бухгалтерських експертиз є важливою складовою подальшого формування основ криміналістичної методики розслідування економічних злочинів. Спеціальні економічні знання експерта-бухгалтера є ефективним інструментом у збиранні доказової інформації про подію злочину та винних осіб.

Криміналістичні рекомендації щодо використання спеціальних знань у галузі судової бухгалтерії на досудовому слідстві в кожному випадку залежатимуть від видових (галузевих) особливостей злочину, форм участі обізнаної особи (консультації спеціалістів, участь фахівців у слідчих діях, проведення експертних досліджень), а також конкретних завдань розслідування (порушення кримінальної справи, встановлення особи, яка вчинила злочин, планування та підготовка слідчих дій, здійснення оперативно-розшукових заходів).

Підвищення ефективності використання спеціальних знань у галузі судової бухгалтерії в кримінальному судочинстві має відбуватись у кількох напрямках:

— **правовому** — вдосконалення процесуального законодавства з метою ширшого використання спеціальних знань на різних стадіях кримінального судочинства, а також чіткішого визначення статусу «обізнаної особи»;

— **організаційному** — включення до штату оперативних підрозділів та слідчих апаратів фахівця-консультанта з різних економічних питань, розроблення механізму використання правоохоронними органами на компенсаційних засадах допомоги спеціалістів-бухгалтерів державного і недержавного секторів економіки;

— **методичному** — створення і вдосконалення рекомендацій щодо порядку та форм залучення спеціалістів з бухгалтерського обліку, розроблення єдиних підходів до проведення судово-бухгалтерських експертиз різними суб'єктами, зокрема державними судово-експертними установами, незалежно від їх відомчої підпорядкованості.

### Список використаної літератури

1. *Попередження та виявлення злочинів у сфері економіки шляхом впровадження та використання захищених бланків суворого обліку: Метод. рекомендації* / За ред. В.Д. Суценка. — К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2003. — С. 5.

2. *Стан правопорядку в Україні, результати діяльності органів внутрішніх справ за 2004 рік: Основні проблеми, прогноз: Аналітичні матеріали* / МВС України. Голов. штаб. — К., 2005. — С. 13—14.

3. *Джумамуратов Ш.Я.* Применение специальных экономических познаний на предварительном следствии: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. — Ташкент, 1991. — 45 с.

4. *Махов В.Н.* Теория и практика использования знаний сведущих лиц при расследовании

преступлений: Дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. — М., 1993. — 388 с.

5. *Якубов Р.С.* Вопросы использования специальных экономических знаний при расследовании налоговых преступлений: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. — Челябинск, 2004. — 193 с.

6. *Лисиченко В.К., Циркаль В.В.* Формы использования специальных познаний и виды участия специалистов на предварительном следствии // Применение специальных познаний в борьбе с преступностью. — Свердловск, 1983. — С.11—18.

7. *Грамович Г.И.* Тактика использования специальных знаний в раскрытии и расследовании преступлений: Учеб. пособие. — Минск: Минск. высш. шк. МВД СССР, 1987. — 66 с.

8. *Атанесян Г.А., Гольдман А.М.* Формы применения специальных познаний и их развитие в советском уголовном процессе // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 11. Право. — 1990. — №3. — С. 35—44.

9. *Коваленко Е.Г.* Использование экспертных знаний в деятельности органов внутренних дел: Учеб. пособие. — К.: Киев. высш. шк. МВД СССР им. Ф.Э. Дзержинского, 1990. — 87 с.

10. *Чернявський С.С.* Злочини у сфері банківського кредитування (проблеми розслідування та попередження): Навч. посіб. / За заг. ред. О.М. Джужи. — К.: Юрінком Інтер, 2003. — 264 с.

11. *Коваленко Е.Г., Лукьянчиков Е.Д.* Судебные экспертизы в практике расследования органами внутренних дел хищений социалистической собственности: Учеб. пособие. — К.: Киев. высш. шк. МВД СССР им. Ф.Э. Дзержинского, 1988. — 69 с.

12. *Ромашов А.М.* Вопросы теории и практики судебно-бухгалтерской экспертизы: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — М., 1972. — 16 с.

13. *Поникаров В.Д.* Судебно-учетная экспертиза: Учеб. пособие. — Харьков: РИО ХГЭУ, 1988. — 212 с.

14. *Пошюнас П.-З.К.* Судебная ревизия и судебно-экономические экспертизы. — Вильнюс: Минтис, 1990. — 232 с.

15. *Про судову експертизу: Закон України від 25.02.94 // Відомості Верховної Ради України.* — 1994. — № 28. — Ст. 232; 2003. — № 27. — Ст. 209; 2005. — № 1. — Ст. 14.

16. *Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: Затв. Наказом М-ва юстиції України від 08.10.2004 № 53/5.* — К., 2004. — С. 4—59.

17. *Кримінально-процесуальний кодекс УСРР: Прийнятий 15.09.27 // СУ УССР.* — 1927. — № 36-38.

18. *Матусовский Г.А.* Экономические преступления: криминалистический анализ. — Харьков: Консум, 1999. — 480 с.

19. *Камлик М.І.* Особливості обліку та використання обліково-бухгалтерських документів при виявленні та розслідуванні корисливих злочинів у галузях економіки // Судова бухгалтерія. — К.: Синтез, 1995. — 256 с.

20. *Експертно-криміналістичне забезпечення розкриття та розслідування злочинів: практика, досвід, проблеми / За заг. ред. І.П. Красюка; ДНДЕКЦ МВС України.* — К., 2004. — Вип. 6. — 40 с.

21. *Джумамуратов Ш.Я.* Основания назначения судебно-бухгалтерской экспертизы // Сов. юстиция. — 1990. — № 22. — С. 8—10.

22. *Лисенко В.В.* Криміналістичне забезпечення діяльності податкової міліції (Теорія та практика): Монографія. — К.: Логос, 2004. — 324 с.

23. *Лейман Н.* Бухгалтеры-криминалисты // Расчет. — 2004. — № 8. — С. 15—18.

УДК 343.148 : 343.982.327 : 623.444

**Н.Л. Комиссаров**, *преподаватель Донецкого национального университета*

## **ПРОБЛЕМЫ ЭКСПЕРТНОГО РЕШЕНИЯ ВОПРОСА О ПРИНАДЛЕЖНОСТИ ПРЕДМЕТА К ХОЛОДНОМУ ОРУЖИЮ**

Проанализированы положения «Методики криминалистического исследования холодного оружия и конструктивно сходных с ним изделий» с учетом проблем, возникающих при производстве экспертиз данного вида. Предлагается иной подход к методике экспертного решения вопроса о принадлежности предмета к холодному оружию и к классификации оружия в целом. Вносится ряд предложений, направленных на повышение качества криминалистической экспертизы холодного оружия и законодательства, регулирующего оборот оружия в Украине.

*Ключевые слова:* холодное оружие, криминалистическое исследование, криминалистические требования, криминалистические критерии, оружейность, мышечная сила.

Криминалистическое исследование холодного оружия и конструктивно сходных с ним изделий — одно из направлений криминалистического оружейведения, сущность которого заключается в ответе на вопрос «Является ли представленный на исследование предмет холодным оружием?» Наряду с этим вопросом эксперты, как правило, отвечают на вопросы, связанные со способом изготовления предмета и его целевой предназначенностью. Решение данных вопросов иногда вызывает ряд трудностей, связанных с основаниями классификации холодного оружия, установлением его целевого назначения, особенно если речь идет о самодельных предметах, конструктивно сходных с холодным оружием.

Согласно действующей «Методике криминалистического исследования холодного оружия и конструктивно сходных с ним изделий» [1], **холодное оружие — это предметы и приспособления, конструктивно предназначенные и по своим свойствам пригодные для неоднократного поражения цели, действие которых основано на использовании мышечной силы человека.** Пункт 1.1 Методики предусматривает деление холодного оружия по конструкции и способу нанесения телесных повреждений, как единому основанию, на оружие непосредственного действия (клинковое, неклинковое, комбинированное) и оружие опосредованного действия (метательное). Вариант такого деления холодного оружия выглядит необоснованным и нелогичным, с учетом того, что, с одной стороны, в нем заявлен, но не отражен способ нанесения телесных повреждений, а, с другой стороны, нет единого основания для деления оружия на клинковое, неклинковое, комбинированное и метательное. Определить единое основание для классификации всего холодного оружия невозможно в силу собирательности этого понятия и значительного количественного состава.

При классификации необходимо учитывать конкретные свойства или признаки исследуемого оружия, такие как конструкция, способ нанесения телесных

поврежденный, способ целевого применения, способ изготовления, целевая предназначенность и т. д. Ключевым критерием холодного оружия, независимо от способа его применения, является **мышечная сила** человека, прилагаемая **непосредственно** к оружию при его удержании или метании. Использование термина «опосредованного действия», по нашему мнению, некорректно, так как данный термин противоречит понятию предназначенности оружия для поражения цели установленному Методикой. По всей видимости, речь идет о делении холодного оружия на контактное и дистанционное, учитывая способ его целевого применения. Однако известны образцы оружия, конструкция которых предусматривает оба указанных способа целевого использования. В связи с этим все холодное оружие по способу целевого применения нами предлагается разделить на следующие группы:

- контактное;
- метательное;
- универсальное (ножи, кинжалы, копья, топоры, конструкция которых позволяет использовать и как контактное оружие и как метательное).

*Контактным холодным оружием* следует считать образцы, предназначенные для поражения цели при непосредственном контакте с объектом поражения при их удержании в руках исполнителя (ножи, кастеты, сабли, алебарды, нунчаку и т.д.).

К *метательному холодному оружию* следует относить предметы, предназначенные для поражения цели на расстоянии в результате приложения мышечного усилия непосредственно к боевой части оружия или к приспособлению, увеличивающему скорость снаряда и дистанцию его метания, без передачи снаряду собственной энергии (сюрикены, бумеранги, пращи, метательные ножи и кинжалы и т.д.). Пунктом 1.5 Методики [1] луки и арбалеты, определены как механическое метательное холодное оружие опосредованного действия. Аналогичным образом указанное оружие классифицируется в проекте Закона Украины «Об оружии» и в работах некоторых криминалистов [2, 3].

По нашему мнению, эти устройства не могут классифицироваться как холодное оружие в силу того, что мышечное усилие непосредственно прилагается не к предмету, являющемуся боевой частью оружия (стрела или болт), а к определенной части механического устройства (дуга лука), которая и является источником энергии. Стрела или болт получает направленное движение и удельную кинетическую энергию в результате энергии деформации дуги лука или арбалета, а не непосредственного приложения мышечной силы [4]. В связи с тем, что по конструкции луки и арбалеты являются метательным оружием, т. е. оружием дистанционного действия, необходимо пересмотреть общую классификацию дистанционного оружия с целью определения группы, к которой относятся луки, арбалеты и подобные им устройства, а также места метательного холодного оружия в ряду ручного оружия. В зависимости от способа приведения снаряда (боевой части) в движение нами предлагается следующим образом классифицировать дистанционное оружие:

- огнестрельное (для метания снаряда используется энергия взрывчатого разложения пороха или вещества его заменяющего);
- пневматическое (для метания снаряда используется энергия сжатого, сжиженного или отверженного газа);
- метательное механическое (для метания снаряда используется энергия напряженной дуги лука, арбалета, шнеппера, балестра, скрученных веревок или сухожилий, кинетическая энергия противовеса);

- метательное холодное (для метания снаряда или оружия используется мышечная сила, прилагаемая непосредственно к метаемому объекту, который является боевой частью оружия).

Данная классификация позволит правильно определить группу оружия исходя из его общей конструкции и способа приведения снаряда в действие, выделив присущие только данной группе критерии. Способ целевого применения холодного оружия определяется его общей конструкцией, исходя из которой определяется способ нанесения телесных повреждений.

По общей конструкции, холодное оружие можно разделить на:

- клинковое;
- неклинковое;
- комбинированное [5].

Клинковое холодное оружие в отличие от неклинкового, которое обладает преимущественно ударно-раздробляющим действием, предусматривает значительное количество способов поражения, которые определяют название конкретной группы:

- колющее оружие;
- рубящее оружие;
- колюще-режущее оружие;
- колюще-рубящее оружие;
- колюще-режуще-рубящее оружие [6].

Предложенные варианты классификации, хотя и взаимообусловлены, учитывают только одно основание, связанное с конкретными свойствами и признаками холодного оружия, что является более логичным подходом к делению холодного оружия, в противовес его классификации, приведенной в п. 1.1 и 1.5 Методики. Указанные основания являются наиболее важными, с точки зрения криминалистического исследования холодного оружия, однако не составляют исчерпывающий перечень. Так, не менее важными классификационными основаниями являются способ изготовления оружия (заводской, кустарный, самодельный), его целевая предназначенность (боевое, гражданское), а также способ удержания и управления оружием. По последнему основанию все холодное оружие можно разделить на следующие группы:

- оружие без рукоятки или древка, в котором мышечное усилие прилагается непосредственно к его боевой части (сюрикены, бумеранги);
- оружие с рукояткой или древком, в котором мышечное усилие прилагается к рукояти или древку, составляющим с боевой частью единое целое (например, ножи, копья, кистени);
- оружие без рукояти или древка, но с креплением к огнестрельному оружию (игольчатые штыки<sup>1</sup>);
- оружие с элементами, увеличивающими дальность и скорость метания без передачи снаряду собственной энергии (пращи, некоторые разновидности чакр и т.д.).

Классификация неклинкового холодного оружия также вызывает ряд вопросов. Методика предусматривает деление неклинкового холодного оружия на простое и

---

<sup>1</sup> Игольчатые штыки, которые не имеют рукояти (древка) и снабжены приспособлениями для крепления к огнестрельному оружию, должны классифицироваться как колющее холодное оружие, целевое использование которого возможно при наличии огнестрельного оружия определенной модели.



сложное с достаточно запутанно сформулированными критериями разделения. В соответствии с п. 3.3 простое ударно-раздробляющее оружие это монолитные предметы, а сложное ударно-раздробляющее оружие, должно состоять из разных по функциональному назначению частей. Вполне очевидно, что любой вид оружия независимо от компоновки имеет конструктивные элементы с четко обозначенным функциональным назначением. Основное отличие простого ударно-раздробляющего оружия от сложного, по нашему мнению, заключается не в функциональной предназначенности конкретного элемента конструкции, а в их взаимоподвижности относительно друг друга. Учитывая конструктивные особенности ударно-раздробляющего холодного оружия, а также способ его удержания и управления, возможно выделение трех основных групп:

- оружие, ударная часть которого выполнена в виде стержня или расположена на стержне (дубинки, булавы, палицы, шестоперы и др.);
- оружие, с гибкой ударной частью или ударной частью расположенной на гибком подвесе (например, боевые бичи, нунчаку, кистени);
- оружие, ударная часть которого располагается на кисти руки (кастеты, наладонники, ударные перстни и т.д.).

Предложенная нами классификация частично соответствует уже имеющимся вариантам [7], однако, как нам представляется, является более конкретной и полной.

Деление холодного оружия по целевому назначению предусматривает установление уровня технической обеспеченности конкретного образца, соответствующего определенной группе. Установление целевой предназначенности оружия необходимый и важный этап экспертного исследования. Практически все разновидности холодного оружия, независимо от конструкции и компоновки, предназначены для поражения человека или зверя. Однако это не исключает возможности использования оружия в качестве инструмента, приспособлений определенного назначения и т.д. Определить четко целевое назначение конкретного образца холодного оружия достаточно трудно, в силу очень большого разнообразия их конструкций.

Деление холодного оружия по различным целевым группам проводится достаточно условно. Так, в Методике оружие по целевому назначению делится на боевое, охотничье и криминальное [1]. Как правило, использование оружия одной группы в рамках целевой предназначенности другой не представляет собой сложности. Разграничение в основном проводится на нормативно-субъективном уровне, исходящем от государства и предприятий производителей. Основными критериями, определяющими принадлежность предмета к категории холодного оружия, является предназначенность и пригодность для поражения цели. Эти критерии понятны и очевидны с точки зрения использования предмета как оружия.

В случае исследования заводского холодного оружия, на изготовления которого распространяются принятые в конкретном государстве или фирме стандарты и технические условия, определение совокупности критериев проводится достаточно просто. Однако, на наш взгляд, и при производстве, и при криминалистическом исследовании заводского холодного оружия такой критерий, как предназначенность оружия для поражения цели, поглощает критерий пригодности, в силу чего данная совокупность требований может быть объединена термином «оружейность». Предназначенность конкретного предмета должна устанавливаться исходя из конструкции оружия, его общей компоновки, формы, размеров и материала

изготовления конструктивных элементов, а также способа их соединения, т. е. фактически предназначенность определяется пригодностью. Очевидно, что указанные признаки должны соответствовать признакам известных аналогов-образцов определенных видов и типов холодного оружия. В случае соответствия вопрос о пригодности снимается автоматически и исследование можно закончить на стадии сравнения со справочными данными. Это справедливо в отношении всех образцов заводского холодного оружия, независимо от целевого назначения. Однако прим. 1, сформулированное в разд. 4 Методики, предусматривает подобный порядок исследования только для боевого холодного оружия, что, по нашему мнению, неверно.

При исследовании самодельно изготовленных предметов, конструкция которых является типичной для холодного оружия с определенным целевым предназначением, вопрос о пригодности для поражения цели решается в обязательном порядке. По нашему мнению, без установления данного критерия вопрос о предназначенности решаться экспертом не должен. Под типичностью конструкции необходимо понимать наличие определенных конструктивных элементов, способ соединения, форма и размеры которых соответствуют (полностью или частично) оружию промышленного производства. Материал изготовления, как правило, отличается от заводского аналога, в связи с чем к предметам, изготовленным самодельным способом, предъявляются определенные требования по общей конструктивной прочности и прочности отдельных элементов конструкции. Так, для короткоклинкового холодного оружия сформулированы минимальные технико-криминалистические требования, при соблюдении которых предмет может считаться холодным оружием. Однако, как показывает практика, при исследовании короткоклинковых предметов, изготовленных самодельным способом, полной совокупности данных параметров часто не наблюдается при наличии достаточности поражающих свойств. В случае если представленный на исследование предмет классифицирован экспертом как криминальное холодное оружие, это не является проблемой (прим. 2, сформулированное в разд. 4 Методики).

В случае если представленный на исследование кинжал изготовлен самодельным способом в соответствии с требованиями, предъявляемыми к охотничьим кинжалам (прилож. 2 Методики), но твердость металла, из которого изготовлен клинок ниже установленной, вывод эксперта о принадлежности его к категории холодного оружия будет необоснованным. При этом определение твердости как правило проводится без определения типа стали, из которой изготовлен клинок оружия.

На наш взгляд, требования к твердости стали, из которой изготовлен клинок, и ее типу — обязательный параметр для клинкового холодного оружия заводского изготовления, что должно быть обозначено в Методике. В связи с этим, считаем необходимым выделить признаки, присущие самодельному холодному оружию, которые будут иметь решающее значение при решении вопроса об отнесении самодельных предметов к категории холодного оружия. Практика показывает, что сравнение любого представленного на исследование предмета с эталонными образцами холодного оружия проводится по следующей совокупности признаков:

- соответствию общей конструкции предмета;
- соответствию общей формы и размеров предмета, а также размеров и формы его конструктивных элементов;

— соответствию конструктивной прочности предмета, которая зависит от способа соединения и материала изготовления конструктивных элементов.

Большой опыт работы, преподавания и рецензирования заключений экспертов, позволяют автору сделать вывод о том, что в большинстве случаев полная совокупность указанных признаков отсутствует. Это подтверждается тем, что все чаще экспертами употребляется формулировка « ... изготовлен самодельным способом по типу кинжалов (кастетов, ножей и др.) произвольной формы». Часто при исследовании самодельных предметов, конструктивно сходных с холодным оружием, во внимание принимается только общая конструкция и конструктивная прочность исследуемого предмета. Форма и размеры рассматриваются как факультативные признаки, в силу очень большого разнообразия данных параметров в существующем холодном оружии. Причем в расчет берутся не конкретные прочностные требования, предъявляемые к некоторым типам холодного оружия, а результаты статических и динамических испытаний.

Ныне действующей Методикой [1] предусмотрен порядок испытания только короткоклинкового и метательного холодного оружия, а также статических испытаний сложного ударно-раздробляющего холодного оружия.

В отношении короткоклинковых предметов Методикой предусмотрено проведение комплекса статических и динамических испытаний. При исследовании первой группы объектов испытания проводятся в три этапа:

- установление прочности и упругости клинка;
- установление прочности узла соединения клинка с рукоятью;
- установление прочности конструкции узла фиксатора в ножах складных и общей конструкции в ножах не складных.

Согласно Методике данные этапы проводятся в отношении любого поступившего на исследование предмета. Однако целесообразность проведения всех без исключения испытаний находится под большим сомнением. Наиболее значимым с точки зрения установления достаточности поражающих свойств образца является испытание его боевой части (клинка), тем более в отношении самодельных клинковых предметов, которые изготовлены не в соответствии с действующими стандартами. Очевидно, что наличие незначительного люфта клинка, не исключает возможности неоднократного использования предмета. При исследовании прочности конструкции узла фиксатора складных ножей, направление приложения усилия целесообразно лишь со стороны лезвия клинка для проверки безопасности целевого использования ножа. В противоположном направлении приложение нагрузки не целесообразно.

Порядок и условия проведения динамических испытаний короткоклинковых предметов, проводимых в два этапа, вызывает ряд вопросов и требует уточнения. Например, в качестве мишени для проведения динамических испытаний п. 4.7.2 Методики предусмотрена сухая сосновая доска толщиной до 50 мм. Обозначение только верхней границы размера мишени позволяет проводить успешные динамические испытания клинковых предметов, которые по технико-криминалистическим требованиям не соответствуют холодному оружию. Следует, однако, отметить, что в п. 5.7 Методики определена реальная толщина мишени 30—50 мм, что не соответствует обозначенному выше пункту.

Согласно Методике удары в мишень производятся с максимальной силой. Вполне очевидно, данный параметр является индивидуальным для каждого эксперта, что

может привести к разным результатам при исследовании аналогичных объектов. В частности, речь идет о глубине проникновения клинка в преграду, минимальное значение которого составляет 10 мм.

Проведение контрольных срезов — тест необходимый скорее для производителей холодного оружия и, по нашему мнению, при исследовании клинкового холодного оружия необязательный, так как не влияет на решение вопроса об отнесении предмета к категории холодного оружия. Заводской охотничий нож, лезвие которого притупилось в результате эксплуатации, не перестает быть клинковым оружием колюще-режущего действия.

Вопросы, связанные с исследованием ударно-раздробляющего холодного оружия в действующей Методике освещены крайне скудно, что снижает качество проводимых исследований.

Научно-методическая деятельность соответствующих подразделений и министерств должна быть направлена на составление четких, простых для понимания методик, требований и рекомендаций, позволяющих повысить эффективность проводимых экспертиз и исследований, а не вносить неясность (например, несоответствие терминов, используемых для описания некоторых типов холодного оружия и обоснованности некоторых критериев). Так, в п. 5.1 прилож. 2 «Кинжалы охотничьи» приведены минимальные технико-криминалистические требования к данному типу холодного оружия, в ряде которых выделяется толщина обуха клинка. Общеизвестно, что боевая часть кинжала это двухлезвийный клинок (прямой или изогнутый) не имеющий такой конструктивной части как обух, о чем сказано в п. 4.3 этого же приложения [1].

Пункт 4.1 прилож. 2 определяет необходимость наличия в конструкции кинжала упора или ограничителя, которые должны обеспечить прочное удержание **ножа** при нанесении колющих ударов. Совершенно очевидно, что целевое назначение указанных элементов конструкции обезопасить исполнителя удара, а не повышение прочности удержания оружия, которая зависит, прежде всего, от уровня физического развития, а термины «нож» и «кинжал» не являются альтернативными, так как определяют разные типы холодного оружия.

Прилож. 4 «Ножи охотничьи специального назначения» содержит требования, предъявляемые к ножам, более известным как разделочные и шкуроръемные, являющимися разновидностью ножей хозяйственно-бытового назначения. Наряду с определением предельных размеров клинков данных ножей, указанным приложением определяются особенности формы клинка, влияющие на решение вопроса об отнесении этих ножей к категории холодного оружия. Практика показывает, что именно форма ножа приводит в некоторых случаях к необоснованным выводам. Так, для признания ножа шкуроръемным или разделочным максимальный изгиб обуха клинка вверх от условной линии, соединяющей острие и верхний край рукояти, должен превышать 15 мм. При этом не оговорено соотношение длины клинка и рукояти и наличие их общей симметрии относительно линии соединения. Вероятно, речь идет об изгибе не столько обуха, сколько об общей форме ножа, представляющей собой относительно симметричную дугу с центром на линии соединения клинка и рукояти. Более того, при максимальной толщине клинка 2,5 мм данная группа ножей и так не может считаться холодным оружием и введение эргономичных оценочных критериев необязательно.

Однако, анализ конструкций шкуроръемных и разделочных ножей известных мировых фирм позволяет утверждать, что часто толщина клинков подобных ножей

составляет 2,6 мм и более при длине свыше 90 мм [8—11]. Именно в рассматриваемом случае решающее значение имеет общая форма ножа, а также безопасность его удержания, обеспечиваемая конструктивными особенностями рукояти<sup>1</sup>. Данные конструктивные решения призваны исключить или значительно снизить возможность использования шкурорезных ножей в качестве оружия нападения.

Любая методика, направленная на установление объективных данных об исследуемом объекте, должна максимально исключать субъективные вариации исследователя, давая четкие рекомендации относительно последовательности действий, методов контроля, признаков исследуемого объекта.

Особенно это справедливо при исследовании предметов, конструкция которых не является типичной для заводского холодного оружия (исторического или ныне используемого). В подобных ситуациях возникает ряд трудностей связанных с установлением предназначенности данных предметов. Речь идет о предметах изготовленных самодельным способом с использованием законченных производством изделий или их составных частей (цепи, шланги, арматура и др.). Определить предназначенность таких предметов трудно в силу того, что каждый составной элемент конструкции изначально уже имеет целевое назначение. Поэтому при исследовании подобных предметов, эксперт может установить предназначенность в ходе проведения эксперимента. К примеру, армированный шланг или арматура, обмотанные изоляционной лентой с одной стороны, формально по общей конструкции напоминают дубинку — разновидность ударно-раздробляющего холодного оружия. Однако определить общую предназначенность предмета, а также предназначенность отдельно взятого элемента проблематично. Появление такой конструкции может быть связано с рядом обстоятельств, абсолютно не связанных с изготовлением холодного оружия (ремонт путепровода и др.).

Все изложенное выше является основанием для формулирования ряда рекомендаций и пожеланий, направленных на повышение эффективности ныне действующего законодательства и качества проводимых экспертиз при решении вопроса о принадлежности предмета к категории холодного оружия.

1. Необходимо пересмотреть ныне действующую Методику исследования холодного оружия и конструктивно сходных с ним изделий, с четким установлением объектов исследования, их критериев, сущности и последовательности проводимых действий. Включать в Методику классификацию холодного оружия нецелесообразно, так как ее наличие часто приводит к путанице при установлении предназначенности исследуемого предмета. Необходимо определить перечень источников информации, которая может использоваться в качестве официальной справочной, а также обозначить признаки, указывающие на самодельный способ изготовления оружия.

2. При решении вопроса об отнесении предмета к категории холодного оружия в качестве основополагающих критериев установить следующие: **оружейность** (целевая предназначенность плюс техническая обеспеченность), использование **мышечной силы** человека. Для проведения качественного исследования необходимо установить уровень минимального энергетического воздействия со стороны исполнителя на оружие, позволяющий объективно определять воздействие оружия на преграду. Также необходимо разработать методы определения типа

<sup>1</sup> Для признания ножа шкурорезным необходимо наличие травмоопасной рукояти или клинка округлой формы, не позволяющего нанесение колющих ударов, характерных для охотничьих ножей.

материала металла, из которого изготовлен клинок оружия.

3. Луки, арбалеты, шнепперы, балестры, их разновидности и конструктивно сходные с ними изделия не рассматривать как холодное оружие, а классифицировать как механическое метательное оружие с внесением необходимых поправок в проект Закона Украины «Об оружии» и соответствующие законодательные акты. Разработать методику исследования метательного холодного оружия.

4. Необходимо создание ответственными службами соответствующих министерств «Криминалистических требований к холодному оружию и конструктивно сходных с ним изделий», положения которых будут действовать до принятия в Украине Закона «Об оружии», как доминирующего документа, определяющего порядок и правила оборота оружия на территории Украины.

5. Целесообразно изменить нынешнюю редакцию ч. 2 ст. 263 УК Украины, исключив указание конкретных типов холодного оружия, а именно кинжалов, финских ножей, кастетов. Холодное оружие представлено значительно более обширным количеством типов, встречающихся в экспертной практике гораздо чаще, чем кинжалы, финские ножи и кастеты.

**Если размышления автора вызвали у Вас вопросы, возражения или претензии присылайте свои отзывы по электронному адресу: [bulpar@bk.ru](mailto:bulpar@bk.ru) или [kafse@ukr.net](mailto:kafse@ukr.net)**

### Список использованной литературы

1. Методика криміналістичного дослідження холодної зброї та конструктивно схожих з нею виробів: Затв. рішенням розшир. засід. секції НКМР М-ва юстиції України з пробл. трасології та судової балістики із залученням членів Координац. ради з питань судової експертизи. Протокол від 15.01.99.
2. «Про зброю»: Проект Закону України від 18.06.2001, реєстрац. № 1032-1, 1032-2, 1032-3: Вноситься нар. депутатами України Ю.Кармазіним, І.Біласом, О.Данильчуком, В.Мухінім.
3. Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р. Криминалистика: Учеб. для вузов / Под ред. Р.С.Белкина. — М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА, 1999. — 990 с.
4. Шокарев Ю.В. Луки и арбалеты. — М.: ООО Изд-во АСТ: ООО Изд-во «Астрель», 2001. — 176 с.
5. Плескачевский В.М., Юхин С.Н. Криминалистическое оружиеведение: Справ. — М.: Юриспруденция, 2002. — 128 с.
6. Трубников Б.Г. Полная энциклопедия: Оружие, вооружение всех времен и народов. — СПб.: Изд. Дом «Нева»; М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. — 719 с.
7. Смолин Е.А. Холодное оружие и его криминалистическая экспертиза: Словарь терминов. — Барнаул: Изд-во АГУ, 1996.
8. Каталог «Ножи», №1/2002. — М.: ООО Изд-во «Премьера», 2002. — 288 с.
9. Каталог «Ножи мира», 2003/2004. — М.: ООО Изд-во «Премьера», ООО Изд-во «Астрель», 2003. — 288 с.
10. Малов О.Л., Копейко Е.Г., Аксенов Н.В., Блюм А.М. Охотничье оружие мира: Энциклопедия. Огнестрельное оружие. Охотничьи боеприпасы. Клинковое оружие. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. — 735 с.
11. Хартинк А.Е. Ножи: Иллюстрир. энцикл. — М.: ООО Изд-во «Лабиринт-Пресс», 2003. — 351 с.

УДК 343.364

**О.Л. Швець**, старший експерт  
 Науково-дослідного  
 експертно-криміналістичного центру при УМВС  
 України на Донецькій залізниці

## НЕПРАВДА ЯК СПЕЦИФІЧНА ФОРМА МИСЛЕННЯ

Визначено поняття неправди з позиції криміналістики та співвідношення її з суміжними категоріями: «обман», «неправдиві показання». Досліджено поняття неправди з позицій різних областей знань: філософії, етики, естетики, кримінально-процесуального права, кримінального права, криміналістики, психології тощо та надано авторське визначення цього поняття.

*Ключові слова:* добросовісна омана, мислення, неправда, неправдиві показання, обман.

Згідно з Кримінально-процесуальним кодексом України завданням кримінального судочинства є встановлення істини у кримінальних справах, щоб кожен, хто вчинив злочин, був притягнутий до кримінальної відповідальності і жодний невинний не був покараний. Одним із важливих джерел доказів є показання різних суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності. У процесі розкриття й розслідування злочинів для деяких учасників судочинства (підозрюваний, обвинувачуваний тощо) можуть складатися різні проблемні ситуації, зокрема можливість притягнення до кримінальної відповідальності. Щоб запобігти цьому вони застосовують різні способи протидії, наприклад, надання неправдивих показань. Визначити, до якого виду належать показання, які не відповідають дійсності: до неправдивих чи добросовісної омани — непросте завдання. Тому питання визначення неправди, неправдивих показань у криміналістиці, співвідношення неправди та обману потребує детального дослідження.

Неправдиві судження є однією зі специфічних форм мислення. Мислення — творча здатність людини, що сформувалася й розвивається в процесі її діяльності, вища форма пізнання; являє собою один з найважливіших компонентів свідомості людини [1]. Воно являє опосередковане й узагальнене відбиття істотних закономірних взаємозв'язків дійсності. Мислення завжди виникає у зв'язку з рішенням якої-небудь проблеми, а сама проблема — із проблемної ситуації [2, с. 109—111]. Формами мислення є: 1) судження; 2) умовивід; 3) поняття. Судження<sup>1</sup> у свою чергу можуть бути дійсними чи неправдивими, тобто такими, що суперечать дійсності [2, с. 115]. Найчастіше неправда використовується в конфліктних ситуаціях як оборонний чи наступальний засіб.

До проблеми феномена неправди зверталися й продовжують його досліджувати багато вчених з різних галузей знань: філософії, етики, естетики, кримінально-процесуального права, кримінального права, криміналістики, психології тощо [3—8]. Проте підходи до поняття неправди з погляду різних наук відрізняються. Тому метою статті є визначення поняття неправди з позиції криміналістики та співвідношення її з суміжними категоріями.

<sup>1</sup> Судження — форма мислення, у якій відображуються зв'язки предметів та їхніх ознак чи відношення між предметами.

Великий тлумачний словник сучасної української мови наводить таке визначення неправди: 1. Те, що суперечить правді, істині; брехня. 2. Несправедливі, нечесні, шахрайські вчинки; обман [9, с. 613].

У лінгвістиці під неправдою розуміють навмисне перекручування істини (під неправдивістю — навмисне і ненавмисне перекручування істини). У психології під неправдою розуміють насамперед вольовий акт, пов'язаний із мовленнєвою діяльністю людини. Реальне перекручування фактів — не визначальна ознака неправди. Такою ознакою є намір суб'єкта [8, с. 5].

Заперечуючи неправду в цілому, мораль, однак не вважає неправду аморальною, коли до неї удаються, щоб обманути ворога, захистити від чужого вторгнення в особисте життя, добре ім'я і тим більше життя близької людини. В етиці неправда розглядається з позицій добра і зла, поняття «неправда» тут має характер соціальної оцінки та вживається тільки в негативному значенні. Повідомлення неправдивих відомостей у морально виправданих ситуаціях, як правило, неправдою не називають [6, с. 20].

Філософський словник пояснює, що неправда — «висловлення, що спотворює дійсне положення речей», і тому «варто розрізняти неправду свідому і ненавмисну (помилка)». Під помилкою розуміється не усвідомлене людиною явище [8, с. 6].

Більш диференційовано до поняття неправди підходить етика. Повідомлення завідомо неправдивих відомостей з морально-етичної точки зору завжди є неправдою та недозволеним у більшості випадків, за винятком ситуацій типу «неправда заради спасіння» та деяких інших, коли неправда вважається морально виправданою тією метою, на досягнення якої вона спрямована. У той же час замовчування не завжди трактується як обман. Часто така поведінка розглядається як скритність, характерологічна особливість даної особи [6, с. 8].

В орбіті кримінально-процесуальної діяльності неправда (лжесвідчення), зберігаючи своє основне призначення засобу введення в оману та керування поведінкою інших осіб, протиставляється зусиллям працівників кримінальної юстиції по розслідуванню та доказуванню обставин кримінальних подій. У діяльності органів правосуддя доброякісність інформації, на підставі якої приймають рішення по кримінальним справам, має виключно важливе значення для успішної реалізації завдань правосуддя. Тому на відміну від повсякденного життя кримінальний процес взагалі не терпить неправди з боку осіб, допитуваних у якості свідків та потерпілих [6, с. 20].

В.Ю. Шепітько визначає неправду як «феномен спілкування, який полягає в навмисному перекрученні справжнього стану речей. Неправда найчастіше виявляється в змісті мовних повідомлень, негайна перевірка яких утруднена або неможлива. Неправда є усвідомленим продуктом мовної діяльності і має на меті ввести реципієнтів в оману» [10, с. 139].

Для того щоб визначити неправду слід дослідити її напрями, мету, співвідношення з іншими категоріями, як то «обман», «неправдивість», «неправдиві показання». Отже, на думку М.І. Єнікєєва, неправда — це засіб керування поведінкою інших людей шляхом їхньої дезінформації. Однак неправда не «явище в собі», вона розпізнавана. У свідомості «конкурують» дві сфери збудження: вогнище чуттєво блідих, помилкових конструкцій, що гальмуються суб'єктом, і мимоволі функціонуюче вогнище живих, образних уявлень справжньої події.

Неправда не завжди, стверджує М.І. Єнікєєв, свідчить про винність людини. Неправдиві показання, на його думку, можуть надавати й особи екзальтовані, що



прагнуть опинитися в центрі подій, привернути увагу до своєї персони. Крім того, у показаннях допитуваного можуть мати місце й мимовільні помилки, обумовлені особливостями сприйняття й особистісною тенденцією до реконструкції відтвореного матеріалу [2, с. 476—478].

На наш погляд, цей підхід до визначення неправди є дещо неточним, бо помилка — це добросовісна омана особи відносно певних подій, явищ, дій тощо. Неправда переслідує інші цілі. До неправди вдаються для того, щоб запобігти неприємностей самому чи доставити їх іншому, подати себе в іншому світлі, а іншого в гіршому, розіграти приятеля, переграти супротивника [6, с. 19]. Неправда завжди свідомо формується. Якщо ж йдеться про добросовісну омани, що обумовлена певними помилками особи, особливостями її сприйняття, відтворенням інформації тощо, то мовиться не про неправду, а про невідповідність показань дійсності.

Так, О.Р. Ратінов та Ю.П. Адамович зазначають, що основне призначення неправди — ввести співрозмовника, партнера, супротивника в омани, не надати йому об'єктивно достовірної інформації, і навпаки, повідомити неправдиві відомості для того, щоб позбавити його можливості скласти правильне уявлення про людину, явище, подію, предмет чи ситуацію, в якій йому доведеться діяти, перешкодити обрати адекватну лінію поведінки. Властивість неправди — можливість за її допомогою впливати на думки та уявлення інших осіб, керувати їхньою поведінкою шляхом передавання їм неправильних підстав для прийняття рішення [6, с. 19].

В.О. Коновалова розрізняє завідомо неправду та добросовісну омани [7, с. 188], як це наведено в таблиці.

#### Відмінність завідомої неправди від добросовісної омани

Завідома неправда	Добросовісна омана
1. Вольовий та свідомий акт перекручення істини 2. Породжується та реалізується тільки під час передавання інформації 3. Породжує помилки в інших осіб, у тому числі в допитуваного	1. Мимовільне перекручення дійсності 2. Виникає на різних стадіях формування показань 3. Формує помилкове уявлення про дійсність у самого допитуваного

Отже, невідповідність відомостей, що містяться в показаннях допитуваних осіб, дійсним обставинам справи може бути зумовлена двома принципово різними за їх психологічною природою причинами: добросовісною оманою допитуваного щодо «якості» повідомлених ним відомостей та завідомою неправдою.

Зазвичай думають, що немає нічого більш випадкового, примхливого й такого, що не підкорюється ніяким законам, ніж неправда. Однак, така точка зору є невірною. Неправда, як і всяке мислення, побудована за іншим принципом, має свої форми, свої правила, свої прийоми. Людина, яка каже неправду, завжди застосовує певні закони мислення, певні форми логіки [11].

Говорити неправду, відмічає О.Р. Ратінов, — значить завжди ставити на місце дійсності який-небудь краший для того, хто каже неправду, вимисел і замінити факти, що дійсно відбувалися, такими, якими їх хотілося б представити цій особі. Неправда найчастіше носить ланцюговий характер: одна неправда породжує іншу й вимагає узгодження з нею низки взаємозалежних фактів. При такому положенні помилкові твердження зазвичай прямо або побічно входять у суперечність із тією частиною

показань, що вірно відображають дійсність [12, с. 247]. С. Батлер справедливо стверджував, що умілою є особа, що говорить неправду, — та, яка посилає малу неправду кружним шляхом (див.: [13, с. 243]). Викладаючи свою аргументацію у вигляді логічного ланцюга суджень, особа, якщо вона говорить неправду, виходить із помилкових посилок або робить помилкові висновки [12, с.247].

У свідомості особи, яка говорить неправду, одночасно співіснують дві паралельних події (або два її варіанти). Одна з них така, що дійсно відбулась, яку вона хоче приховати; інша — вигадана, про яку вона, напроти, має намір розповісти. Таким чином, їй доводиться як би виганяти з пам'яті те, що відбулося (і тому добре запам'яталося), і запам'ятовувати те, що лише придумано (і тому запам'ятовується складніше); доводиться лавірувати між правдою, яку не можна говорити, правдою, що можна говорити, і неправдою, якою треба замінити правду, що приховується. При цьому бліде неправильне уявлення гальмується більш яскравим конкуруючим дійсним уявленням. Одночасно відбувається боротьба між наміром збрехати й природною правдивістю людини (правду говорити легше, ніж вигадувати небилиці) [4; 14]. Одна неправда, що замішалася між істинами, робить всі їх сумнівними,— говорив якимось П. Буаст (див.: [13, с. 243]).

Інший бік проблеми — співвідношення «неправди» та «обману».

Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає обман як:

1. Неправдиві слова, вчинки, дії і т. ін. Невідповідність істині; те, чого немає насправді; брехня.

2. Хибне сприйняття дійсності, зумовлене неправильним, викривленим відображенням її органами чуття; омана [9, с. 642]. Таким чином, обман тлумачать як тотожне поняття неправді.

С.Ю. Романов стверджує, що обман являє введення особи в оману або підтримання вже наявної в неї помилки шляхом передавання інформації, яка не відповідає дійсності, або умовчання про факти, речі, явища та інше з метою схилити цю особу до певної поведінки [15, с. 3].

Обман — це інформаційний інтелектуальний вплив однієї людини на свідомість і волю іншої особи. Він завжди спрямований на відповідну поведінку, тобто обдурюють для того, щоб схилити потерпілого до певної поведінки. Змістом обману є обставини як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру (наприклад, намір суб'єкта). Автор вказує, що в поняття обману можуть включатися обставини як минулого, теперішнього, так і майбутнього часу [15, с. 6, 16].

На думку О.Я. Переверзи, обман з точки зору науки кримінального права є ширшим поняттям, ніж неправда, оскільки неправда може бути тільки в активних діях, у повідомленні, а до обману відносять також умовчання, приховування певних обставин. Наука кримінального права дотримується логіко-філософського розуміння неправди і, відповідно, неправдивих показань як повідомлення особою інформації, що не відповідає дійсності [8, с. 6].

В.Ю. Шепітько визначає обман як «повідомлення неправдивих відомостей або навмисне приховування, умовчання про ті або ті обставини, повідомлення про які було обов'язковим у даних ситуаціях» [10, с. 238].

Із викладеного вище, ми дійдемо висновку, що неправда поглинається обманом, тобто вони співвідносяться як загальне й одиничне. Обман, на нашу думку, з позицій криміналістики поняття дещо ширше, ніж неправда: неправда може розглядатися як різновид обману.

Неправда, на наш погляд, полягає у свідомому перекрученні істини, має на меті ввести інших осіб в оману і реалізується в результаті мовної діяльності (усної чи письмової). Тобто неправдивими можуть бути не тільки усні повідомлення, показання осіб, а й письмові, як-то завідомо неправдивий висновок експерта чи завідомо неправильний переклад.

Обман же може полягати не тільки у мовній діяльності, а й в невербальних активних чи пасивних діях, наприклад, у підміні предметів продажу, обміну і грошових коштів; присвоєння майна, помилково проданого в більшій кількості або вищої якості. З позицією щодо визначення неправди тільки через активні дії, ми дещо не погоджуємося, бо одним з прийомів формування часткової неправди є пропущення або виключення, приховування (замовчування) окремих елементів події, тобто, як і обман, неправда може полягати як у активних, так і у пасивних діях. Отже, дослідження питання визначення неправди, неправдивих показань, співвідношення завідомої неправди та добросовісної омани, неправди та обману дасть змогу під час розслідування окреслити відповідні способи протидії неправді, обману.

### Список використаної літератури:

1. *Краткий словарь по философии* / Под общ. ред. И.В. Бладберга, И.К. Пантина. — 4-е изд. — М.: Политиздат, 1982. — 431 с.
2. *Еникеев М.И.* Основы общей и юридической психологии: Учеб. для вузов. — М.: Юристъ, 1996. — 631 с.
3. *Шмидт А.А.* Тактические основы распознавания ложных показаний и избличения лжесвидетелей: Дис. ... канд. юрид. наук. — Свердловск, 1973. — 356 с.
4. *Липпман О.* Психология лжи. — Харьков, 1923. — 289 с.
5. *Васильев А.Н., Карнеева Л.М.* Тактика допроса. — М., 1961. — 343 с.
6. *Ратинов А.Р., Адамов Ю.П.* Лжесвидетельство: Происхождение, предотвращение и разоблачение ложных показаний / Всесоюз. ин-т по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности. — М., 1976. — 135 с.
7. *Коновалова В.Е., Шепитько В.Ю.* Основы юридической психологии: Учеб. — Харьков: Одиссей, 2005. — 352 с.
8. *Переверза О.Я.* Формування неправдивих показань, система тактичних прийомів їх виявлення і подолання: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Х., 2000. — 19 с.
9. *Великий тлумачний словник сучасної української мови: 170 000 слів / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел.* — Київ; Ірпінь: Перун, 2001. — 1426 с.
10. *Шепитько В.Ю.* Криміналістика: Енциклопедичний словник (українсько-російський і російсько-український) / За ред. В.Я. Тація. — Х.: Право, 2001. — 560 с.
11. *Лурия А.Р.* Экспериментальная психология в судебно-следственном деле // *Право.* — 1927. — №2. — С.88 — 94.
12. *Ратинов А.Р.* Судебная психология для следователей. — М.: ООО Изд-во «Юрлитинформ», 2001. — 352 с.
13. *Борохов Э.* Энциклопедия афоризмов: В мире мудрых мыслей. — М.: ООО Изд-во АСТ, 2002. — 665 с.
14. *Мудьюгин Г.* Косвенные доказательства, связанные с поведением обвиняемого // *Соц. законность.* — 1961. — № 6. — С. 28 — 35.
15. *Романов С.Ю.* Обман як спосіб злочинної діяльності: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Х., 1998. — 16 с.

УДК 343.632 : 343.982.323

**В.В. Седнев**, кандидат медицинских наук,  
доцент, судебный эксперт 1 класса, заведующий  
сектором Донецкого научно-исследовательского  
института судебных экспертиз Миньюста Украины

## ИДЕНТИФИКАЦИЯ ОСКОРБЛЕНИЙ

Рассмотрена проблема исследования оскорблений на базе экспертно-криминалистического исследования с позиций идентификации. Методическая основа для изучения — психолингвистические взаимоотношения. Подвергнуты анализу основные идентифицирующие признаки оскорблений.

*Ключевые слова:* оскорбления, психолингвистика, идентификация, судебная экспертиза.

Криминалистическая идентификация как процесс установления тождества является достаточно адекватным методом экспертного исследования объектов материального мира [1]. В меньшей мере она используется для изучения нематериальных объектов [2]. В последнем случае актуализируется тезис Н. В. Терзиева об идентификации третьего рода — по следам *или иным общественным проявлениям* (выделено мною. — В.С.), отображающим свойства идентифицируемого феномена [3]. При этом в качестве как идентифицируемых, так и идентифицирующих объектов выступают явления нематериального мира. Физическим носителем указанных объектов в данном случае выступают чувственно-конкретные отображения в памяти человека. Такой тезис не противоречит общей теории идентификации, согласуясь с работами В. Я. Колдина [1] и В. С. Митричева [4] об опознании по мысленному образу, а также с первоначальной классификацией видов криминалистической идентификации М. Я. Сегая [5] об отражении свойств отождествляемого объекта в сознании людей.

Значимым для установления идентификационной связи [5] является формирование образцов для сравнительного исследования [3], которые в случае исследования нематериальных объектов, как показывает наш опыт, формируют определенное поле ключевых понятий. Опираясь указанными понятиями, нами проведено сопоставление ключевых элементов идентифицируемого феномена для установления тождества. (Фактически, речь идет о родовой (групповой) идентификации [6].)

Данная работа представляет пример идентификационных исследований феноменов нематериального характера, а именно — оскорблений. Выбор предмета исследования не случаен и определяется насущными потребностями экспертных исследований состояний человека. Так, одной из причин формирования состояния сильного душевного волнения (ст. 116, 123 УК) законодатель указывает тяжкое

оскорбление, ряд позиций гражданского законодательства о защите чести, достоинства и деловой репутации имеет непосредственное отношение к рассматриваемому феномену. Следует сразу же отметить, что нами рассматривается именно процесс отождествления оскорбления, а не обиды, так как под обидой мы понимаем психическое состояние человека, вследствие переживания оскорбления. Очевидно, что в процессе формирования состояния обиды принимает участие значительное число ценностных, мировоззренческих факторов, носящих не только высокосубъективный, но и индивидуализированный характер. Именно состояние обиды можно расценивать как общественное проявление, наличие которого позволяет констатировать идентифицирующий след так, как это рассматривает Н. В. Терзиев [3].

Немаловажным является и то, что как рассмотрение сущности идентификации нематериальных объектов в целом, так и оскорблений в частности, в весьма малой степени отражено в литературе.

В доступной нам литературе оскорбление определяется следующим образом: таяло обидеть, унизить [7], причем подобные определения сходны в большинстве толковых словарей.

Оскорбление, циркулируя в сфере межличностного общения людей и в условиях массовой коммуникации, в последние годы выдвинулось в ряд ключевых проблем общественной жизни. Поэтому требуются точные и надежные методы, позволяющие преодолеть субъективность личных мнений и дающие достоверную оценку того, является ли то или иное высказывание оскорблением. Практика судебной экспертизы сталкивается со значительным «разбросом» мнений, что обусловлено отсутствием достоверных критериев для вынесения суждения. Указанное вызывает необходимость тщательной разработки детальных критериев и прикладных технологий проведения такого рода исследования. Именно ответ на вопрос о наличии/отсутствии оскорбления логически следует из ответов на систему частных вопросов, по которым сложно высказать альтернативные мнения. Тем самым устраняется возможность подчинения суждения частным интересам и предубеждениям.

Понятие психолингвистической экспертизы введено в обиход в первой половине семидесятых годов. Однако часто она ставится в ряд с лингвистической и почерковедческой, что существенно сужает ее возможности. Можно более четко разграничить родовые виды экспертиз, исходя из возможности использования психолингвистических знаний в зависимости от предмета экспертного исследования. Психолингвистические подходы релевантны при исследовании:

- эмоционального состояния автора текста;
- достоверности излагаемой информации;
- наличия признаков, являющихся составом преступления (угрозы, разжигание национальной, религиозной либо иной розни, ненависти, вражды, призывы к антиобщественным действиям и т.д.);
- обстоятельств и условий создания текста (например, написание под диктовку другого лица);
- характеристик (пол, возраст, родной язык, образование, место долговременного проживания и др.) вероятного автора текста.

Первые три направления, имея объектом психику человека, адресованы к судебно-психологической (отчасти и судебно-психиатрической) экспертизе. Другие же направления могут быть использованы при автороведческой, лингвистической и почерковедческой экспертизах. Впрочем, на практике проблема анализа текста чаще всего требует комплексного подхода.

Прежде всего, нами было разработано идентификационное поле понятия оскорбления (см.: [8]). Кроме того, проведение такого рода научного исследования заставило отказаться от разработки дефиниции, как процедуры, устанавливающей граничные условия. В сущности, единственным ограничивающим обстоятельством было сосредоточение исследования вокруг печатных текстов (в том числе и материалов уголовных дел). Таким образом, мы не изучали устные оскорбления (а только их фиксацию в виде текста), что позволило исключить влияние интонации, ситуационного контекста и иных элементов, которые мы предлагаем рассматривать в контексте обиды, а не оскорбления.

Более того, при проведении анализа необходимо четко определять целый ряд психолингвистических понятий применительно к анализу текста: факт (результат осмысления информации о действительности, устраняющий частные ее характеристики); высказывание (экзистенциальное, классифицирующее, атрибутивное, пропозициональное); суждение (верифицированное, истинное/ложное, оценочное); событие и его структура; форма выражения (открытая, скрытая, затекстовая, подтекстовая).

Предлагается выделение семи системообразующих векторов, каждый из которых наполнен собственным содержанием, формирующим идентифицирующие признаки оскорбления, а именно:

1. **Направленность**, подразумевающая прямую (непосредственно к конкретному лицу, учреждению и т.д.) и непрямую (в иносказательной форме, либо выводится из контекста обращенность к лицу, учреждению и т.п.) адресацию высказываний.

2. **Форма**. Оскорбление может быть выражено в форме объективно либо субъективно негативного утрирования качеств и свойств, имеющих у субъекта; приписывании неприсущих качеств и свойств, являющихся негативными как объективно, так и субъективно; отъема присущих качеств и свойств, лишение которых является негативным как объективно, так и субъективно; искажение, вплоть до противоположного присущих качеств и свойств, которые в силу этого приобретают объективно либо субъективно негативный характер.

3. **Содержание** оскорбления может быть выражено прямым смыслом (семантикой) высказывания, а также контекстно, завуалированно формируя негативный образ субъекта (часто с использованием контекстуальных синонимов, актуализирующих понятийную соотнесенность, вызывающую определенные ассоциации).

4. **Умышленность**. Оскорбление может быть высказано намеренно, с целью оскорбить или же ненамеренно (например, в силу сложившихся обстоятельств, глупости, болтливости, для «красного словца»).

5. По виду **блокируемой потребности** субъекта может быть повреждено витальное, безопасностное, психологическое, социальное функционирование субъекта.

6. С **этической** точки зрения оскорбление может быть выражено цензурно, неприлично и нецензурно.

7. По **распространенности** целесообразно выделять публичные (в том числе в СМИ) и непубличные.

В ходе работы выделяются отдельные суждения, которые затем обобщаются и представляются в виде иерархии предикативных высказываний, что дает возможность установить функциональную эквивалентность текста.

В соответствии с предлагаемым Р. С. Белкиным [2] классификационным подходом данную методику идентификации оскорблений можно отнести к процессуальной, экспертной идентификации явлений и процессов, по мысленному образу нерасчлененного целого.

Использование предлагаемой методики позволяет достаточно уверенно определить родовую принадлежность письменных высказываний как оскорбительных либо нет. Однако, сразу же следует отметить, что описанные методические приемы результативны вне рассмотрения конкретной ситуации. Ситуалогический анализ с отождествлением оскорбления, формирования обиды и последующего соответствующего (адекватного либо нет) ответного поведения является отдельной проблемой и перспективой дальнейших исследований.

### Список использованной литературы

1. Колдин В.Я. Судебная идентификация. — М.: ЛекЭст, 2003. — 528 с.
2. Белкин Р.С. Курс криминалистики. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. — 837 с.
3. Терзиев Н.В. Идентификация в криминалистике // Сов. государство и право. — 1948. — № 2. — С.40 — 45.
4. Митричев В.С. Вопросы теории судебной идентификации // Тр. ЦНИИСЭ. — М., 1970. — Вып. 2. — С. 112—113.
5. Сегай М.Я. Методология судебной идентификации. — К.: РИО МВД УССР, 1970. — 256 с.
6. Терзиев Н.В. Некоторые вопросы определения родовой (групповой) принадлежности // Вопросы криминалистики и судебной экспертизы. — Душанбе, 1962. — С. 18 — 20.
7. Ожегов С.И. Словарь русского языка. — 23-е изд., испр. — М.: Рус. яз., 1991. — 916 с.
8. Эйсман А.А. Заключение эксперта (структура и научное обоснование). — М.: Юрид. лит., 1967. — 152 с.

# ВИКОРИСТАННЯ ДОСЯГНЕНЬ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ В ЕКСПЕРТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 340.69 (094.5)

**Н.І. Клименко**, доктор юридичних наук,  
професор Київського національного лінгвістичного  
університету МОН України

## ЗМІНИ В ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розглянуто зміни, які було внесено в Закон «Про судову експертизу» 1994 року.  
*Ключові слова:* судова експертиза, судово-експертна діяльність, атестація, кваліфікація,  
науково-практична діяльність.

Одночасно з реформуванням судочинства в Україні відбувається реформування системи його експертного забезпечення. З метою реалізації основних принципів судової реформи потрібні систематичний взаємозв'язок і взаємодія між судовою, законодавчою та виконавчою гілками державної влади. Створюється оновлена основа правового правосуддя [1].

Упродовж 2002 — 2004 рр. прийняті нові Кримінальний, Цивільний та Сімейний кодекси України. Правові засади організації судової влади та здійснення правосуддя визначені Законом «Про судоустрій України». Підготовлено проект Державної програми розвитку судової системи на 2003 — 2005 рр. На черзі реформування процесуального законодавства і правове врегулювання питання судово-експертної діяльності.

Відповідно до ст. 92 Конституції України, засади судової експертизи визначаються виключно законами України. Базовим є Закон «Про судову експертизу», введений в дію постановою Верховної Ради України від 25 лютого 1994 р. [2], процесуальне законодавство інших законодавчих актів, міжнародних договорів та угод про взаємноправову допомогу і співробітництво. Закон визначив правові, організаційні і фінансові основи судово-експертної діяльності з метою забезпечення правосуддя України незалежною, кваліфікованою й об'єктивною експертизою, орієнтованою на максимальне використання досягнень науки і техніки [2, 3]. У подальшому цей Закон поступово змінювався. Так, згідно внесених змін до нього від 03.04.2003 № 662-IV до суб'єктів судово-експертної діяльності включені експертні відділи Державної прикордонної служби України, а органам дізнання Державної прикордонної служби України дозволено призначати судові експертизи (див. додаток).

Ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» визначає її поняття, як «дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ, процесів, які



містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, досудового слідства». Експерт (лат. *expertus* — досвідчений, обізнаний) — компетентна особа, яка має відповідну освіту, кваліфікацію, науковий чи практичний досвід, володіє спеціальними знаннями та залучається органами розслідування, судом для проведення експертизи.

Спеціальні знання — це професійні знання та вміння в галузі науки, техніки, мистецтва, ремісництва тощо, необхідні для вирішення питань, які виникають під час розслідування та розгляду в суді конкретних справ. Спеціальними є лише ті знання, які не є загальнопоширеними, загальновідомими, якими володіють спеціалісти-професіонали в тій чи тій галузі науки, техніки, мистецтва, ремісництва тощо. Ці знання одержуються в процесі навчання та практичної діяльності за тією чи тією спеціальністю (фахом), причому вони охоплюють не тільки відповідні знання, а й навички та вміння із застосуванням цих знань. Особи, які володіють такими знаннями та досвідом, іменуються у судочинстві **обізнаними особами**.

Судова експертиза — це завжди проведення спеціального дослідження, що потребує глибоких знань у тій чи тій галузі, крім правових [4]. Об'єкти та завдання таких досліджень найрізноманітніші [2].

**Основними принципами судової експертизи** є законність, незалежність, об'єктивність і повнота дослідження (ст. 3 Закону). Ст. 4 закріплює гарантії, якими забезпечується незалежність судового експерта та правильність його висновку [5].

Ст. 1, 2 викладено зі змінами в редакції Закону України від 09.09.2004 № 1992-IV. Ст. 5 — щодо максимального збереження об'єктів дослідження і ст. 6 — щодо забезпечення умов праці судового експерта за місцезнаходженням об'єктів — залишено без змін.

Назву ст. 7 (організація судово-експертної діяльності) змінено на «Суб'єкти судово-експертної діяльності». Відповідно до ст. 7 судово-експертну діяльність здійснюють **державні спеціалізовані установи та відомчі служби**. До них належать науково-дослідні та інші установи судових експертиз Мін'юсту України і МОЗ України, експертні служби МВС України, Міноборони України, СБУ. Новим у статті є положення про те, що «виключно державними спеціалізованими установами здійснюється **судово-експертна діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз**».

У цій нормі йшлося про те, що судово-експертна діяльність може здійснюватися на підприємницьких засадах на підставі спеціального дозволу (ліцензії), а також громадянами за разовими договорами; ліцензія видається в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. Що стосується ліцензування судово-експертної діяльності та віднесення її до підприємницької діяльності, то в цій частині Закон втратив чинність згідно внесених змін від 03.04.2003 № 662-IV і 09.09.2004 № 1992-IV.

У ст. 8 Закону нова назва: «Науково-методичне та організаційно-управлінське забезпечення судово-експертної діяльності», а також з'явилася частина третя такого змісту: «Методики проведення судових експертиз (крім судово-медичних та судово-психіатричних) підлягають атестації та державній реєстрації в порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України».

Одним із дієвих засобів вдосконалення судово-експертної діяльності є робота науково-консультативної та методичної ради з проблем судової експертизи при Мін'юсті України (НКМР). Її було створено з метою сприяння науково-дослідній та експертній діяльності судово-експертних установ, що належать до сфери правління

Мін'юсту. До складу НКМР залучаються провідні вчені і фахівці судово-експертних установ Мін'юсту України, експертних і наукових установ та інших міністерств і відомств.

Ст. 9 Закону зафіксувала норму щодо Державного Реєстру **атестованих судових експертів**.

Атестація судових експертів проводиться Мін'юстом України відповідно до їх функцій. Законом України від 09.09.2004 № 1992-IV внесено доповнення (ч. 2): «Особа або орган, які призначали судову експертизу, можуть доручити проведення її тим судовим експертам, яких внесено до державного Реєстру атестованих судових експертів, а у випадках, передбачених ч. 4 ст. 7 цього Закону, — іншим фахівцям з відповідних галузей знань».

У ст. 10 розд. II зазначено осіб, які можуть бути судовими експертами. Цю статтю змінено і приведено відповідно до вимог Закону України «Про освіту» (п. 1 ст. 30): «Судовими експертами державних спеціалізованих установ можуть бути фахівці, які мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності».

Згідно із Законом України від 09.09.2004 ст. 10 доповнена частиною третьою:

«До проведення судових експертиз, крім тих, що проводяться виключно державними спеціалізованими установами, можуть залучатися також судові експерти, які не є працівниками цих установ, за умови, що вони мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку в державних спеціалізованих установах Міністерства юстиції України, атестовані та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності у порядку, передбаченому цим Законом».

Без змін залишилася ст. 11 Закону України: «Особи, які не можуть бути судовими експертами — це особи, визнані у встановленому законом порядку недієздатними, а також ті, які мають судимість» і ст. 12 «Обов'язки судового експерта».

Що стосується ст. 13 «Права судового експерта», то згідно із Законом України від 09.09.2004 в ній змінено п. 2: «вказувати у висновку експерта на виявлені в ході проведення судової експертизи факти, які мають значення для справи і з приводу яких йому не були поставлені питання». Ст. 13 також доповнено п. 6 — про проведення на договірних засадах експертних досліджень з питань, що становлять інтерес для юридичних і фізичних осіб, з урахуванням обмежень, передбачених законом.

Залишилася без змін і ст. 14 Закону «Відповідальність судового експерта» (дисциплінарна, матеріальна, адміністративна чи кримінальна).

У ст. 15 розд. III Закону викладено **засади фінансування судово-експертної діяльності**. Зокрема, зазначається, що проведення державними науково-дослідними установами судових експертиз у кримінальних та адміністративних справах, наукових розробок з питань організації та проведення судових експертиз фінансується за рахунок Державного бюджету. Отже, в редакції Закону України від 09.09.2004 уточнено, що ці кошти цільовим призначенням виділяються з Державного бюджету України. «Проведення судових експертиз, обстежень і досліджень судово-медичними та судово-психіатричними установами здійснюється за рахунок коштів, які безпосередньо і цільовим призначенням виділяються цим експертним установам з державного чи місцевого бюджету.

Витрати на проведення експертиз Міністерства юстиції України та судово-медичними і судово-психіатричними установами Міністерства охорони здоров'я України у цивільних

і господарських справах відшкодовуються в порядку, передбаченому чинним законодавством. Проведення інших експертних досліджень і обстежень державними спеціалізованими установами здійснюється за рахунок замовника».

У ст. 16 Закону викладено умови присвоєння атестації судового експерта. Для присвоєння чи позбавлення кваліфікації судового експерта і кваліфікаційних класів створюються **експертно-кваліфікаційні комісії** при міністерствах та інших центральних органах виконавчої влади, до сфери управління яких належать державні спеціалізовані установи, що здійснюють судово-експертну діяльність.

До ст. 17 Закону України додано пп. 3 і 4 в редакції Закону України від 09.09.2004. У п. 3 зазначається, що порядок присвоєння кваліфікації судового експерта фахівцям чи позбавлення кваліфікації судового експерта фахівців, які не є працівниками державних спеціалізованих установ, визначається Мін'юстом України. З цією метою при Мін'юсті України створюється Центральна експертно-кваліфікаційна комісія, яка діє відповідно до положення про неї, що затверджується Мін'юстом України.

У п. 4 роз'яснюється, що присвоєння кваліфікації судового експерта і кваліфікаційних класів судово-медичним і судово-психіатричним експертам та позбавлення їх кваліфікації і кваліфікаційних класів проводять в порядку, що встановлюється МОЗ України.

Ст. 21 Закону України «Кадрове забезпечення» приведена у відповідність до чинного законодавства про освіту. В ній зазначено, що підготовка фахівців для державних спеціалізованих установ, що проводять судові експертизи, здійснюється вищими навчальними закладами, після чого ці фахівці спеціалізуються та підвищують кваліфікацію на курсах та у спеціальних закладах відповідних міністерств та інших центральних органів виконавчої влади.

До цієї статті додані п. 2 про те, що «фахівці, які не є працівниками державних спеціалізованих установ і мають на меті здійснювати експертну діяльність, проходять навчання з відповідної експертної спеціальності в державних спеціалізованих установах Міністерства юстиції України з урахуванням обмежень, передбачених законом», і п. 3 — «для забезпечення належного професійного рівня фахівці, які не є працівниками державних спеціалізованих установ і отримали кваліфікацію судового експерта, крім тих, які мають науковий ступінь, один раз на три роки, повинні пройти стажування в державних спеціалізованих установах Міністерства юстиції України відповідно до спеціальності та підтвердити рівень своїх професійних знань».

Що стосується розд. IV (ст. 22 — 24) **«Міжнародне співробітництво в галузі судової експертизи»**, то в ньому зазначається, що немає жодних обмежень щодо громадянства чи підданства особи, яка може бути залучена до участі у кримінальному судочинстві як експерт. (Отже, у ст. 10 Закону також немає таких обмежень, її норми встановлюють, що судовими експертами можуть бути особи, які мають необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань.) Плата іноземним фахівцям та відшкодування інших витрат здійснюються за домовленістю сторін.

Ст. 24 Закону закріплює засади міжнародного наукового співробітництва у галузі судової експертизи. «Державні спеціалізовані установи, що виконують судові експертизи, користуються правом встановлювати міжнародні наукові зв'язки з установами судових експертиз, криміналістики тощо інших держав, проводити спільні наукові конференції, симпозиуми, семінари, обмінюватися стажистами, науковою інформацією і друкованими виданнями та здійснювати спільні видання в галузі судової експертизи і криміналістики».

На сьогодні норми даної статті Закону України досить активно реалізуються в науково-практичній діяльності судово-експертних установ [6].

Починаючи з 2001 р., науковці України брали участь у роботі міжнародних конференцій в Москві (2002 р.), Санкт-Петербурзі, Казані, Баку, Калінінграді (2003 р.). Вагомий внесок у розвиток питань криміналістики та судової експертизи було зроблено в Харкові — Національною юридичною академією України імені Ярослава Мудрого, Інститутом вивчення проблем злочинності Академії правових наук України, Харківським НДІСЕ імені М.С. Бокаріуса, Національним університетом внутрішніх справ та Британською радою в Україні, у Києві — Національною академією внутрішніх справ України та ДНДЕКЦ МВС України (2003—2004 рр.).

Проте ще не всі питання судово-експертної діяльності врегульовано. Такі зібрання сприяють встановленню тісних міжнародних зв'язків між спеціалістами в галузі експертизи різних держав з метою боротьби зі злочинністю та розбудови України.

Свого вирішення та нормативно-правового закріплення потребують ще деякі наступні напрями експертного забезпечення правосуддя, які тривалий час були предметом дискусії науковців-процесуалістів і криміналістів:

- визначення і законодавче закріплення статусу спеціаліста в галузі судової експертизи в цивільному, господарському, адміністративному процесі, у виконавчому провадженні та адвокатській діяльності;
- процесуальні права керівника установи, його заступника і керівників структурних підрозділів;
- надання висновку від імені експерта або від імені експертної установи як юридичної особи;
- особливості проведення експертиз поза межами державних спеціалізованих установ судових експертиз (на договірних засадах);
- регламентація провадження комплексної експертизи;
- розширення переліку випадків обов'язкового призначення експертизи під час досудового слідства та судового розгляду кримінальних справ;
- законодавча регламентація професійної діяльності судового експерта;
- особливості проведення судових експертиз в адміністративному, цивільному, господарському процесі, адвокатській діяльності, у виконавчому провадженні;
- оптимізація форми і змісту експертних висновків [3, 7].

### Список використаної літератури

1. Заєць А.П. Процесуальні проблеми експертного забезпечення правосуддя в світлі судово-правової реформи в Україні // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. — Х.: Право, 2003. — Вип. 3. — С. 5—10.

2. Про судову експертизу: Закон України із змінами і доповненнями, внесеними Законами України від 03.04.2003 №662-IV і 09.09.2004 № 1992-IV // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 28. — Ст. 232; 2003. — № 27. — Ст. 209; 2005. — № 1. — Ст. 14.

3. Головченко Л.М. Правове регулювання судової експертизи: перспектива та розвиток // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. — Х.: Право, 2003. — Вип. 3. — С. 10—14.

4. Селиванов А. Проблеми запровадження в судовий процес правової експертизи // Право України. — 2002. — № 8. — С. 32—34.

5. Експертизи у судовій практиці / За заг. ред. В. Г. Гончаренко. — К.: Юринком Інтер, 2005. — 386 с.

6. Судова експертиза: нормативно-правове регулювання та наукові коментарі (навчально-довідковий посібник). — Х.: Одиссей, 2004. — 447 с.

7. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистки. — М.: Норма, 2001. — 237 с.

# ЗАКОН УКРАЇНИ

## Про судову експертизу

(Відомості Верховної Ради (ВВР), 1994, № 28, ст.232 )

(Вводиться в дію Постановою ВР № 4038а-ХІІ від 25.02.94, ВВР, 1994, № 28, ст.233)

(Із змінами, внесеними згідно із Законами № 662-IV від 03.04.2003, ВВР, 2003, № 27, ст.209 — набуває чинності 01.08.2003 року; № 1992-IV від 09.09.2004, ВВР, 2005, № 1, ст.14 )

Цей Закон визначає правові, організаційні фінансові основи судово-експертної діяльності з метою забезпечення правосуддя України незалежною, кваліфікованою і об'єктивною експертизою, орієнтованою на максимальне використання досягнень науки і техніки.

### Розділ I

#### ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

##### Стаття 1. **Поняття судової експертизи**

Судова експертиза — це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, досудового та судового слідства. (Стаття 1 із змінами, внесеними згідно з Законом № 1992-IV від 09.09.2004 )

##### Стаття 2. **Законодавство України про судову експертизу**

Законодавство України про судову експертизу складається із цього Закону, інших нормативно-правових актів.

Якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачено законодавством України про судову експертизу, застосовуються правила міжнародного договору України. (Стаття 2 в редакції Закону № 1992-IV від 09.09.2004 )

##### Стаття 3. **Принципи судово-експертної діяльності**

Судово-експертна діяльність здійснюється на принципах законності, незалежності, об'єктивності і повноти дослідження.

##### Стаття 4. **Гарантії незалежності судового експерта та правильності його висновку**

Незалежність судового експерта та правильність його висновку забезпечуються: — процесуальним порядком призначення судового експерта;

- заборонаю під загрозою передбаченої законом відповідальності втручатися будь-кому в проведення судової експертизи;
- існуванням установ судових експертиз, незалежних від органів дізнання досудового та судового слідства; (*Абзац четвертий статті 4 із змінами, внесеними згідно з Законом № 1992-IV від 09.09.2004*)
- створенням необхідних умов для діяльності судового експерта, його матеріальним і соціальним забезпеченням;
- кримінальною відповідальністю судового експерта за дачу свідомо неправдивого висновку та відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків;
- можливістю призначення повторної судової експертизи;
- присутністю учасників процесу в передбачених законом випадках під час проведення судової експертизи.

#### **Стаття 5. Максимальне збереження об'єктів дослідження**

Під час проведення судових експертиз об'єкти дослідження можуть бути пошкоджені або витрачені лише у тій мірі, в якій це необхідно для дослідження.

#### **Стаття 6. Забезпечення умов праці судового експерта місцезнаходженням об'єктів дослідження**

Якщо судову експертизу необхідно провести на місці події або за місцезнаходженням об'єкта дослідження, особа або орган, які її призначили, повинні забезпечити судовому експертові безперешкодний доступ до об'єкта дослідження і належні умови праці.

#### **Стаття 7. Суб'єкти судово-експертної діяльності**

Судово-експертну діяльність здійснюють державні спеціалізовані установи, а також у випадках і на умовах, визначених цим Законом, судові експерти, які не є працівниками зазначених установ.

До державних спеціалізованих установ належать:

- науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України;
- науково-дослідні установи судових експертиз, судово-медичні та судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров'я України;
- експертні служби Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України та Державної прикордонної служби України.

Виключно державними спеціалізованими установами здійснюється судово-експертна діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз.

Для проведення деяких видів експертиз, які не здійснюються виключно державними спеціалізованими установами, за рішенням особи або органу, що призначили судову експертизу, можуть залучатися крім судових експертів також інші фахівці з відповідних галузей знань. (*Стаття 7 із змінами, внесеними згідно із Законом № 662-IV від 03.04.2003 — набуває чинності з 01.08.2003 року; в редакції Закону № 1992-IV від 09.09.2004*)

**Стаття 8. Науково-методичне та організаційно-управлінське забезпечення судово-експертної діяльності** *(Назва статті 8 в редакції Закону № 1992-IV від 09.09.2004 )*

Організація науково-методичного забезпечення судово-експертної діяльності та організаційно-управлінські засади діяльності державних спеціалізованих установ покладаються на міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, до сфери управління яких належать державні спеціалізовані установи, що здійснюють судово-експертну діяльність. *(Частина перша статті 8 в редакції Закону № 1992-IV від 09.09.2004 )*

Для розгляду найважливіших питань розвитку судової експертизи, що мають міжвідомчий характер, при Міністерстві юстиції України створюється Координаційна рада з проблем судової експертизи, яка діє відповідно до Положення про неї, що затверджується Кабінетом Міністрів України.

Методики проведення судових експертиз (крім судово-медичних та судово-психіатричних) підлягають атестації та державній реєстрації в порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України. *(Статтю 8 доповнено частиною згідно з Законом № 1992-IV від 09.09.2004 )*

Міністерство юстиції України забезпечує видання міжвідомчого науково-методичного збірника «Криміналістика та судова експертиза».

**Стаття 9. Державний Реєстр атестованих судових експертів**

Атестовані відповідно до цього Закону судові експерти включаються до державного Реєстру атестованих судових експертів, ведення якого покладається на Міністерство юстиції України.

Особа або орган, які призначили судову експертизу, можуть доручити її проведення тим судовим експертам, яких внесено до державного Реєстру атестованих судових експертів, а у випадках, передбачених частиною четвертою статті 7 цього Закону, — іншим фахівцям з відповідних галузей знань. *(Стаття 9 в редакції Закону № 1992-IV від 09.09.2004 )*

Розділ II

СУДОВИЙ ЕКСПЕРТ

**Стаття 10. Особи, які можуть бути судовими експертами**

Судовими експертами можуть бути особи, які мають необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань. *(Частина перша статті 10 із змінами, внесеними згідно з Законом № 1992-IV від 09.09.2004 )*

Судовими експертами державних спеціалізованих установ можуть бути фахівці, які мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності. *(Частина друга статті 10 в редакції Закону № 1992-IV від 09.09.2004 )*

До проведення судових експертиз, крім тих, що проводяться виключно

державними спеціалізованими установами, можуть залучатися також судові експерти, які не є працівниками цих установ, за умови, що вони мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку в державних спеціалізованих установах Міністерства юстиції України, атестовані та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності у порядку, передбаченому цим Законом. *(Статтю 10 доповнено частиною третьою згідно з Законом № 1992-IV від 09.09.2004 )*

### Стаття 11. **Особи, які не можуть бути судовими експертами**

Не можуть залучатися до виконання обов'язків судового експерта особи, визнані у встановленому законом порядку недієздатними, а також особи, які мають судимість.

Інші обставини, що забороняють участь особи як експерта в судочинстві, передбачаються процесуальним законодавством.

### Стаття 12. **Обов'язки судового експерта**

Незалежно від виду судочинства судовий експерт зобов'язаний:

- 1) провести повне дослідження і дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок;
- 2) на вимогу органу дізнання, слідчого, прокурора, судді, суду дати роз'яснення щодо даного ним висновку;
- 3) заявляти самовідвід за наявності передбачених законодавством підстав, які виключають його участь у справі.

Інші обов'язки судового експерта передбачаються процесуальним законодавством.

### Стаття 13. **Права судового експерта**

Незалежно від виду судочинства судовий експерт має право:

- 1) ознайомлюватися з матеріалами справи, що стосуються предмета судової експертизи, і подавати клопотання про надання додаткових матеріалів;
- 2) вказувати у висновку експерта на виявлені в ході проведення судової експертизи факти, які мають значення для справи і з приводу яких йому не були поставлені питання; *(Пункт 2 частини першої статті 13 із змінами, внесеними згідно з Законом № 1992-IV від 09.09.2004 )*
- 3) з дозволу особи або органу, які призначили судову експертизу, бути присутнім під час проведення слідчих чи судових дій і заявляти клопотання, що стосуються предмета судової експертизи;
- 4) подавати скарги на дії особи, у провадженні якої перебуває справа, якщо ці дії порушують права судового експерта;
- 5) одержувати винагороду за проведення судової експертизи, якщо її виконання не є службовим завданням;
- 6) проводити на договірних засадах експертні дослідження з питань, що становлять інтерес для юридичних і фізичних осіб, з урахуванням обмежень, передбачених законом. *(Частина першу статті 13 доповнено пунктом 6 згідно з Законом № 1992-IV від 09.09.2004 )*

Інші права судового експерта передбачаються процесуальним законодавством.



## Стаття 14. **Відповідальність судового експерта**

Судовий експерт на підставах і в порядку, передбаченими законодавством, може бути притягнутий до дисциплінарної, матеріальної, адміністративної чи кримінальної відповідальності.

### Розділ III

## ФІНАНСОВЕ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

*(Назва розділу III в редакції Закону № 1992-IV від 09.09.2004 )*

## Стаття 15. **Фінансування судово-експертної діяльності**

Проведення науково-дослідними установами судових експертиз наукових розробок з питань організації та проведення судових експертиз фінансується за рахунок Державного бюджету України.

Проведення судових експертиз у кримінальних та адміністративних справах державними спеціалізованими установами здійснюється за рахунок коштів, які цільовим призначенням виділяються цим експертним установам з Державного бюджету України.

Проведення судових експертиз, обстежень і досліджень судово-медичними та судово-психіатричними установами здійснюється за рахунок коштів, які безпосередньо і цільовим призначенням виділяються цим експертним установам з державного чи місцевого бюджету.

Витрати на проведення судових експертиз науково-дослідними установами Міністерства юстиції України та судово-медичними і судово-психіатричними установами Міністерства охорони здоров'я України у цивільних і господарських справах відшкодовуються в порядку, передбаченому чинним законодавством.

Проведення інших експертних досліджень і обстежень державними спеціалізованими установами здійснюється за рахунок замовника.

Державні спеціалізовані установи, а також фахівці, що не є працівниками цих установ, зазначені у статті 7 цього Закону, виконують інші роботи на договірних засадах. *(Стаття 15 в редакції Закону № 1992-IV від 09.09.2004 )*

## Стаття 16. **Атестація судового експерта**

Метою атестації судового експерта є оцінка професійного рівня фахівців, які залучаються до проведення судових експертиз або беруть участь у розробках теоретичної та методичної бази судової експертизи. Залежно від спеціалізації їм присвоюється кваліфікація судового експерта з правом проведення певного виду експертизи.

Метою атестації працівників державної спеціалізованої установи, які залучаються до проведення судових експертиз та/або беруть участь у розробленні теоретичної та науково-методичної бази судової експертизи, є оцінка рівня їх спеціальних знань та відповідність займаній посаді.

Залежно від спеціалізації і рівня підготовки працівникам державної спеціалізованої установи присвоюються кваліфікація судового експерта і кваліфікаційний клас.

Порядок проведення атестації та присвоєння чи позбавлення кваліфікаційних класів судового експерта визначається міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади, до сфери управління яких належать державні спеціалізовані установи, що здійснюють судово-експертну діяльність. *(Стаття 16 в редакції Закону № 1992-IV від 09.09.2004 )*

#### **Стаття 17. Експертно-кваліфікаційні комісії**

Для присвоєння та позбавлення кваліфікації судового експерта і кваліфікаційних класів створюються експертно-кваліфікаційні комісії при міністерствах та інших центральних органах виконавчої влади, до сфери управління яких належать державні спеціалізовані установи, що здійснюють судово-експертну діяльність.

До складу експертно-кваліфікаційних комісій входять найбільш досвідчені фахівці та науковці, які мають кваліфікацію судового експерта та стаж практичної роботи за спеціальністю не менше п'яти років. Серед них має бути не менше двох фахівців тієї експертної спеціальності і того класу, з яких комісія проводить атестацію, присвоює кваліфікацію судового експерта або кваліфікаційний клас, а також фахівець з процесуальних питань судової експертизи.

Порядок присвоєння кваліфікації судового експерта фахівцям чи позбавлення кваліфікації судового експерта фахівців, які не є працівниками державних спеціалізованих установ, визначається Міністерством юстиції України. З цією метою при Міністерстві юстиції України створюється Центральна експертно-кваліфікаційна комісія, яка діє відповідно до положення про неї, що затверджується Міністерством юстиції України.

Присвоєння кваліфікації судового експерта і кваліфікаційних класів судово-медичним і судово-психіатричним експертам та позбавлення кваліфікації судового експерта і кваліфікаційних класів судово-медичних і судово-психіатричних експертів проводяться в порядку, що встановлюється Міністерством охорони здоров'я України. *(Стаття 17 в редакції Закону № 1992-IV від 09.09.2004 )*

#### **Стаття 18. Оплата праці та соціальний захист судових експертів**

Питання оплати праці та умови соціального захисту судових експертів визначаються Кодексом законів про працю України та іншими актами законодавства України.

На працівників державних спеціалізованих установ судових експертиз поширюються особливості матеріального та соціально-побутового забезпечення, передбачені Законом України «Про державну службу», якщо інше не передбачено законами України. *(Частина друга статті 18 із змінами, внесеними згідно із Законом № 1992-IV від 09.09.2004 )*

#### **Стаття 19. Охорона державних спеціалізованих установ, що проводять судові експертизи** *(Назва статті 19 в редакції Закону № 1992-IV від 09.09.2004 )*

Охорона приміщень і територій установ судових експертиз Міністерства юстиції України і Міністерства охорони здоров'я України, а також режим тримання осіб, які

перебувають під вартою і направлені на судово-психіатричну експертизу, забезпечуються Міністерством внутрішніх справ України за рахунок коштів, що виділяються йому на цю мету з державного бюджету.

Охорона експертних служб Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України забезпечується цими органами. *(Частина друга статті 19 із змінами, внесеними згідно із Законом № 662-IV від 03.04.2003 — набуває чинності з 01.08.2003 )*

## **Стаття 20. Інформаційне забезпечення**

Підприємства, установи, організації незалежно від форми власності зобов'язані надавати безоплатно інформацію, необхідну для проведення судових експертиз, державним спеціалізованим установам, а також, за згодою, натурні зразки або каталоги своєї продукції, технічну документацію та іншу інформацію, необхідну для створення й оновлення методичної та нормативної бази судової експертизи. Державні спеціалізовані установи, судові експерти та залучені фахівці, що проводять судові експертизи, у разі отримання інформації, що становить державну, комерційну чи іншу охоронювану законом таємницю, повинні забезпечити нерозголошення цих відомостей. *(Частина перша статті 20 в редакції Закону № 1992-IV від 09.09.2004 )*

Державні спеціалізовані установи, що проводять судові експертизи, мають право одержувати від судів, органів дізнання і попереднього слідства знаряддя злочину та інші речові докази, щодо яких закінчено провадження у справах, для використання в експертній і науковій діяльності. *(Частина друга статті 20 із змінами, внесеними згідно із Законом № 1992-IV від 09.09.2004 )*

## **Стаття 21. Кадрове забезпечення**

Підготовка фахівців для державних спеціалізованих установ, що проводять судові експертизи, здійснюється вищими навчальними закладами; спеціалізація та підвищення кваліфікації проводяться на курсах та у спеціальних закладах відповідних міністерств та інших центральних органів виконавчої влади.

Фахівці, які не є працівниками державних спеціалізованих установ і мають на меті здійснювати експертну діяльність, проходять навчання з відповідної експертної спеціальності в державних спеціалізованих установах Міністерства юстиції України з урахуванням обмежень, передбачених законом.

Для забезпечення належного професійного рівня фахівці, які не є працівниками державних спеціалізованих установ і отримали кваліфікацію судового експерта, крім тих, які мають науковий ступінь, один раз на три роки повинні пройти стажування в державних спеціалізованих установах Міністерства юстиції України відповідно до спеціальності та підтвердити рівень своїх професійних знань.

Вивчення потреб у підготовці, спеціалізації та підвищенні кваліфікації експертів, а також розроблення пропозицій щодо задоволення цих потреб здійснюються міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади, до сфери управління яких належать державні спеціалізовані установи, що здійснюють судово-експертну діяльність. *(Стаття 21 в редакції Закону № 1992-IV від 09.09.2004 )*

## Розділ IV

### МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО В ГАЛУЗІ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

#### **Стаття 22. Проведення судової експертизи за дорученням відповідного органу чи особи іншої держави**

У разі проведення судової експертизи за дорученням відповідного органу чи особи іншої держави, з якою Україна має угоду про взаємну правову допомогу і співробітництво, застосовується законодавство України, якщо інше не передбачено зазначеною угодою.

Оплата вартості судової експертизи здійснюється за домовленістю між замовником і виконавцем судової експертизи.

#### **Стаття 23. Залучення фахівців з інших держав для спільного проведення судових експертиз**

Керівники державних спеціалізованих установ, що проводять судові експертизи, у необхідних випадках мають право за згодою органу або особи, що призначили судову експертизу, включати до складу експертних комісій провідних фахівців інших держав. Такі спільні експертні комісії здійснюють судові експертизи за нормами процесуального законодавства України. *(Частина перша статті 23 із змінами, внесеними згідно із Законом № 1992-IV від 09.09.2004 )*

Плата іноземним фахівцям за участь у судовій експертизі та відшкодування інших витрат, пов'язаних з її проведенням, здійснюється за домовленістю сторін.

#### **Стаття 24. Міжнародне наукове співробітництво**

Державні спеціалізовані установи, що виконують судові експертизи, користуються правом встановлювати міжнародні наукові зв'язки з установами судових експертиз, криміналістики тощо інших держав, проводити спільні наукові конференції, симпозиуми, семінари, обмінюватися стажистами, науковою інформацією і друкованими виданнями та здійснювати спільні видання в галузі судової експертизи і криміналістики. *(Стаття 24 із змінами, внесеними згідно із Законом № 1992-IV від 09.09.2004 )*

Президент України

Л. КРАВЧУК

м. Київ, 25 лютого 1994 року  
№ 4038-XII

УДК 343.98 : 347.951.1

**Н.А. Комиссарова**, кандидат юридических наук, и.о. начальника кафедры судебных экспертиз Донецкого юридического института МВД Украины при Донецком национальном университете

## ОШИБКИ ЭКСПЕРТА И ИХ ПРИЧИНЫ

Рассмотрены наиболее типичные ошибки, допускаемые экспертами при проведении криминалистических экспертиз. Проанализированы их причины с учетом проблем объективного и субъективного характера, а также природа экспертных ошибок и ошибочных экспертных заключений. Предложены способы их устранения.

*Ключевые слова:* эксперт, познание, экспертные ошибки, ошибочное заключение эксперта, причины ошибок.

В основе деятельности правоохранительных органов по расследованию и раскрытию преступлений, а также по обстоятельствам и фактам, требующим всесторонней, полной и объективной проверки лежит процесс познания.

В философии под предметом познания понимаются «зафиксированные в опыте и включенные в процесс практической деятельности человека стороны, свойства и отношения объектов, исследуемые с определенной целью в данных условиях и обстоятельствах» [1, с. 379].

Познание в уголовном судопроизводстве предполагает использование специальных знаний, одной из форм применения которых является проведение экспертизы.

Неправильное использование (не использование) в уголовном процессе специальных знаний является существенным фактором, который снижает качество и эффективность досудебного следствия, а иногда приводит к принятию необоснованных решений [2].

Ценность любой экспертизы заключается в том, что, в результате ее проведения посредством изучения следов, материальной обстановки места происшествия и иных обстоятельств, связанных с конкретным событием, органы следствия и суда получают научно обоснованные фактические данные о расследуемом событии преступления. Именно поэтому экспертные ошибки представляют актуальную, требующую незамедлительного решения, проблему, устранение которой позволит в значительной степени повысить качество доказательственной базы.

Экспертную ошибку можно определить как несоответствующие объективной действительности суждения эксперта или его действия, не приводящие к цели экспертного исследования, если и искаженные суждения, и неверные действия представляют собой результат добросовестного заблуждения [3, с. 6].

Однако следует учитывать, что ошибки в заключении эксперта возможны по разным причинам. Наиболее типичными из них являются: недобросовестное отношение к проведению экспертизы, а также предоставление в распоряжение эксперта заведомо неправильных исходных данных об интересующих следователя обстоятельствах или вещественных доказательствах.

Вопрос об экспертной ошибке, как ошибке субъекта производящего исследование,

является дискуссионным. Необходимо четко разделять две категории ошибок: ошибочное заключение и экспертную ошибку.

Ошибочное заключение предполагает как экспертную ошибку, так и предоставление в распоряжение эксперта изначально ошибочных или сфальсифицированных исходных данных. В этом случае эксперт может выполнить экспертизу безукоризненно, сформулировав достоверные и обоснованные выводы, что, тем не менее, не исключает наличия ошибки в заключении.

По своей природе экспертные ошибки неоднородны и могут быть подразделены на три группы:

- ошибки процессуального характера;
- гносеологические ошибки;
- деятельностные (операционные) ошибки [3, с. 7].

Две последние группы ошибок представляют наиболее значимые аспекты выполнения экспертизы, так как процессуальные ошибки в основном связаны с нарушением процессуальной формы и сроков выполнения экспертизы.

Как правило, операционные ошибки являются следствием гносеологических, причина которых заключается в сложности экспертного познания.

В ходе многогранного процесса познания эксперт может допустить ошибки, сводящиеся либо к неверным логическим рассуждениям (логические), либо к искаженному представлению об отношениях между предметами материального мира (предметные).

Логические ошибки — это ошибки, связанные с нарушением в процессе рассуждения законов и правил логики, а также с некорректным применением логических приемов и операций [4, с. 320].

Следует учитывать, что если логические ошибки, как правило, могут быть открытыми и исправлены без предмета, о котором идет речь, то предметные ошибки, которые относятся к содержанию умозаключения, могут быть замечены и исправлены только тем, кто знаком с самим предметом, о котором идет речь (см.: [5, с. 313 — 314, 426 — 428]).

При допущении гносеологических ошибок у эксперта есть возможность их исправить, чего часто сделать нельзя при допущении операционных ошибок. Операционные ошибки могут заключаться в нарушении последовательности или в неправильном выборе методов исследования вещественных доказательств, что может привести к получению некачественного сравнительного материала или к уничтожению объекта исследования до получения искомой информации. Операционные ошибки, как отмечается в литературе, характерны почти для всех этапов исследования [3, с. 24].

Составление ошибочного заключения, как правило, имеет место в результате наличия объективных и субъективных причин, под влиянием которых эксперт, будучи уверенным в правильности сформулированных выводов, выносит ошибочное заключение. В большинстве случаев к объективным причинам относятся следующие:

- отсутствие разработанных методик исследования или несовершенство существующих. В Украине на сегодняшний день, например, принята «Методика криминалистического исследования холодного оружия и конструктивно сходных с ним изделий» [6], которая, однако, является недоработанной и часто приводит к экспертным ошибкам. Экспертные методики по другим направлениям исследований или отсутствуют или предусмотрены для решения узкого круга вопросов;
- отсутствие технических исследовательских средств, средств контроля за ходом исследования и его результатами. Даже при наличии высокоэффективных

методик експертного дослідження його результат всецело зависит от технической оснащенности подразделения, особенно по таким видам традиционных криминалистических исследований, как судебно-баллистическая экспертиза, экспертиза холодного оружия, техническая экспертиза документов, трасологическая экспертиза.

Оба обозначенных пункта являются основными составляющими причин составления ошибочных заключений эксперта. Формирование профессионального опыта при наличии указанных проблем приводит к накоплению экспертной практики, которая по своей содержательной части далека от реальной действительности. Субъективные экспертные ошибки, заключающиеся чаще всего в некомпетентности экспертов или их профессиональной недобросовестности, в отличие от объективных ошибок, исправить легче, отстранив, например, эксперта от выполнения экспертиз или путем повышения его профессионального уровня. Впрочем, эффективность последнего напрямую зависит от достаточности инструментального и правильности методического обеспечения экспертно-криминалистических подразделений.

Исключение экспертных ошибок, а также искоренение их причин возможно разными способами, среди которых основными являются:

- анализ экспертной практики по производству криминалистических экспертиз с опубликованием его результатов в соответствующих изданиях;
- научные исследования данной проблемы, проводимые экспертно-криминалистических подразделениях и соответствующих высших учебных заведениях системы МВД;
- повышение ответственности экспертов за проводимые ими исследования. Эксперту необходимо проверять ход и результаты исследования на каждой стадии экспертизы, что необходимо для мотивированного и обоснованного составления синтезирующей части заключения и формулирования выводов;
- повышение ответственности руководителей экспертных подразделений за уровень профессиональной подготовки личного состава, порядок своевременного повышения квалификации, а также надлежащий контроль за ходом и результатами выполнения экспертиз;
- повышение уровня подготовки специалистов экспертно-криминалистической службы в высших учебных заведениях системы МВД Украины — Национальной академии внутренних дел Украины и Донецком юридическом институте МВД Украины.

Поднятая нами проблема требует широкого обсуждения среди экспертов-криминалистов, следователей, судей и иных субъектов уголовного производства, которые по роду своей деятельности сталкиваются с необходимостью назначения или проведения экспертиз.

### Список использованной литературы

1. *Философский словарь*. — М.: Политиздат, 1987. — 590 с.
2. *Романюк Б.В.* Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві: Монографія. — К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2002. — 196 с.
3. *Мирский Д.Я., Статкус В.Ф., Педенчук А.К.* Предупреждение экспертных ошибок // Методическое пособие для экспертов, следователей и судей. — М.: ВНИИСЭ МЮ СССР, 1990. — 123 с.
4. *Философский энциклопедический словарь*. — 2-е изд. — М.: Сов. энцикл., 1989. — 815 с.
5. *Кондаков Н.И.* Логический словарь-справочник. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Наука, 1975. — 717 с.
6. *Методика криміналістичного дослідження холодної зброї та конструктивно схожих з нею виробів: Затв. рішенням розшир. засід. секції НКМР М-ва юстиції України з пробл. трасології та судової балістики із залученням членів Координац. ради з питань судової експертизи.* Протокол від 15.01.99.

УДК 343.982.32 (470+571) : 591.185.34

**А.В. Саламатин**, кандидат биологических наук, старший научный сотрудник Экспертно-криминалистического центра МВД Российской Федерации

## ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ДОСТИЖЕНИЙ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК В СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЕ ПАХУЧИХ СЛЕДОВ ЧЕЛОВЕКА

Опровергается часто встречающееся мнение, что результаты лабораторного исследования пахучих следов человека не могут быть использованы как доказательства в уголовном процессе из-за того, что не имеют под собой строгой научной основы. Рассмотрены положения физической химии, биологии и психологии, на которых основано препарирование и исследование пахучих следов человека.

*Ключевые слова:* пахучие следы человека, объекты-носители, химические сигналы, механизм обоняния, рецепторные белки.

Судебная экспертиза пахучих следов человека представляет ценность для раскрытия и расследования преступлений, прежде всего как способ установления происхождения пахучих следов на изъятых следоносителях от конкретного лица. Предмет экспертизы — установление фактических данных в отношении источника происхождения пахучих следов человека, представленных специфичными для каждого человека многокомпонентными смесями пахучих веществ его пота и крови. Экспертиза (для оперативных целей — исследование) пахучих следов человека, изымаемых в ходе проведения следственных действий и оперативно-разыскных мероприятий, проводится для решения следующих задач:

- выявление пахучих следов человека (как биологического вида) на изъятых с места происшествия следоносителях;
- установление происхождения пахучих следов (с волос, из следов крови и потожирового вещества), в том числе выявление пахучих следов проверяемых лиц на орудиях и средствах преступления, предметах преступного посягательства и др.;
- установление роли участников происшествия в расследуемом событии;
- выявление лица, от которого происходят пахучие следы, собранные в разное время и/или в различных местах;
- уточнение обстановки, сложившейся на месте происшествия, по оставленным пахучим следам, размещения пострадавших в автотранспортном средстве до момента аварии, факта пребывания лиц, интересующих оперативные службы и следствие.

Метод лабораторного исследования пахучих следов человека в борьбе с преступностью состоит в их сборе, консервации (сохранении) и исследовании специалистами с помощью собак-детекторов, подготовленных для выбора-узнавания пахучих следов по сопоставляемым с ними сравнительным образцам. Экспертиза пахучих следов человека использует, как и кинологическая выборка вещи и человека,



зоопсихологический метод выбора из множества по образцу. Но, в отличие от кинологической выборки, в экспертном исследовании обеспечивается контроль адекватности сигналов собак-детекторов как непосредственным тестированием их сигнального поведения посредством эталонных пахучих проб, так и посредством применения «чистых» сравнительных образцов (пахучие пробы из крови проверяемых лиц), а также приемами, основанными на элементах математической статистики. Последние базируются на принципе воспроизводимости результата эксперимента при реализации выработанного у собак-детекторов навыка поиска запаха по заданному образцу из нескольких предложенных [1, 2].

В соответствии с Федеральным Законом «О государственной судебно-экспертной деятельности в Российской Федерации» от 31.05.2001 № 73-ФЗ «эксперт проводит исследование объективно, на строго научной и практической основе, в пределах соответствующей специальности, всесторонне и в полном объеме», заключение же эксперта «должно основываться на положениях, дающих возможность проверить обоснованность и достоверность сделанных выводов на базе общепринятых научных и практических данных» (ст. 8 Закона). Согласно ст. 4 Закона судебные исследования проводятся с использованием современных достижений науки и техники.

Одно из часто встречающихся возражений против использования результатов лабораторного исследования пахучих следов человека как доказательства в уголовном процессе состоит в том, что оно не имеет под собой строгой научной основы [3, 4].

Ряд ученых-юристов полагает, что исследование пахучих следов человека основано исключительно на уникальном по остроте обонянии применяемых служебных собак, а поскольку механизм обонятельного восприятия не достаточно изучен, то до создания приборных методов анализа результаты биосенсорного исследования пахучих следов не могут использоваться как доказательства [5, 6]. При этом обоняние собаки представляют в отрыве от ее поведения, а поведение — от условий эксперимента и контролирующей роли эксперта, субъекта проводимого исследования.

Попробуем разобраться, действительно ли современной науке не известно (до такой степени, что эти знания можно использовать в практике), как функционирует обоняние, чем обусловлено и как контролировать поведение животных?

Не будем подробно останавливаться на вопросах организации судебного исследования пахучих следов человека, обеспечения достоверности получаемых результатов (см.: [7, 8]). Рассмотрим только ведущие факты и закономерности физической химии, биологии и психологии, на которых основано препарирование и исследование пахучих следов человека. Наиболее существенные из них:

- закономерности обратимых процессов адсорбции и конденсации летучих веществ, происходящих при образовании и разрушении пахучих следов;
- химическая коммуникация млекопитающих — знания о внутри- и межвидовом общении особей посредством химических сигналов — пахучих веществ;
- представления физиологии, психологии и молекулярной биологии о селективных механизмах обоняния, анализе и синтезе в обонятельном анализаторе;
- учение об образовании условных рефлексов, феномен подкрепления, теория функциональных систем, а также представления об элементарной рассудочной деятельности животных.

Длительность сохранения пахучих следов на предметах-носителях определяется сорбционными свойствами следоносителей, продолжительностью и интенсивностью их контакта с человеком, а также временем и условиями выветривания — испарения и десорбции пахучих веществ [9]. Летучесть характеризующих субъект пахучих веществ обуславливает как их естественное рассеивание, самоуничтожение, так и возможность сбора запаховых следов с объектов-носителей на хлопчатобумажную ткань. Это свойство пахучих следов служит естественным препятствием для создания банков («следотек») пахучих следов с мест нераскрытых преступлений для последующей проверки подозреваемых с использованием всего или части банка [10].

Сбор пахучих следов основан на процессах переноса веществ по градиентам температуры и концентрации, а также их адсорбции и конденсации. В практике специалистов ЭКЦ МВД России в настоящее время используются три способа сбора запаховых следов:

- перенос пахучих веществ на хлопчатобумажную ткань путем ее контакта со следоносителем (способ аппликации);
- испарение и десорбция пахучих веществ со следоносителей в устройствах — сборниках запаховых следов в условиях повышенной температуры и остаточного давления 0,2 — 0,4 кгс/см<sup>2</sup> с последующей конденсацией испаренных компонентов на специально охлаждаемых жидким азотом поверхностях приемных камер устройств (способ испарения);
- сбор запаховых следов при помощи бытового утюга (способ пропаривания) — перенос пахучих веществ происходит под воздействием горячего водяного пара и градиента температуры между предметом-носителем и контактирующей с ним хлопчатобумажной тканью.

Известно также, что свободные жирные кислоты потожировых и кровяных следов человека, воспринимаемые собаками-детекторами как несущие информацию об индивидуальности субъекта [11], обладают растворимостью в неполярных органических растворителях (хлороформ, гексан, этилацетат). Это свойство может использоваться при сборе пахучих следов и позволяет проводить комплексное криминалистическое исследование пахучих следов человека с применением биосенсорного метода и газожидкостной хроматографии. В настоящее время такое комплексное исследование ограничивается возможностью установления пола субъекта [12].

Химические сигналы млекопитающих — это большей частью многокомпонентные смеси липофильных веществ, несущие информацию о видовой и половой принадлежности, социальном статусе, физиологическом состоянии и индивидуальности особи. Носители ольфакторной информации у млекопитающих — моча, секреты кожных и анальных желез [13, 14].

Комплексный характер информации об индивидуале, заключенный в пахучих метках млекопитающих, предполагает наличие механизмов анализа, расшифровки обонятельного кода воспринимающей особью. Восприятие млекопитающими химических сигналов в качестве целостного обонятельного образа и анализ его семантических единиц представляют собой две взаимосвязанные стороны одного процесса (то, что физиологи называют принципами анализа и синтеза в работе центральной нервной системы). Именно эти способности млекопитающих, в том числе собак, представляют собой основу для использования их в качестве инструмента исследования пахучих следов человека.

Исходя из комплексного характера сигналов химической коммуникации высших позвоночных, следует ожидать у них способности к выделению запаха конкретной особи из смеси пахучих следов нескольких индивидов. Такая способность подтверждена на примере анализа смесей мочи серых крыс: экспериментально доказано, что специально обученные собаки после кратковременного предварительного запоминания индивидуального запаха обнаруживают его в смеси пахучих веществ от десяти и более особей [15]. Эта способность используется и в экспертной практике при работе с пахучими следами (пота, крови), происходящими от многих лиц.

Что касается механизмов обоняния, то в настоящее время в физиологии и молекулярной биологии отмечается настоящий информационный взрыв, связанный с применением методов молекулярной биологии, микроэлектродной техники и использованием методов визуализации процессов в обонятельной сенсорной системе. С 1991 г. — года выхода в свет работы Л. Бак и Р. Аксея, удостоенной в 2004 г. Нобелевской премии — выявлено обширное (возможно, самое крупное — от 500 до 60 000 генов) семейство генов в геноме позвоночных, кодирующих обонятельные рецепторные белки.

В первичном восприятии пахучих веществ участвует огромное число рецепторов, но отдельные чувствительные обонятельные нейроны «производят» лишь небольшую часть спектра рецепторных белков. Предполагается, что большая часть белков, кодируемых генами обонятельных рецепторов, представляет собой субъединицы более крупных структур. Объединение таких субъединиц создает дополнительное разнообразие во взаимодействии пахучие вещества — рецепторы [16]. Эти данные еще раз подтверждают мысль о практически неограниченных возможностях восприятия и различения пахучих веществ позвоночными животными.

Однако главным для судебного исследования пахучих следов человека является возможность регулировать избирательность обонятельного анализатора, подстраивать его работу под нужные человеку задачи посредством специальной дрессировки собак и создания определенных условий применения подготовленных животных. При этом используются закономерности поведения собак, хорошо известные физиологам высшей нервной деятельности и зоопсихологам. Так, методологическая основа дрессировки и применения собак для детекции пахучих веществ из следов человека — теория функциональных систем П.К. Анохина, согласно которой системообразующим фактором поведения служит его результат — удовлетворение потребности. Эмоции животного возникают как производные достижения результата и в последующем определяют уровень мотивации при выполнении подобной деятельности (в памяти сохраняется «негативный» или «позитивный» эмоциональный след опыта). С эмоциями неразрывно связан феномен подкрепления, занимающий центральное положение в системе понятий науки о высшей нервной деятельности, поскольку именно от факта подкрепления зависят образование, существование, угашение и особенности любого условного рефлекса [17].

Методики лабораторного исследования пахучих следов человека [18, 19] позволяют подкреплять навыки обнаружения пахучих следов конкретного человека или выявления групповых характеристик пахучих следов при решении диагностических задач. Определенность подкрепления достигается путем обнаружения при каждом применении собаки-детектора эталонного объекта, заведомо характеризующегося исследуемым признаком, а также посредством

контроля за реакциями собаки на другие специальным образом подобранные объекты сравнительного ряда, чем обеспечивается контроль над адекватностью сигнальных реакций собак-детекторов.

В случае кинологической выборки и известных нам зарубежных методик лабораторного исследования пахучих следов применение собаки в целом может остаться без положительного подкрепления. Показано [20], что возникающее при этом функциональное состояние может быть охарактеризовано как фрустрация (невозможность достижения результата деятельности) и является одной из предпосылок ложного сигнального поведения в условиях отсутствия искомого запаха при выборе в сравнительном ряду по заданному образцу, а в долгосрочном плане — к разрушению выработанного в процессе дрессировки рабочего стереотипа поведения.

Стоит отметить, что разработанные во ВНИИ МВД СССР и ЭКЦ МВД России методики ольфакторных исследований признаны настолько надежными, что их используют для установления фундаментальных закономерностей химической коммуникации млекопитающих многие ученые Российской академии наук [15, 21].

Распознавание сложных смесей пахучих веществ, имея рефлекторные основы, все же включает способность собак к экстраполяции и обобщению на уровне элементарных мыслительных процессов [22]. Закономерности этих процессов так же используются при подготовке и применении собак-детекторов. Так, методика обучения серых ворон альтернативному выбору зрительных стимулов по образцу [23] по своим принципам сходна с подготовкой служебных собак-детекторов пахучих следов человека — для множественного выбора обонятельных стимулов. В обоих случаях используются высокий уровень организации высшей нервной деятельности обучаемых животных и универсальные законы подкрепления.

Использование служебных собак в судебном исследовании пахучих следов человека основано на единстве возможностей их обоняния и поведения, подчиняется закономерностям, установленным современной биологией и психологией. Умение использовать эти закономерности составляет одну из основ специальных знаний и навыков судебного эксперта, специализирующегося в исследовании пахучих следов человека. Подобного мнения придерживаются и польские специалисты. В Польше подготовка экспертов, специализирующихся в исследовании пахучих следов человека, помимо приобретения собственно экспертных знаний, умений и навыков, включает теоретические и практические занятия по физиологии, этиологии, химической коммуникации животных, изучение относящихся к исследованию пахучих следов положений химии и других наук.

Суммируя изложенные аргументы, можно заключить, что судебная экспертиза пахучих следов человека, проводимая по методикам ЭКЦ МВД России, имеет в своей основе обширную научную и практическую базу и соответствует требованиям к судебным исследованиям, предъявляемым к ним законодательством Российской Федерации.

### Список использованной литературы

1. Собко Г.М. Вероятностно-статистическое обоснование достоверности одорологической идентификации // *Вопр. теории судебной экспертизы*: Сб. науч. тр. — М.: ВНИИСЭ, 1977. — № 31. — С. 142—177.
2. Старовойтов В.И. Экспертиза запаховых следов человека // *Эксперт. Руководство для экспертов органов внутренних дел* / Под ред. Т.В. Аверьяновой, В.Ф. Статкуса. — М.: КноРус: Право и закон, 2003. — С. 371—376.
3. *Taslitz A. Does the cold nose know? The unscientific myth of the dog scent line-up* // *The Hastings Law J.* — 1990. — Vol. 42, N 1. — P. 14 — 134.

4. Ларин А. М. Поговорим о собаках // Криминалистика и паракрыминалистика: Науч.-практ. и учеб. пособие. — М.: БЕК, 1996. — С. 149—164.
5. Исаенко В. О криминалистических новшествах // Законность. — 1999. — № 10. — С. 39.
6. Протопопов А. Ложный путь криминалистики // Законность. — 1999. — № 10. — С. 36—38.
7. Старовойтов В.И., Шамонова Т.Н. Запах и ольфакторные следы человека. — М.: ЛексЭст, 2003. — 128 с.
8. Панфилов П.Б. Обеспечение достоверности исследований пахучих следов человека ольфакторным методом // Актуальные проблемы теории и практики уголовного судопроизводства и криминалистики: Сб. статей: В 3 ч. — М.: Акад. управл. МВД России, 2004. — Ч. 3 — С. 71 — 73.
9. Гриценко В.В., Обидин А.Б., Старовойтов В.И. Влияние фактора времени на образование, сохраняемость и возможность исследования запаховых следов человека: Метод. рекомендации. — М.: ЭКЦ МВД России, 2000. — 40 с.
10. Саламатин А.В., Сергиевский Д.А. Создание и использование криминалистических учетов и коллекций пахучих следов человека // Актуальные проблемы теории и практики уголовного судопроизводства и криминалистики: Сб. статей: В 3 ч. — М.: Акад. управл. МВД России, 2004. — Ч. 3. — С. 68—70.
11. Зинкевич Э.П., Моисеева Т.Ф., Старовойтов В.И., Сулимов К.Т. Индивидуализирующие вещества в запаховых следах человека // Экспертная практика и новые методы исследования: Информ. сб. — М.: ВНИИ Судебной экспертизы, 1993. — Вып. 11. — С. 6—13.
12. Физико-химические и биосенсорные методы в собирании пахучих следов и установлении пола человека: Метод. рекомендации / В.И. Старовойтов, Т.Ф. Моисеева, Д.А. Сергиевский и др. — М.: ГУ ЭКЦ МВД России, 2003. — 96 с.
13. Рожнов В.В. Маркировочное поведение млекопитающих // Итоги науки и техники ВИНТИ. Сер. Зоологич. позвоночных. — 1988. — Т. 15. — С. 152—211.
14. Котенкова Е.В. Методические подходы к изучению химической коммуникации млекопитающих. Обонятельные сигналы как механизм этологической изоляции между видами // Там же. — С. 92—151.
15. Крутова В.И., Зинкевич Э.П. Идентификация собаками заданного индивидуального запаха в смеси запахов многих индивидуумов // ДАН. — 2003. — Т. 388. — С. 282—285.
16. Mombaerts P. Molecular biology of odorant receptors in vertebrates // Annu. Rev. Neurosci. — 1999. — Vol. 22. — P. 487—509.
17. Симонов П.В. Эмоциональный мозг. — М.: Наука, 1981. — 215 с.
18. Сулимов К.Т., Старовойтов В.И. Использование запаховой информации с мест происшествий в раскрытии и расследовании преступлений: Метод. рекомендации. — М.: ВНИИ МВД СССР, 1989. — 48 с.
19. Стегнова Т.В., Сулимов К.Т., Старовойтов В.И., Гриценко В.В. Установление некоторых диагностических признаков человека по пахучим следам: Метод. рекомендации. — М.: ЭКЦ МВД России, 1996. — 16 с.
20. Панфилов П.Б. Ложное сигнальное поведение собаки в зоопсихологическом эксперименте последовательного выбора объектов из множества по запаховому образцу — практика судебной экспертизы запаховых следов человека ЭКЦ МВД России // Материалы VI Междунар. междисциплинарной конф. по биол. психиатрии «Стресс и поведение». — М., 2001. — С. 39—41.
21. Зинкевич Э.П. Феромоны и механизмы химической коммуникации млекопитающих: Дис. в виде науч. докл. ... д-ра хим. наук. — М., 2003. — 71 с.
22. Зорина З.А., Полетаева И.И. Зоопсихология. Элементарное мышление животных: Учеб. пособие. — М.: Аспект Пресс, 2002. — 320 с.
23. Смирнова А.А., Лазарева О.Ф., Зорина З.А. Обучение серых ворон (*Corvus cornix* L.) отвлеченному правилу выбора по соответствию / несоответствию с образцом // Журн. высш. нервной деятельности. — 1998. — Т. 48, вып. 5. — С. 855—867.

УДК 616-008.841.5 : 343.982.32 (470+571)

**В.И. Старовойтов**, *заместитель начальника  
отдела Экспертно-криминалистического центра  
МВД Российской Федерации*

## **КРОВЬ КАК ИСТОЧНИК ПАХУЧИХ СЛЕДОВ ЧЕЛОВЕКА**

Рассмотрена методика извлечения пахучих следов человека из образцов его крови. На основе проведенных опытов проанализированы результаты изучения идентификационной пригодности пахучих следов человека из его крови.

*Ключевые слова:* ольфакторный анализ, индивидуализирующие факторы, пахучие следы, собаки-детекторы, характеристики крови.

Кровь, очевидно, содержит индивидуализирующие организм пахучие вещества в наиболее чистом изначальном их виде, которые становятся источником неповторимого личного запаха субъекта, его биологическим «паспортом». Об этом свидетельствует характерная уверенность, с которой собаки-детекторы объединяют запах, собранный из крови, с пахучими пробами, взятыми с различных участков кожи того же человека. Отметим, что восприятие собаками-детекторами личного запаха из следов крови испытуемых не исключалось и при смешении капель крови с равным количеством крови другого человека или животного (в эксперименте смешивали кровь человека с кровью крупного рогатого скота, свиньи, птицы). Наложение следов парфюмерных или производственных отдушек также не препятствовало проведению идентификации лица по пахучим следам из его крови.

Выявление индивидуализирующего фактора в следах крови человека стало определенной вехой в становлении данного экспертного направления, сделало этот источник пахучих следов уникальным и важнейшим объектом ольфакторного анализа. Исследователи уделяют следам крови особое внимание по нескольким причинам:

- вследствие их уникальной информативности — в следах крови содержится полный комплекс данных об ольфакторной характеристике человека, кроме того, следы крови сравнительно легко обнаруживаются при проведении различных следственных и оперативных действий;
- из-за природной способности высохшие следы крови могут годами удерживать в своей структуре пахучие ингредиенты;
- кровь служит самым чистым, свободным от внешних помех источником пахучих следов субъекта и используется для получения полноценных сравнительных образцов для судебного исследования ольфакторным методом.

### **Разработка методики извлечения пахучих следов человека из образцов его крови**

Проведенные нами исследования показали возможность идентификации лица по индивидуальному запаху образцов его крови [1]. В качестве источника

© В.И. Старовойтов, 2005

индивидуализирующих веществ проверяли возможность использования как пятна высушенной крови, так и увлажненные ее образцы.

Попытки выявления образцов высушенной крови (пятна на ткани, отдельные частицы) ольфакторным методом с применением собак-детекторов в проведенных нами опытах закончились безрезультатно. Их использование в идентификации ольфакторным методом оказалось возможным только при смачивании образцов. Однако при работе с жидкой или увлажненной кровью мы столкнулись с осложнениями, связанными с гниением образцов крови при их герметизации в комнатных условиях. Использование цельных образцов крови как источников индивидуализирующих веществ в ольфакторных исследованиях оказалось нежелательным также из-за риска их загрязнения во время обнюхивания собаками. Последнее обстоятельство, в случае ограниченного количества крови, делает невозможным медико-биологическое исследование после ольфакторного тестирования этих образцов.

Указанные причины послужили посылкой к изысканию способа извлечения и консервации пахучих веществ из крови с целью использования их в идентификации человека при сохранении пригодности образцов крови для серологических и прочих судебно-биологических исследований. Для решения задачи был выбран способ переведения в парогазовое состояние летучих веществ с последующей их конденсацией на охлаждаемой поверхности [2], известный в физико-химических исследованиях как метод «холодного пальца» [3]. Способ основывается на усилении летучести пахучих веществ при повышенной температуре, способности их накопления в процессе конденсации на охлаждаемых поверхностях и на устойчивости индивидуализирующих человека компонентов в достаточно широком диапазоне температур.

По подготовленным эскизам нами было испытано четыре варианта приборов (устройств) для сбора пахучих веществ путем их испарения с предмета-носителя и конденсации [4]. Приборы — сборники пахучих следов последней модификации, выполненные из химического термостойкого стекла, показаны на схеме. Каждый из них состоит из двух частей, соединенных вакуумным шлифом и резиновой прокладкой: испарителя (обычно это стеклянная банка, вместимость которой позволяет разместить в ней препарлируемый объект) и расположенного над ним холодильника.

Испарителем служит емкость, в которой объект-носитель прогревается на водяной бане для выделения пахучих веществ. Холодильником, на котором конденсируются испаряемые с объекта пахучие вещества, служит другая колоколообразная емкость, выемка-углубление в центре которой заполняется хладагентом. Температурные режимы работы узлов сборника пахучих веществ приведены в табл. 1. Для ускорения процесса испарения через снабженный краном штуцер предусмотрена возможность удаления из устройства воздуха. При выборе хладагента учитывали соблюдение необходимых для этого условий: отсутствие запаха, безвредность, негорючесть, взрывобезопасность, обеспечение температуры конденсации пахучих веществ, а также его доступность. Всем этим требованиям отвечает криогенное охлаждение сжиженным азотом. Допускается также возможность менее глубокого охлаждения с использованием твердой двуокиси углерода (CO<sub>2</sub>) или смеси хлорида натрия (NaCl) со льдом. Последний вариант в настоящее время используется криминалистами ЭКЦ при МВД Татарстана.

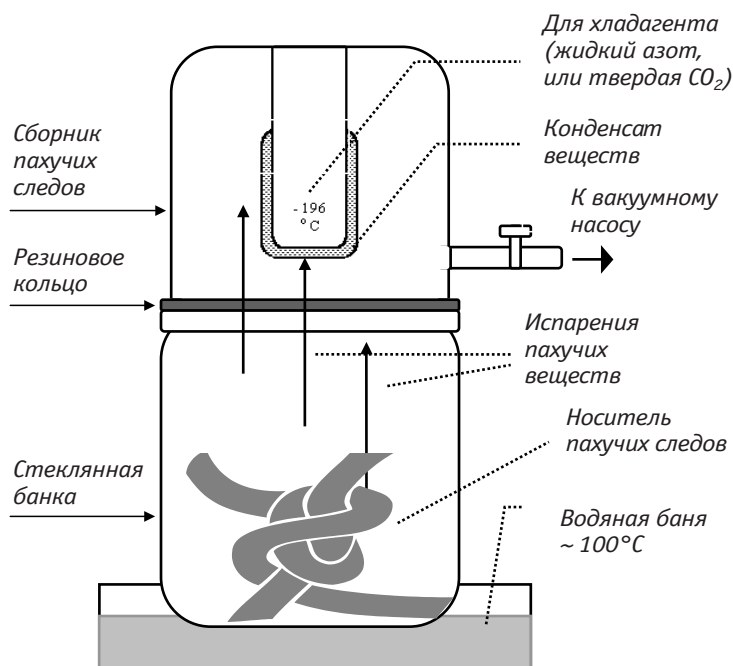


Схема сборника пахучих веществ

Испарение характеризующих человека веществ, в том числе и высококипящих его компонентов, оказалось возможным при подогревании пятен крови до 40°C в условиях вакуума ( $P=0,02$  кгс/см<sup>2</sup>) при увлажнении образцов дистиллированной или водопроводной водой.

Таблица 1. Температурные режимы работы узлов сборника пахучих веществ

№ п/п	Узлы сборника пахучих веществ и средства, обеспечивающие температурный режим	Температурные условия, °С
1	Водяная баня	95—98
2	Дно (внутренняя поверхность) емкости-испарителя	43—45
3	Кювета из алюминиевой фольги с предметом — источником пахучих веществ (на дне испарителя)	35
4	Поверхность холодильника, конденсирующая пахучие вещества	-150
5	Сжиженный азот (температура кипения)	-195,8

Разработанная методика извлечения пахучих веществ из пятен крови и технические приемы работы со сборником пахучих следов заключаются в следующем. Фрагмент пятна на ткани или навеску высушенной крови (от нескольких миллиграмм и более) помещают в очищенную от пахучих веществ кювету из алюминиевой фольги, которую изготавливают для предохранения прибора от загрязнения кровью. Очистку кюветы проводят в суховоздушном стерилизаторе при температуре 120—180 °С в течение



15 мин. Образец крови размачивают в нескольких каплях (0,1 мл) водопроводной воды. Для ускорения процесса частицы крови разминают пинцетами. Затем кювету из алюминиевой фольги с подготовленным препаратом крови помещают на дно емкости-испарителя сборника. Испаритель соединяют с холодильником прибора и емкость холодильника заполняют жидким азотом или другим хладагентом. Из сборника, используя масляный насос (вакуумирующей установкой в наших опытах служил хирургический отсасыватель ОХ-10), откачивают воздух до установления остаточного давления 0,02 кгс/см<sup>2</sup> и помещают нижнюю часть сборника пахучих следов на кипящую водяную баню.

При повышении температуры сорбционная емкость коллоидного раствора крови, содержащего пахучие вещества, понижается, равновесное соотношение между концентрацией веществ, сорбированных в твердой и жидкой фазах, и концентрацией этих веществ в газовой фазе сдвигается в сторону их испарения. Молекулы испарившихся пахучих веществ вместе с парами воды конденсируются в виде инея на охлаждаемой поверхности холодильника. Полное испарение влаги с объекта-носителя пахучих веществ контролируют визуально. Высыхание образца крови указывает на окончание процесса извлечения и конденсации пахучих веществ. Время их переноса из крови на охлажденную жидким азотом поверхность зависит от природы, величины объекта-следоносителя, количества добавленной воды и от индивидуальных особенностей сборника пахучих веществ (его размеров, расстояния от прогретого объекта до холодильника и т.д.). В наших условиях процесс испарения и конденсации образца пахучих веществ осуществлялся в среднем в течение 10—15 мин.

По мере испарения хладагент добавляют в холодильник сборника пахучих веществ. После их извлечения сборник снимают с водяной бани и, осторожно открывая кран, медленно повышают давление в устройстве, постепенно заполняя его атмосферным воздухом. После этого холодильник отсоединяют от испарителя, остатки азота сливают в дьюар, а собранные в виде инея воду и пахучие вещества переносят протиранием на лоскуты хлопковой байки, которые затем герметизируют в стеклянных банках. Внутреннюю поверхность сборника перед извлечением следующего образца пахучих веществ промывают горячей водой и высушивают прибор, например, с использованием электрополотенца.

Все манипуляции по подготовке препаратов крови, извлечению из них индивидуализирующих субъекта пахучих веществ выполняют с соблюдением условий, обеспечивающих защиту образцов крови и извлекаемых пахучих веществ от посторонних загрязнений (пробоподготовку проводят в вытяжном шкафу с использованием резиновых перчаток и пинцетов как защитных средств). Полученные пробы пахучих веществ сразу же или в течение 5 лет (срок, проверенный экспериментом) используют при проведении ольфакторного исследования. Образцы крови, высушенные в испарителе прибора при извлечении пахучих веществ, передают, если это требуется, для проведения других биологических исследований: выявления группоспецифических особенностей (исследование антигенных структур, белков и ферментов) и генотипоскопии (исследование специфичности строения ДНК).

Данный способ и изобретенное устройство извлечения пахучих веществ (сборник пахучих следов) позволили повысить эффективность использования следов крови как традиционно важного объекта судебно-биологических исследований. Кроме того, с помощью сборников пахучих следов оказалось возможным наиболее полно извлекать пахучие вещества из самых различных следоносителей или их фрагментов,

которые могли бы поместиться в емкости-испарителе, т.е. в банках объемом от 0,4 до 5 л. При этом способе сбор пахучих веществ производится не только из газовой фазы над пахнущим объектом (идея, которую пытались реализовать разработчики «ПОЗ» [5]) или с его поверхности (способ аппликации хлопкового материала со следоносителем, предложенный немецкими специалистами[6]), но и из его объемных внутренних структур. Преимущество разработанного с нашим участием способа [7] состоит в сохранении неповрежденными дактилоскопических и иных следов на предметах-носителях, а также в локализации микрообъектов, возможно имеющих на этих предметах.

### **Проверка пригодности образцов крови для биологического исследования после извлечения из нее пахучих следов человека**

После извлечения пахучих веществ методом термовакuumного испарения и криогенной конденсации образцы крови человека групп О (Н), А, В, АВ системы АВО исследовали серологическим методом. Определение групп системы АВО проводили по стандартной методике реакцией абсорбции-элюции с использованием изосывороток анти-А и анти-В с титром 1:256. Во всех случаях были получены положительные результаты по установлению групповых антигенов в образцах, из которых извлекали пахучие следы человека. Таким образом, результаты эксперимента показывают, что данный способ извлечения пахучих веществ из пятен крови на антигенные свойства крови (система АВО) влияния не оказывает.

Однако не все методы судебно-биологического исследования допускают использование образцов крови, которые размачивались и подвергались вакуумированию в сборнике пахучих веществ. Цитологические исследования в этом случае невозможны из-за разрушения клеточных структур в препарированной таким образом крови. Действие влаги на кровь при извлечении пахучих следов, в частности, может усложнить установление половой принадлежности по крови за счет разрушения в воде форменных элементов, несущих половые признаки.

Для сохранения возможности проведения с образцами крови цитологических исследований предполагалось извлечение пахучих веществ без размачивания препарированных образцов. Рабочую гипотезу проверили в опыте с двумя высушенными и растертыми пинцетами образцами крови (мужчины и женщины) массой по 0,03 г. В ольфакторном исследовании применяли 5 собак-детекторов. По пахучим следам с кожных покровов добровольных участников эксперимента с применением собак-детекторов легко обнаруживались пахучие следы, полученные при испарении из сухих образцов крови в вакуумно-криогенном сборнике. Пахучие следы могут быть извлечены таким образом из сухих образцов крови массой не менее  $10^{-2}$  г.

### **Изучение влияния процессов гниения крови на сохранение ею индивидуализирующей ольфакторной специфичности**

Исследования проводили совместно с М.В. Кисиним и К.Т. Сулимовым [8]. Для изучения влияния процесса гниения на возможность идентификации с использованием пахучих следов крови нами проведено две серии опытов. В первой

серии опытов образцы крови до извлечения из них пахучих веществ закапывали во влажную почву на глубину 8—10 см при температуре почвы 8—12 °С. Затем с суточным интервалом образцы извлекали; с пятен крови, выдержанных в почве в течение одних, двух и трех суток, собирали и консервировали пахучие следы, которые исследовали ольфакторным методом. В качестве задаваемых для поиска собакам-детекторам давали нюхать пахучие образцы со свежей крови участников экспериментов, а пробы с их подгнивших в почве образцов размещали для сопоставления в сравнительном ряду.

Применяли 5 собак-детекторов. В общей сложности в первой серии опытов проведено 39 сопоставлений по задававшимся запахам крови. Ни в одном из образцов крови, пролежавших в земле от суток и более, установить пахучие следы, характеризующие искомым индивидов, не удалось. Разложение альбумина и других белковых и липидных структур, предполагаемых переносчиков специфических пахучих веществ, вероятно, привело к деструкции этих пахучих веществ в пятнах крови, пахучие вещества могли быть также частично сорбированы почвой. Кроме указанных причин, качественное изменение пахучих веществ крови возможно и под действием микробной среды.

Во второй серии опытов образцы крови (высушенные на хлопчатобумажной ткани пятна крови площадью 3x3 см) смачивали водой и порознь размещали в пересыщенные влагой герметично закрытые камеры. Спустя 12, 24 и 36 ч нахождения образцов крови во влажной среде их (по 5 образцов через каждые 12 ч) доставали из камер. Органолептически при извлечении образцов ощущали запах гниения. Пахучие вещества из этих образцов крови извлекали в сборниках пахучих следов посредством термовакуумного их испарения (возгонки) и криогенной конденсации, затем исследовали ольфакторным методом. В опытах применяли 7 собак-детекторов, провели 34 сопоставления пахучих следов. Исходными к поиску служили пахучие следы из свежих пятен крови тех же лиц, чьи образцы подвергали длительному воздействию влажной среды.

Результаты опытов, приведенные в табл. 2, показали возможность проведения идентификационного исследования с использованием пахучих следов крови, находившихся во влажной среде в герметично закрытых стеклянных банках до 36 ч (образцы с большей выдержкой во влажной среде не проверяли). Никаких особенностей в поведении собак-детекторов при обнюхивании ими пахучих проб из подгнивших образцов крови не наблюдали.

Таблица 2. Влияние гниения на ольфакторные характеристики крови

№ п/п	Условия гниения образцов крови	Температура, °С	Время выдержки образцов, ч	Число собак-детекторов	Число опытов	Выявление пахучих следов проверяемых лиц
1	Во влажной почве (глубина 8—10 см)	8—12	24—72	5	39	Не выявили (100%)
2	В закрытой стеклянной банке (переувлажненная атмосфера)	18—20	12—36	7	34	Выявили (87%)

### Изучение идентификационной пригодности пахучих следов из крови, выдержанной при повышенной температуре

Предположение об устойчивости компонентов пахучих следов воздействию повышенных температур (перегретый пар порядка 130 °С) основано на опыте по извлечению пахучих следов из предметов одежды посредством ее пропаривания через влажную ткань [9]. Пахучие следы, собранные таким образом на хлопковые салфетки, размещенные при пропаривании под предметом одежды, оказались пригодными для идентификационного сопоставления с пахучими образцами, собранными с кожных покровов тела или из крови человека. Предпосылкой эксперимента послужили также данные об устойчивости пахучих веществ из крови при криогенной их конденсации (до –150 °С) и положительные результаты выявления пахучих следов человека, в течение 1 ч находившихся в автоклаве (в герметично закрытых банках при избыточном давлении 2,2 кгс/см<sup>2</sup> и температуре 132 °С).

Эксперимент проводили двумя сериями опытов. Исследуемыми объектами служили образцы трупной крови и крови живых людей на марле (пятна площадью 4х6 см). Для первой серии опытов образцы крови в открытых кюветах из алюминиевой фольги прогревали в течение 15 мин в суховоздушном стерилизаторе с вентилятором при температурах 85, 120, 160 и 180 °С. Во второй серии опытов пятна крови выдерживали по 15 мин при тех же температурных режимах, но в прогретых стеклянных банках, закрытых крышками для предохранения от улетучивания пахучих веществ.

После извлечения и сбора пахучих веществ с прогретых образцов крови (применяли способ термовакуумного испарения с криогенной конденсацией) их исследовали ольфакторным методом. В общей сложности провели 39 опытов с применением 7 собак-детекторов пахучих следов человека. Результаты эксперимента приведены в табл. 3.

Таблица 3. Влияние нагревания на ольфакторные характеристики крови

№ п/п	Условия прогрева образцов крови	Время прогрева образцов, мин	Число опытов	Число собак-детекторов	Число собак-детекторов, распознавших пахучие следы в образцах крови, прогретых при температуре:			
					85 °С	120 °С	160 °С	180 °С
1	Обдувание горячим воздухом	15	20	5	—	—	—	—
2	В закрытых банках	15	19	7	5	1	—	—

Из табл. 3 видно, что обдувание горячим воздухом отрицательно сказывается на сохранении пахучих веществ в пятнах крови. При сравнительно невысоком прогревании образцов крови в закрытых банках (до 85 °С) с них могут быть собраны и использованы в идентификационном исследовании пахучие следы человека. Однако у отдельных собак-детекторов узнавание пахучих следов из прогретых пятен крови вызывало затруднение.

## **Изучение влияния атмосферных условий на возможность идентификации по пахучим следам из крови человека**

Экспериментально проверили возможность идентификационного исследования пахучих следов из крови, до 30 сут. находившейся на открытом воздухе под воздействием солнечных лучей (14 дней), выветривания (слабый ветер) и атмосферных осадков (два кратковременных дождя). Испытывали 56 образцов крови человека, которые высушили на лоскутах хлопчатобумажной ткани, прикрепили к фанерному щиту и в течение 1 мес. выдерживали на открытом воздухе. Из этих образцов крови периодически отбирали пахучие следы способом термовакуумного испарения и криогенной конденсации. В ольфакторном исследовании применяли 4 собак-детекторов, с которыми провели 29 опытов. В качестве сравнительных образцов использовали пахучие следы из свежих образцов крови тех же лиц, чьи образцы подвергали атмосферному воздействию.

Опыты показали возможность использования в идентификационном исследовании пахучих следов из образцов крови в течение 30 дней (срок эксперимента), выдержанных на открытом воздухе при колебаниях температуры от 10 до 30 °С под воздействием инсоляции, ветра, кратковременного дождя.

## **Идентификационное исследование с пахучими следами из смеси крови двух лиц, а также крови человека и животного**

Исследовали образцы крови 8 человек. Для получения смеси пахучих следов из двух образцов крови равное количество крови из этих образцов растирали, смешивали, а затем увлажняли водопроводной водой. Пахучие следы из приготовленных смесей крови мужчин и женщин извлекали в сборниках пахучих следов. В качестве исходных для поиска пахучих следов использовали пахучие образцы с кожной поверхности тела или образцы из крови лица, чья кровь служила одним из компонентов смеси.

Проведенные опыты показали, что при использовании в качестве исходных для поиска пахучих следов одного из компонентов исследуемой смеси достигаются положительные результаты в его выявлении в смешанном следе.

Исследование пахучих следов из смесей крови человека и животного проводили следующим образом. Исследовали 2 образца крови человека (мужчины и женщины) и 7 образцов крови животных (4 образца крови крупнорогатого скота, 2 свиней, 1 курицы). С использованием сборников пахучих веществ извлекали пахучие следы из смешанных образцов (кровь человека и одного из животных). В качестве исходных к поиску собакам-детекторам давали нюхать пахучие следы из пота человека, от которого получали образцы исследовавшейся крови. Во всех опытах получили положительные результаты по выявлению пахучих следов человека, содержащихся в смешанных образцах крови.

## **Выявление индивидуализирующего фактора в тканях и выделениях человека**

Как показывает практика, следы крови, пота и волосы человека имеют наиболее важное значение из материальных следов биологического происхождения. Исследование этих объектов составляют 90 % общего объема исследований,

проводимых в биологических лабораториях ЭКЦ при МВД, УВД России [10]. Среди прочих тканей и выделений человеческого организма на местах происшествий могут быть выявлены также следы спермы, слюна, выделения из носа, моча, фекалии [11]. Возможность идентификационного использования пахучих следов из данных секретов и экскретов, наряду с проверенными следами из пота и крови, была изучена в специальном эксперименте [12]. По 8—10 препаратов было подготовлено из каждого из названных субстратов, полученных от 5 участников эксперимента. В результате исследования у одних и тех же людей индивидуализирующие их пахучие вещества при тестировании с собаками-детекторами были надежно выявлены только в следах пота и в образцах крови, неуверенно обнаруживались в слюне, сконцентрированных пробах из выдыхаемого воздуха и не выявлялись в сперме, моче и т.д.

Опыты с компонентами пахучих следов из различных сред и выделений человека подтвердили наследственную природу индивидуализирующих субъект пахучих веществ, определяемую генетической программой развития организма. Они рассеяли иллюзии относительно других гипотез о первичных источниках индивидуализирующего фактора в пахучих следах человека. Выявление индивидуализирующего фактора в крови показало, что личный запах человека не определяется продуктами микрофлоры или специфическими железами его кожных покровов (гипотезы зоологов [13]). По той же причине не причастны к этому и комплексы сопутствующих человеку случайных отдушек, отражающих быт, занятия, привычки индивида (гипотеза А.И. Винберга (см.: [14]) и др.).

### Список использованной литературы

1. Кинологическая идентификация запаха, извлеченного из следов крови / М.В. Кисин, М.И. Митин, В.И. Старовойтов и др. // Внедрение достижений науки и техники в практику борьбы с преступностью. — Вильнюс: НИИСЭ МЮ ЛитовССР, 1986. — С. 266—269.
2. Мухин В.М., Зинкевич Э.П., Старовойтов В.И., Сулимов К.Т. Способ подготовки микрообъектов для идентификации биодетектором: Авт. свид. № 268837 от 01.02.88.
3. Байерман К. Определение следовых количеств органических веществ: Пер. с англ. — М.: Мир, 1987. — 429 с.
4. Старовойтов В.И., Мухин В.М., Зинкевич Э.П., Сулимов К.Т. Устройство для извлечения летучих веществ. Адсорбенты: Авт. свид. № 1673176 от 01.05.91, по заявке № 967431 с приоритетом 10.11.90 // Открытия. Изобрет. — М., 1991. — № 8. — С. 86.
5. Безруков В. В., Майоров М. Г. Применение методов одорологии в службе собак // Пограничник. — 1965. — №4.
6. Петранек Г., Дюрвальд В., Шмидт Р. Значение запахового следа для идентификации неопознанных трупов при расследовании несчастных случаев / Пер. с нем. Н.П. Климовой; ВНИИ МВД СССР // Криминалист унд форензише виссеншафтен. — ГДР, 1986. — № 61-62. — С. 139—140.
7. Сулимов К.Т., Старовойтов В.И. Использование запаховой информации с мест происшествий в раскрытии и расследовании преступлений: Метод. рекомендации. — М.: ВНИИ МВД СССР, 1989. — 48 с.
8. Методические рекомендации по проведению кинологической идентификации по запаху из крови и волос человека / М.В. Кисин, К.Т. Сулимов, В.И. Старовойтов. — М.: ВНИИ МВД СССР, 1986. — 9 с.
9. Физико-химические и биосенсорные методы в собирании пахучих следов и установлении пола человека: Метод. рекомендации / В.И. Старовойтов, Т.Ф. Моисеева, Д.А. Сергиевский и др. — М.: ГУ ЭКЦ МВД России, 2003. — 96 с.
10. Пименов М.Г. Теоретические и методические основы судебно-генетической экспертизы тканей и выделений человека: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — М.: Акад. управления МВД России, 2004. — 25с.
11. Шамонова Т.Н. Использование следов биологического происхождения, оставленных человеком, в расследовании преступлений насильственного характера: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — М.: Моск. ун-т МВД России, 2003. — 25 с.
12. Сулимов К.Т., Старовойтов В.И. Метод криминалистической одорологии как составная часть комплексных исследований объектов биологического происхождения // Экспертная практика. — М.: ВНИИ МВД СССР, 1989. — № 27. — С.36—41.
13. Соколов В.Е., Хорлина И.М. // Успехи биологической химии. — М.: Наука, 1974. — Т.XV. —С. 255—278.
14. Винберг А.И. Научные и правовые основания криминалистической одорологии // Тр. ВНИИСЭ. — М., 1973. — Вып. 5. — С. 194—216.

УДК 343.982.32 : 543.5 : 663.5

**А.А. Довгань**, експерт Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України

**О.Ю. Кочнова**, начальник відділення Науково-дослідного експертно-криміналістичного центру при УМВС України в Полтавській області

**Г.В. Лінючев**, заступник начальника управління Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України

## ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СПИРТОВМІСНИХ РІДИН

Розглянуто окремі аспекти криміналістичного дослідження спиртовмісних рідин, пов'язані з нововведеннями у нормативну базу України, що регламентують показники якості алкогольної продукції та методи їх досліджень. Розглянуто можливості та переваги методу газорідинної хроматографії (ГРХ) порівняно з класичними фізико-хімічними (ФХ) методами досліджень спиртовмісних рідин. Проведено порівняльний аналіз та визначено рамки застосування ГРХ та ФХ методів стосовно питань, що виникають в експертній практиці.

*Ключові слова:* спиртовмісні рідини, діагностика, ідентифікація, кількісний вміст, методи, мікрокомпоненти, концентрація.

У спиртово-горілчаній галузі промисловості України наявні серйозні недоліки, пов'язані з численними порушеннями і недостатнім рівнем контролю за обігом спирту та алкогольних напоїв. За оцінками фахівців на даний час у тіншовому обігу перебуває близько третини ринку алкоголю, який реалізується через торгівельну мережу і не відповідає вимогам щодо якості та безпеки. У зв'язку з недотриманням багатьма суб'єктами господарювання державних стандартів і технічних умов виробництва спирту та алкогольних напоїв, порушенням санітарних, екологічних і гігієнічних норм, недоброякісна продукція може становити серйозну загрозу життю й здоров'ю значної кількості людей. Тому проблема якісного й ефективного експертного дослідження алкогольної продукції є надзвичайно актуальною.

Питання, які ставляться перед фахівцями експертних підрозділів МВС України, дещо відрізняються від тих, що вирішуються в лабораторіях системи якості. Досить часто експерту необхідно не тільки встановити якість наданої на дослідження лікєро-горілчаної продукції та відповідність її вимогам нормативних документів, а й виявити ознаки фальсифікації, встановити спільне джерело походження наданих зразків рідин. Така задача вирішується за допомогою дослідження якісного та кількісного складу зразків за вмістом мікрокомпонентів. Подібні дослідження проводились і проводяться за допомогою фізико-хімічних (ФХ) методів, а в останні роки із вдосконаленням приладової бази методом газової хроматографії (ГХ) [1—5].

У загальному випадку, в ході криміналістичного дослідження спиртовмісних рідин за допомогою методу ГХ, вирішуються наступні типові питання діагностичного та ідентифікаційного характеру:

- Чи є в наданих на дослідження ємностях рідини, що містять спирт?
- Якщо так, то який якісний та кількісний вміст мікрокомпонентів у рідині?
- Чи відповідає рідина вимогам, встановленим відповідними державними стандартами за кількісним вмістом мікрокомпонентів?
- Чи виготовлена надана на дослідження рідина з ректифікованого або коньячного спирту?
- Чи виготовлена рідина, вилучена з різних ємностей, з одного, або з різних спиртів?
- Чи є дана рідина етиловим спиртом? Якщо так, то гідролізічним або ректифікованим?
- Чи виготовлені надані на дослідження зразки горілки із спирту, представленого в якості зразка порівняння?
- Чи мають надані на дослідження зразки рідин спільну родову (групову) належність?

Фізико-хімічні методи досліджень, проведені згідно вимог державних стандартів [7, 9, 11], як правило, дають змогу повною мірою відповісти тільки на деякі питання з наведеного вище переліку, зокрема про відповідність зразка рідини вимогам стандартів та нормативних документів, чинних в Україні, причому кількість зразка має бути значною (понад 500 мл). Проблематичним також є вирішення за допомогою фізико-хімічних методів питань, що стосуються джерела походження та спільної належності зразків.

За допомогою методу ГХ якісний хімічний склад зразка рідини визначається за наявністю певних хроматографічних піків, що відповідають певному конкретному мікрокомпоненту, який входить до складу водно-спиртової суміші. Таким чином, враховуючи наявність, кількість та відносну інтенсивність хроматографічних піків можливо проводити порівняльне дослідження спиртів або водно-спиртових сумішей з подальшим висновком про їхній подібний чи різний якісний хімічний склад [1, 3].

Якщо хроматографічним дослідженням зразків рідин виявлено, що кількість хроматографічних піків і співвідношення їх площин (відповідна концентрація компонентів) однакові, то можливо зробити висновок про **загальну родову належність** досліджуваних зразків рідин.

Кількісний вміст мікрокомпонентів визначається методом ГХ шляхом калібрування за певними компонентами (методи зовнішнього та внутрішнього стандарту), градуовальними водно-етанольними розчинами (ГВЕР) [4, 5]. Якщо, крім якісного, збігається також і кількісний склад (однаковий кількісний вміст мікрокомпонентів), а також вміст етилового спирту (міцність) у зразках рідин збігається в межах похибки вимірювання, то можна зробити висновок про **загальну групову належність** зразків рідин.

Якщо ж, крім наведеного вище, для зразків існують деякі індивідуалізуючі ознаки (наприклад, вони містять у своєму складі однакову кількість специфічних мікрокомпонентів), можна зробити висновок про попередню **належність цих рідин до єдиного об'єму**.

Таким чином, всі ці ознаки виявляються послідовно у зазначеному порядку: спільна родова належність — спільна групова належність — єдиний об'єм.



Дати категоричний висновок про *ідентичність* зразків спиртовмісних рідин вбачається неможливим з огляду на існування об'єктивних та суб'єктивних чинників, що впливають на точність вимірювання та відтворення результатів, насамперед це:

- дотримання вимог відбору проб;
- стабільність умов дослідження (температура середовища, проби зразка; вологість повітря; тиск та ін.);
- максимально близький термін дослідження зразків у часі (у зразку з часом змінюється якісний та кількісний хімічний склад, тому порівняння зразка, що досліджений раніше, із зразком, що досліджується на даний момент, не є коректним);
- об'єктивність аналізу отриманих хроматограм (неможливо абсолютно точно визначати початок та кінець піку, а від цього залежить отримане значення площі піку, тобто концентрація певного мікрокомпонента).

Нормативи контролю якості вимірів допускають довірчі границі відносно похибки результатів вимірів [7, 9, 11]. Розбіжність отриманих значень може не перевищувати відповідних нормативів, проте значення завжди будуть відрізнятися одне від одного, що не дає можливості для категоричного висновку про ідентичність досліджуваних зразків рідин.

Слід зазначити, що поняття ідентичності у загальному випадку не може бути коректно застосовним до досліджень, під час яких визначаються нестійкі, змінювані з часом та залежні від умов досліджень характеристики об'єкта дослідження.

Відповідно до чинних нормативних документів метод ГХ не є арбітражним, тому результати таких досліджень не є остаточними. Необхідно проводити кореляцію між значеннями, отриманими як за допомогою методу ГХ, так і під час фізико-хімічного дослідження [12]. При цьому існують наступні важливі моменти:

1. Вміст альдегідів у спирті та горілках визначають в перерахунку на ацетальдегід. З причини того, що ацетальдегід є єдиним альдегідом, який міститься в стандартних градувальних розчинах для ГХ, але не єдиним, що міститься в спиртах та горілках, при визначенні методом ГХ показник кількості ацетальдегіду завжди є нижчим, ніж при визначенні вмісту альдегідів фізико-хімічними методами. Під час поділу водно-спиртової суміші на хроматографічній колонці виявляється тільки так званий «вільний» ацетальдегід, в той час, як під час фізико-хімічного дослідження з реактивом вступають у реакцію також «зв'язані» альдегіди — ацеталь (дітилацеталь), пропіоновий, масляний, кротоновий альдегід. Тому при відповіді на питання щодо відповідності спиртів та горілок вимогам державних стандартів, має враховуватись значення показника, отриманого фізико-хімічними методами [7, 9, 11]. При порівняльному дослідженні зразків спиртовмісних рідин достатньо значення кількості ацетальдегіду, визначеного методом ГХ. Виявлення решти альдегідів та встановлення їх концентрації є предметом додаткового хроматографічного дослідження (із застосуванням специфічних умов дослідження, не передбачених ДСТУ 4222 — 2003) [12].

Ацетальдегід є легкою речовиною, що має температуру кипіння 20,16 °С. Тому при зберіганні об'єктів дослідження він накопичується у верхній частині тари (пляшок). Для отримання достовірного значення вмісту ацетальдегіду методом ГХ або вмісту альдегідів в перерахунку на ацетальдегід фізико-хімічними методами необхідно перед дослідженням ретельно перемішати зразок рідини для рівномірного його розподілу за всім об'ємом тари.

2. Об'ємну частку метанолу визначають в об'ємних процентах. При визначенні вмісту метанолу за допомогою методу ГХ та фізико-хімічними методами результати добре корелюються. Показник вмісту метанолу є одним з найбільш стабільних, тому отримані значення можна вважати найдостовірнішими при вирішенні питання про єдине джерело походження та спільну родову (групову) належність зразків спиртовмісних рідин. Проте, очевидно, одного цього показника недостатньо і треба враховувати весь комплекс ознак, характерних для досліджуваних зразків рідин.

3. Сивушне масло являє собою суміш вищих  $C_3$ — $C_{10}$  одноатомних аліфатичних спиртів та інших споріднених сполук (всього близько 40 компонентів, 27 з яких ідентифіковано), які утворюються під час ректифікації спиртовмісної сировини (спирту-сирцю). Сивушні масла додають спирту неприємний специфічний запах і смак, хоча в той саме час беруть участь у формуванні аромату деяких вин і коньяків. У складі виноградних та плодово-ягідних вин присутні також малотоксичні ненасичені і багатоатомні аліфатичні й ароматичні спирти, які визначають їх ароматичні і смакові якості.

Кількісний вміст сивушного масла методом ГХ розраховують як суму масових концентрацій вищих спиртів, ідентифікованих у пробі, в перерахунку на безводний спирт [12, с. 5] .

Вміст сивушних масел у спиртах, що виробляються на території України, в загальному випадку, для найгіршого сорту не повинен перевищувати 4 мг/дм<sup>3</sup> в перерахунку на суміш ізоамілового та ізобутилового спиртів. У горілках та горілках особливих стандартом нормовані значення того ж порядку. В коньяках, на відміну від спиртів та горілок, вміст сивушних масел не нормується стандартами і досягає значно більших значень — 1500—2000 мг/ дм<sup>3</sup>, і ці значення із старінням продукції тільки збільшуються.

Арбітражний метод кількісного визначення сивушних масел фізико-хімічними методами заснований на реакції вищих спиртів із розчином саліцилового альдегіду в присутності сірчаної кислоти [6, с. 10; 8, с.9] . За таких умов, у реакцію вступають тільки вищі спирти, що мають розгалужену структуру молекули — ізобутанол, ізопропанол, ізоаміловий спирт тощо. Щодо вмісту таких спиртів, як *n*-пропанол, *n*-бутанол, *n*-амілол, які хоча і є вищими та досить часто трапляються в порівняно великих кількостях, за допомогою зазначеного методу не визначаються.

Таким чином, при застосуванні ГХ кількісний вміст сивушних масел доцільно визначати як суму концентрацій вищих спиртів із розгалуженою структурою молекули (ізоспирти) для збігу результатів ГХ та фізико-хімічного дослідження.

У нововведених ДСТУ 4256—2003 та ДСТУ 4165—2003 [6, 8] пропонується ще один фізико-хімічний метод визначення сивушних масел, що є незалежним від структури молекул вищих спиртів (метод П-ДМАБА). Він дає змогу встановити вміст сивушних масел сумарно з нормальними вищими спиртами, що спрощує перевірку значень, отриманих під час газохроматографічного дослідження.

4. Кількісне визначення етанолу в зразках спиртовмісних рідин можна проводити газохроматографічним методом, але це вбачається недоцільним. Кількість етанолу в горілках, лікєро-горілчаній продукції, а, особливо, в спиртах є великою, тому його треба вважати **макрокомпонентом**, а не мікрокомпонентом. Якщо настроювати чутливість приладу по висоті та площі піку етанолу, то втрачається чутливість до інших мікрокомпонентів, що негативно впливає на результати дослідження. До того ж, введеним ДСТУ 4222—2003 [12] передбачається верхній поріг концентрації, що

достовірно та коректно визначається за допомогою методу ГХ, і він становить порядка декількох об'ємних процентів. Для визначення вмісту етилового спирту (міцності) існують перевірені та надійні фізико-хімічні методи [6, 8, 10], якими й доцільно користуватись.

Необхідно зазначити, що останнім часом для всіх видів досліджень окреслилася чітка тенденція переходу до інструментальних методів. Зокрема, для спиртовмісних рідин метод ГХ справді дає змогу вирішувати більш широке коло завдань, ніж класичні ФХ методи. Основною перевагою ГХ методу є те, що він, на відміну від ФХ методів, працює з мікрокількостями (близько  $10^{-6}$  л) зразків рідин. Тому, очевидно, що подальша робота експертних підрозділів МВС України в цьому напрямку є важливою й актуальною.

### Список використаної літератури

1. Айвазов Б.В. Введение в хроматографию. — М.: Высш. шк., 1983. — 240 с.
2. Айвазов Б.В. Практическое руководство по хроматографии. — М.: Высш. шк., 1968.
3. Качественный хроматографический анализ / М.С. Вигдергауз, Л.В. Семенченко, В.А. Езрец, Ю.Н. Богословский. — М.: Наука, 1978. — 244 с.
4. Вигдергауз М.С. Расчеты в газовой хроматографии. — М.: Химия, 1978.
5. Новак Й. Количественный анализ методом газовой хроматографии. — М.: Мир, 1978. — 179 с.
6. ДСТУ 4221—2003 Спирт етиловий ректифікований. Технічні умови. — Чинний від 01.10.2004.
7. ДСТУ 4181—2003 Спирт етиловий ректифікований і спирт етиловий-сирець. Правила приймання і методи випробування. — Чинний від 01.03.2004.
8. ДСТУ 4256—2003 Горілки і горілки особливі. Технічні умови. — Чинний від 01.10.2004.
9. ДСТУ 4165—2003 Горілки та горілки особливі. Правила приймання і методи випробування. — Чинний від 01.07.2004
10. ДСТУ 4257—2003 Напої лікєро-горілчані. Технічні умови. — Чинний від 01.10.2004.
11. ДСТУ 4164—2003 Напої лікєро-горілчані. Правила приймання і методи випробування. — Чинний від 01.07.2004.
12. ДСТУ 4222—2003 Горілки, спирт етиловий та водно-спиртові розчини. Газохроматографічний метод визначення вмісту мікрокомпонентів. — Чинний від 01.10.2004.

УДК 004.4 : 343.148

**А.А. Федюшкин**, *главный специалист  
Научно-исследовательского  
экспертно-криминалистического центра  
при ГУ МВД Украины в Автономной  
Республике Крым*

## **ВОЗМОЖНОСТИ КОМПЬЮТЕРНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ**

Раскрыты понятие, основное видовое деление, задачи, объекты судебной компьютерно-технической экспертизы, приведены практические примеры ее реализации.

*Ключевые слова:* компьютерно-техническая экспертиза, программные продукты, дифференцированный подход, диагностика, ключевые категории.

Развитие новых научных направлений, как показывает практика, имеет не только положительную сторону. Массовый доступ к компьютерной технике, Интернету, развитие новых компьютерных технологий позволило использовать эти достижения в преступных целях. Расследование и раскрытие так называемых «компьютерных преступлений» представляют собой определенную трудность и практически невозможно без проведения судебной компьютерно-технической экспертизы (СКТЭ).

С 2004 г. данный вид экспертиз стал проводиться в Научно-исследовательском экспертно-криминалистическом центре, что способствовало достижению существенных положительных результатов в расследовании преступлений, совершенных в сфере экономики.

Так, оперативными мероприятиями установлено, что в одном из частных компьютерных клубов г. Феодосии осуществлялось незаконное копирование программных продуктов бухгалтерского учета фирмы «1С», с нарушением авторских прав последней. Проведенным исследованием изъятой компьютерной техники были доказаны: контрафактность дисков, записанных с использованием изъятой техники, установлено авторство программных продуктов, размер причиненного материального ущерба фирме «1С» (более 35 тыс. дол. США), а также установлены факты применения изъятой техники при копировании данных программных продуктов.

С помощью СКТЭ было доказано, что гр-н П., проживающий в пгт. Гвардейское, на домашнем компьютере путем сканирования с последующей распечаткой на цветном струйном принтере, изготавливал поддельные денежные знаки НБУ достоинством 5, 50 и 100 грн. Совместно с технико-криминалистической экспертизой документов была произведена идентификация поддельных денежных знаков, изъятых при производстве следственных действий, с денежными знаками, файлы с изображениями которых находились на изъятом компьютере.

Исследованием компьютерной техники, изъятой у гр-ки К., проживающей в г. Алуште, установлено, что она, путем сканирования подлинных оттисков печатей субъектов хозяйственной деятельности, изготавливала их изображения, которые

впоследствии распечатывала на струйном принтере на заранее изготовленные ложные приходные кассовые ордера от субъектов хозяйственной деятельности, после чего по чековой книжке с расчетного счета предприятия снимались деньги. В результате предприятию был нанесен материальный ущерб в особо крупном размере.

Итак, **судебная компьютерно-техническая экспертиза** — это самостоятельный род судебных экспертиз, относящийся к классу инженерно-технических. СКТЭ проводится в целях определения статуса объекта как компьютерного средства, выявления и изучения его следовой картины в расследуемом преступлении, а также получения доступа к информации на носителях данных с последующим всесторонним ее исследованием.

Специальные познания СКТЭ составляют электроника, электротехника, информационные системы и процессы, радиотехника и связь, вычислительная техника (в том числе программирование) и автоматизация. К предмету научных основ СКТЭ можно отнести закономерности формирования и исследования компьютерных систем и движения компьютерной информации.

Предметом КТЭ являются факты и обстоятельства, устанавливаемые на основе исследования закономерностей разработки и эксплуатации компьютерных средств, обеспечивающих реализацию информационных процессов, которые зафиксированы в материалах уголовного, гражданского дела, дела об административном правонарушении.

Анализ практики проведения исследований в области компьютерных технологий, а также обобщение имеющихся в специальной литературе сведений, исходя из источников и носителей компьютерной информации, показывает, что круг возможностей СКТЭ в настоящее время достаточно велик и определяется исходя из видового деления данной экспертизы и поставленных перед ней задач.

### **Классификация СКТЭ**

Соглашаясь с предложенной Е.Р. Россинской и А.И. Усовым видовой классификацией СКТЭ [1], можно отнести данный род экспертиз к классу инженерно-технических, основываясь на том, что своим рождением сама вычислительная техника обязана именно инженерно-технической мысли, в основе которой лежат законы и открытия, сделанные в этой области научно-технических познаний. Однако, это несомненно требует достаточно серьезной теоретической и методической проработки и развития направлений, которые могли бы составить родовое наполнение данного класса (например, в области защиты данных и информационной безопасности, цифровых изображений, распознавания образов).

С целью дифференцированного подхода к разработкам методов и методик экспертного исследования, представляется целесообразным видовой классификацию СКТЭ организовать на основе обеспечивающих компонент любого компьютерного средства (аппаратного (технического), программного и информационного обеспечения). Соответственно этому в СКТЭ выделяются следующие направления (виды) СКТЭ:

**Судебная аппаратно-компьютерная экспертиза** — исследование технических (аппаратных) средств компьютерной системы. Предметом данного вида СКТЭ являются факты и обстоятельства, устанавливаемые на основе исследования

закономерностей эксплуатации аппаратных средств компьютерной системы — материальных носителей информации о факте или событии уголовного либо гражданского дела.

**Программно-компьютерная экспертиза** — исследование программного обеспечения. Предметом данной экспертизы являются закономерности разработки (создания) и применения (использования) программного обеспечения компьютера (компьютерной системы), представленного на исследование, в целях установления истины по уголовному или гражданскому делу. Цель программно-компьютерной экспертизы — изучение функционального предназначения, характеристик и реализуемых требований, алгоритма и структурных особенностей, текущего состояния представленного на исследование программного обеспечения компьютера (компьютерной системы).

**Судебная информационно-компьютерная экспертиза** (данных) — ключевой вид СКТЭ — позволяет завершить целостное построение доказательственной базы путем окончательного разрешения большинства диагностических и идентификационных вопросов, связанных с компьютерной информацией. Целью этого вида является поиск, обнаружение, анализ и оценка информации, подготовленной пользователем или порожденной (созданной) программами для организации информационных процессов в компьютерной системе, а также восстановление и исследование удаленной или поврежденной информации.

**Судебная компьютерно-сетевая экспертиза**, в отличие от предыдущих основывается, прежде всего, на функциональном предназначении компьютерных средств, реализующих какую-либо сетевую информационную технологию [2]. Особое место в компьютерно-сетевой экспертизе занимают экспертные исследования по уголовным и гражданским делам, связанным с Интернет-технологиями (провайдеры Internet и предоставляемые ими информационные услуги: электронная почта, служба электронных объявлений, т е л е к о н ф е р е н ц и и , www-сервис и др.).

Практика показывает, что рассмотренные выше основные виды СКТЭ при производстве большинства экспертных исследований применяются комплексно и, чаще всего, последовательно. Поэтому, в настоящее время, в постановлении на производство судебной экспертизы целесообразно указывать родовое наименование экспертизы, т.е. «произвести судебную компьютерно-техническую экспертизу».

## **Объекты СКТЭ**

Объект экспертизы специфичен для каждого рода (вида) судебной экспертизы, и потому его своеобразие является важным признаком для разграничения экспертиз. Применительно СКТЭ можно сформулировать следующие определения [3].

**Родовой (видовой) объект** СКТЭ — определенная категория предметов, обладающих общими признаками и относящихся к компьютерным средствам. Одной из важных особенностей объекта СКТЭ является его составной характер.

**Непосредственный объект** СКТЭ — определенное компьютерное средство, исследуемое в процессе данной экспертизы, обладающее признаками индивидуальности и неповторимости, что и определяет специфику конкретного

исследования.

Система объектов СКТЭ по классификационному основанию видового деления выглядит следующим образом:

**Класс аппаратные объекты**, включающий в себя виды:

- персональные компьютеры (настольные, портативные);
- периферийные устройства (сканеры, принтеры, плоттеры, модемы и т.д.);
- сетевые аппаратные средства (например, серверы, рабочие станции, активное оборудование, сетевые кабели);
- интегрированные системы (органайзеры, пейджеры, мобильные телефоны, контрольно-кассовые машины и др.);
- встроенные системы на основе микропроцессорных контроллеров (иммобилайзеры, транспондеры, круиз-контроллеры и т.д.);
- любые комплектующие всех указанных компонент (например, аппаратные блоки, платы расширения, микросхемы).

Указанные виды могут охватывать различные сочетания подвидов. В криминалистическом аспекте наиболее важен подвид запоминающих устройств и носителей данных (включает все известные на момент проведения экспертизы электронные носители данных): микросхемы памяти, магнитные и лазерные диски, магнитооптические диски, магнитные ленты и карты и др.

**Класс программные объекты**, включающий в себя виды:

- системное программное обеспечение: подвид — операционная система;
- вспомогательные программы — утилиты;
- средства разработки и отладки программ;
- служебная системная информация;
- прикладное программное обеспечение: подвид приложения общего назначения (текстовые и графические редакторы, системы управления базами данных, электронные таблицы, редакторы презентаций и др.) и подвид приложения специального назначения (для решения задач в определенной области науки, техники, экономики и т.д.).

**Класс информационные объекты (данные)**, включающий в себя виды:

- текстовые и графические документы, изготовленные с использованием компьютерных средств;
- данные в форматах мультимедиа;
- информация в форматах баз данных и других приложений, имеющая прикладной характер.

Наиболее важными в плане очередности выявления объектов экспертизы при собирании криминалистически значимой информации являются накопители данных. Сам накопитель можно рассматривать как совокупность носителя и соответствующего привода. Для эксперта СКТЭ представляют интерес все возможные, без исключения, носители данных представленной на исследование компьютерной системы. В общем случае, ими могут быть все известные на момент проведения экспертизы электронные носители данных: микросхемы памяти, магнитные и лазерные диски, магнитооптические диски, магнитные ленты и карты, флэш-карты и др.

## **Задачи СКТЭ**

Экспертные задачи, которые являются одной из ключевых категорий общей

теории судебной экспертизы, принято дифференцированно рассматривать как задачи рода, вида, подвида судебной экспертизы и задачи конкретного экспертного исследования [4]. Данный подход применим и к СКТЭ.

Известно, что среди основных задач, решаемых судебными экспертизами, можно выделить задачи, направленные на *идентификацию* объекта, т.е. отождествление объекта по его отображениям. Другая группа задач — *диагностические* — состоят в выявлении механизма события, времени, способа и последовательности действий, событий, явлений, причинных связей между ними, природы, качественных и количественных характеристик объектов, их свойств и признаков, не поддающихся непосредственному восприятию, и т. д.

При определении диагностических задач исследуются не только свойства и состояние объекта СКТЭ, но и механизм, процессы и действия по результатам применения (использования) компьютерного средства при совершении преступления. А идентификационные задачи КТЭ имеют своей целью установить факт индивидуально-конкретного тождества или общей групповой принадлежности представленных объектов экспертизы. Кратко рассмотрим решаемые задачи каждого из указанных видов КТЭ.

При производстве **судебной аппаратно-компьютерной экспертизы** как вида СКТЭ, в основном, решаются такие задачи:

- определение вида (типа, марки), свойств аппаратного средства, а также его технических и функциональных характеристик для решения определенных функциональных задач (например, обработки графических изображений с высоким разрешением или захвата с последующей обработкой видео- и аудиоданных);
- определение фактического состояния и исправности аппаратного средства, наличия физических дефектов;
- определение структуры механизма и обстоятельства события по его результатам за счет использования выявленных аппаратных средств, как по отдельности, так и в комплексе в составе компьютерной системы;
- установление причинной связи между использованием конкретных возможностей аппаратных средств и результатами их применения;
- определение условий (обстановки) применения аппаратных средств, восстановление хронологической последовательности их использования, места действия и функционирования;
- установление групповой принадлежности и отождествление конкретных аппаратных средств по выделенным признакам — общим и частным (например, серийные номера, форм-факторы, емкость и структура накопителя, среднее время доступа к данным, скорость передачи данных, способ и плотность магнитной записи).

При проведении **СКТЭ программных объектов (программно-компьютерной экспертизы)** могут решаться следующие экспертные задачи:

- определение основных характеристик операционной системы;
- выявление и исследование функциональных свойств, а также настроек программного обеспечения, времени его инсталляции;
- определение фактического состояния программного объекта, состава соответствующих ему файлов, их параметров (объемы, даты создания, атрибуты), способов ввода-вывода информации, наличия или отсутствия каких-либо



отклонений от типовых параметров (например, недокументированных функций);

- выявление признаков отношения программного обеспечения к системному или прикладному и т.д.;
- диагностирование алгоритма программного продукта, видов использованных при его разработке инструментальных средств, а также типов поддерживаемых аппаратно-программных платформ;
- установление первоначального состояния программы (например, при начальной инсталляции) и выявление возможных последующих изменений;
- определение целей и условий изменения свойств и состояния программного обеспечения (преднамеренное изменение каких-либо функций, конфигурирование на конкретную аппаратную среду и др.), установление способа осуществления изменений в программе (например, воздействием вредоносной программы, ошибками программной среды, путем несанкционированного доступа);
- определение свойств и состояния программы по ее отображению в обрабатываемых данных (по содержанию служебных, системных файлов), соответствия обеспечивающих аппаратных средств;
- выявление структуры механизма события по результатам работы программного обеспечения и в динамике;
- установление причинной связи между действиями пользователя компьютерной системы в отношении программного обеспечения и наступившими последствиями.

Кроме указанных задач, при проведении программно-компьютерной экспертизы могут решаться идентификационные задачи, связанные с индивидуальным отождествлением оригинала программы (инсталляционной версии) и ее копии на носителях данных компьютерной системы, установлением групповой принадлежности программного обеспечения по общим признакам, выявлением частных признаков программы, позволяющих впоследствии идентифицировать ее авторство, а также взаимосвязь с информационным обеспечением исследуемой компьютерной системы. Также в рамках экспертного исследования программных средств могут устанавливаться признаки контрафактности представленных на экспертизу информационно-программных продуктов.

К основным задачам **судебной информационно-компьютерной экспертизы (данных)** как вида СКТЭ относятся:

- установление свойств и вида представления информации в компьютерной системе при ее непосредственном исследовании;
- определение фактического состояния информации, выяснение наличия или отсутствия в ней отклонений от типовых объектов СКТЭ (например, имеются ли вредоносные включения, нарушения ее целостности);
- установление первоначального состояния информации на носителе данных;
- определение условий изменения свойств исследуемой информации (например, выяснение условий внесения изменений в содержимое файла, запись на пластиковой карте);
- определение механизма и обстоятельств события (дела), установление отдельных этапов (стадий, фрагментов) события по имеющейся информации на носителе данных или ее копиям (например, подготовка нескольких копий делового письма и его рассылка факсимильной программой в разные адреса);
- определение времени (периода), хронологической последовательности воздействия на информацию (например, установление стадий подготовки

изображений денежных знаков, оттисков печатей);

- выявление следов возможных участников события по признакам, характеризующим определенные профессиональные и пользовательские навыки, умения, привычки, установление условий, при которых была создана (модифицирована, удалена, скопирована) информация;
- установление причинной связи между имевшими место манипуляциями с компьютерной информацией и наступившими последствиями (например, связи между удалением информации и нарушением работоспособности компьютерной системы);
- диагностирование возможных последствий по совершенному действию и возможности его совершения.

К задачам информационно-компьютерной экспертизы можно также отнести: отождествление содержания файла с данными в копии исследуемого файла либо в представленном документе (в том числе в бумажной копии в комплексе с технико-криминалистическим исследованием документов); распечатку содержания всей или части информации, содержащейся на жестких дисках компьютеров и на внешних магнитных носителях, в том числе из нетекстовых документов.

Для **компьютерно-сетевой экспертизы** характерна следующая группа экспертных задач:

- определение свойств и характеристик аппаратного средства и программного обеспечения; установление места, роли и функционального предназначения исследуемого объекта в сети (например, для программного средства в отношении к сетевой операционной системе; для аппаратного средства — отношение к серверу, рабочей станции, активного сетевого оборудования);
- выявление свойств и характеристик вычислительной сети, установление ее архитектуры, конфигурации, выявление установленных сетевых компонент, организации доступа к данным;
- определение соответствия выявленных характеристик типовым для конкретного класса средств сетевой технологии; определение принадлежности средства к серверной или клиентской части приложений;
- определение фактического состояния и исправности сетевого средства, наличия физических дефектов, состояния системного журнала, компонент управлением доступа;
- установление первоначального состояния вычислительной сети в целом, и каждого сетевого средства в отдельности, возможного места покупки (приобретения), уточнение изменений, внесенных в первоначальную конфигурацию (например, добавление дополнительных сетевых устройств, устройств расширения на сервере либо рабочих станциях);
- определение причин изменения свойств вычислительной сети (например, по организации уровней управления доступом; установление факта нарушения режимов эксплуатации сети; фактов (следов) использования внешних («чужих») программ);
- определение свойств и состояния вычислительной сети по ее отображению в информации носителей данных (RAID-массивы; жесткие диски, флоппи-диски, CD-ROM, ZIP-накопители и т.д.);
- определение структуры механизма и обстоятельства события в сети по его результатам (например, сценария несанкционированного доступа, механизма

распространения в сети вредоносных функций);

— установление причинной связи между использованием конкретных аппаратно-программных средств вычислительной сети и результатами их применения.

Как видно, задачи судебной компьютерно-сетевой экспертизы охватывают практически все основные задачи основных видов СКТЭ, т.е. решение аппаратных, программных и информационных аспектов установления фактов и обстоятельств по делам. Тем не менее, следует еще раз отметить, что только использование специальных познаний в области сетевых технологий позволяет соединить воедино полученные объекты, сведения о них и эффективно решить поставленные экспертные задачи.

В целом по задачам СКТЭ необходимо отметить, что они могут быть детализированы также и для каждого этапа экспертного исследования (стадии экспертизы). Экспертные задачи СКТЭ конкретизируются при производстве определенной экспертизы. Они не тождественны вопросам, сформулированным в постановлении (определении). Иногда несколько вопросов, поставленных перед экспертом, направлены, по существу, к решению одной экспертной задачи. И наоборот, один вопрос может требовать решения двух и более самостоятельных задач.

В настоящее время круг возможностей СКТЭ постоянно расширяется, совершенствуются методы исследования, формируются методики проведения экспертиз. При этом состояние развития и совершенствования для данного вида экспертиз является внутренне обусловленным и диктуется научно-техническим прогрессом в сфере новых информационных технологий, внедрением новых средств вычислительной техники и телекоммуникационных систем.

Анализ судебно-экспертной практики позволяет наметить перспективы развития СКТЭ с использованием специальных познаний в судебной компьютерно-технической экспертизе, а также увеличения числа комплексных экспертиз (с судебными технико-криминалистической экспертизой документов, видеофоноскопической, автороведческой, экономической, инженерно-технологической, пожарно-технической, электротехнической и другими видами экспертиз).

### **Список использованной литературы**

1. *Россинская Е.Р., Усов А.И.* Классификация компьютерно-технической экспертизы и ее задачи // Уголовный процесс и криминалистика на рубеже веков. — М., 2000. — 416 с.
2. *Усов А.И.* Судебно-экспертное исследование компьютерных средств и систем: Основы методического обеспечения. — М.: Право и закон, 2003. — 368 с.
3. *Основы судебной экспертизы.* Ч. 1. Общая теория. — М.: РФЦСЭ, 1997. — 398 с.
4. *Энциклопедия судебной экспертизы* / Под ред. Т.В. Аверьяновой, Е.Р. Российской. — М.: Юристъ, 1999. — 552 с.

УДК 343.982.5

**С.В. Задеренко**, викладач Донецького  
юридичного інституту МВС України при  
Донецькому національному університеті

## ПОРТРЕТНА ЕКСПЕРТНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ НА СУЧАСНОМУ РІВНІ

Висвітлено сучасні можливості експертної форми портретної ідентифікації. Проведено огляд таких понять, як об'єкти та суб'єкти ідентифікації, її методологія, сутність портретної експертизи, її види і загальні питання. Розкрито сутність об'єктивних відображень зовнішнього вигляду людини, які використовують у різних видах портретної експертизи. Описано дослідження зовнішності за різними видами об'єктивних відображень, надано деякі приклади їхнього успішного використання під час розкриття та розслідування злочинів.

*Ключові слова:* портретна експертна ідентифікація, об'єктивні відображення зовнішнього вигляду людини, фотозображення, графічна реконструкція, пластичне моделювання зовнішності, посмертні маски, зліпки.

Питання ідентифікації особи за ознаками зовнішності неодноразово порушувались різними авторами — відомими криміналістами: В.О. Снетковим, О.М. Зініним, З.І. Кірсановим, П.Г. Орловим, М.М. Герасимовим, Ю.П. Дубягіним та ін. В їхніх роботах висвітлювались питання вивчення зовнішності людини з метою подальшого ототожнення особи, описувались засоби і методи, які використовувались як вченими, так і практиками в цілях розшуку та встановлення різних осіб у ході розкриття й розслідування злочинів.

Проте, у всіх тих роботах розглядалися загальні проблеми ототожнення особи за ознаками зовнішності, які стосувалися різних форм ідентифікації під час розслідування злочинів, перш за все таких первісних та найбільш популярних, як оперативна ідентифікація чи судово-слідча. Експертна ж форма ідентифікації висвітлювалась значно менше — лише в деяких роботах В.О. Снеткова, О.М. Зініна, Ю.П. Дубягіна. Крім того, ця інформація подавалася у достатньо стислій формі й у незначних обсягах була розосереджена по деяких підручниках та збірниках, що створювало закономірну складність при підготовці спеціалістів для вирішення ними портретних ідентифікаційних задач.

Необхідно зазначити, що майже всі роботи з проблем ідентифікації людини за ознаками зовнішності видавались достатньо давно, за винятком навчально-практичного посібника за загальною редакцією О.М. Зініна (2004 р.), а також, що більшість з цих праць було видано в Росії і для багатьох практичних працівників та студентів реальний доступ до вивчення цих творів був і залишається складною справою. А вивчення рідкісного, якісного та повного за змістом підручника В.О. Снеткова «Габитоскопия» стало і зовсім неможливо.

Тому можна вважати очевидною та актуальною необхідність систематизації у цій статті існуючих на сучасному рівні теоретичних знань та практичних рекомендацій з експертної форми портретної ідентифікації особи.

Портретна ідентифікація є одним з різновидів експертної форми ототожнення особи, яка ґрунтується на діагностиці рис зовнішнього вигляду людини та подальшому її розпізнаванні. Суб'єктами даної ідентифікації є експерти різних напрямів: криміналісти, медики, антропологи. Наукову основу портретної експертної ідентифікації складають різні теоретичні положення філософії, логіки, медицини, антропології, антропометрії, габітоскопії та інших наук.

Методологія портретних досліджень ґрунтується на загальній теорії судових доказів, теорії криміналістичної ідентифікації та теорії діагностики. Вона містить у собі багато методів:

- 1) **діалектичний** як загальний метод пізнання;
- 2) **загальні** методи — *почуттєво-раціональні* (описування, спостереження, порівняння, експеримент, моделювання); *математичні* (вимірювання, обчислення та геометричні побудови); *логічні* (аналіз, синтез, індукція, дедукція, гіпотеза, аналогія);
- 3) **окремі** методи — фізичні (оптичні), медичні, антропометричні, косметологічні тощо;
- 4) **спеціальні**, які розроблено самою наукою для розв'язання власних наукових задач (зіставлення відносних величин, зіставлення біологічної асиметрії і т. ін.) [1, с. 13—16; 2, с. 11; 4, с. 4; 5, с. 62—67].

Будь-яка портретна експертиза в науковому дослідженні тих чи тих об'єктивних відображень зовнішності, яка здійснюється за визначенням суду або постановою слідчого, прокурора або органа дізнання, завжди завершується складанням експертного висновку. В більшості випадків метою такої експертизи є ідентифікація особи за наявними об'єктивними відображеннями. Але іноді можуть вирішуватись і неідентифікаційні задачі: наприклад, встановлення статі, віку, расової або етнічної належності особи; визначення, завдяки чому зовнішність могла зазнати змін тощо.

Залежно від виду та характеру об'єктивних відображень експертиза за рисами зовнішності може бути суто портретною (криміналістична портретна експертиза) або комплексною портретною (медико-криміналістичного, антропологічного або антропометричного напрямку). В першому випадку в експертизі використовують тільки портрети зовнішності, в другому — ще й кістки черепа, останки м'яких тканин голови та обличчя, різні рентгензнімки або томограми голови, посмертні маски й зліпки [1, с. 107].

На сучасному етапі велику частку всіх досліджень рис зовнішності, що проводять спеціалісти, становлять звичайні криміналістичні портретні експертизи, що здійснювалися за фотознімками осіб. Перед експертами-криміналістами можуть ставитися, наприклад, такі питання:

1) «Чи є придатними для ідентифікаційного дослідження фотознімок невідомої жінки, вилучений 3 липня 2004 р. під час особистого обшуку гр. Іванової Р.С., та фотознімок з надписом на звороті «Ликова Л.С.», вилучений 5 серпня 2004 р. у паспортному столі Ленінського РВ м. Донецька?»;

2) «Одна й та сама чи різні особи відображено на обох представлених фотознімках?»

У постановці питань особа, що призначила експертизу, повинна бути уважною до визначення їх форми та змісту. Зміст тієї задачі, яку належить розв'язати експерту, треба висловлювати у такій формі, щоб у рамках конкретного виду експертизи експерту вистачило знань у межах його компетенції [1, с. 116; 6, с. 8]. Тому неприпустимо порушувати ідентифікаційне питання, наприклад, у такій формі: «Чи не зображена на фотознімку гр. Степанова М.С.?» Відповідь на це питання є задачею дізнання, слідства чи суду. Не можна також при наданні фотознімків, наприклад, муміфікованих останків та

фотознімка з прижиттєвим виглядом, ставити криміналісту таке запитання: «Одна й та сама чи різні особи зображені на представлених фотознімках?» Один з наданих фотознімків буде відображати занадто специфічну інформацію про зовнішність, розшифрувати яку криміналіст самостійно не зможе, адже необхідні для цього знання та навички виходитимуть за межі його спеціальних знань. Тому в такому випадку слід подумати про правильність вибору виду експертизи та визначення її суб'єктів.

Система видів портретної експертизи визначається системою видів об'єктів, що ідентифікують. Як відомо, у практиці експертна форма ідентифікації можлива лише за об'єктивними відображеннями [1, с. 107; 2, с. 28; 4, с. 26]. В основі формування суб'єктивних відображень у будь-якому разі лежить уявний образ людини, формування якого цілком залежить від можливостей свідомості, психіки, зору й інших особливостей людини — суб'єкта сприйняття та подальшого представлення інформації про чийсь зовнішній вигляд [5, с.192]. Сучасною наукою поки не розроблено методики вивчення та визначення характеру та меж зміни інформації про зовнішність в уявному образі.

До об'єктивних відображень відносять фотознімки та інші види фотозображень зовнішності, фототелеграфні, факсові, типографські або растрові зображення, кіно-, теле- та відеозображення, рентгензнімки, флюорограми та томограми голови, кісткові останки, посмертні маски і виготовлені на їх основі зліпки обличчя й голови, а також різні предмети, що належали людині, та її сліди [5, с. 191—194]. Залежно від характеру формування зазначених відображень, а також від того, наскільки об'єктивні та стабільні умови відбиття та запам'ятовування рис зовнішності в цих відображеннях, усі вони поділяються на основні (фотознімки та кісткові останки) та похідні (окремі чи додаткові — усі інші об'єктивні відображення, оскільки методики їх вивчення мають свої особливості).

**Фотозображення** зовнішності — це площинне цілісне зображення обличчя, іноді з фрагментом фігури на фотознімку чи негативі, діапозитиві тощо. Одержувані в процесі фотографування, негативної та позитивної обробки фотознімки, як основний вид фотозображень, містять найбільшу ступінь повноти, об'єктивності та вірогідності відбиття рис зовнішності. Характер та умови їх отримання, збереження, систематизації, вивчення і використання досить прості й доступні, тому вони найпоширеніші у практиці розкриття та розслідування злочинів [1, с. 69; 6, с. 6—36].

Початок пізнавальної фотозйомки було покладено А. Бертільоном, який запропонував світу в 1893 р. метод *сигналетичної* фотозйомки. Розроблені ним характер та умови фотозйомки використовують без суттєвих змін і нині. На сьогоднішній день існує багато документів, що засвідчують особу, одним з реквізитів яких є фотознімок власника. Умови фотографування при цьому залишилися майже незмінними. Звичайно, на якість та повноту зображення ознак зовнішності на фотознімках впливає ряд факторів: світло, положення голови під час зйомки, стан зовнішності, час фотографування, характер негативної та позитивної обробки фотозображень, наявність ретуші, фототехніка та фотоматеріали, що використовуються [6, с.9—11, 73—87]. Проте, фотозображення порівняно з іншими об'єктивними відображеннями найбільше відповідають принципам повноти, визначеності, об'єктивності та вірогідності зображення якогось об'єкту. Це обумовлено діалектичними закономірностями відбиття зовнішнього вигляду в навколишнім середовищі, фізичними закономірностями побудови зображення зовнішності в оптичній системі фотоапарата, хімічними та фотографічними закономірностями відбиття зовнішності на емульсійному шарі негатива та фотознімка, тобто низкою

закономірностей, які, в свою чергу, відповідають передумовам ідентифікації зовнішності: властивостям самої зовнішності, властивостям відображень, що формуються, та сучасним умовам розвитку науки і техніки.

Як джерело інформації про зовнішність можуть використовуватись і репродукції зображень зовнішності, хоча якість таких фотознімків набагато нижче якості оригіналів, що зумовлено сутністю та характером репродукування. За звичайної якості оригінала на репродукції фотознімка іноді за цілком об'єктивних причин не проробляються дрібні деталі зовнішності. Що до інших видів репродукцій зображень зовнішності, то їхні можливості, які дають змогу вірогідно передавати особливості зовнішності, ще нижче. Так, *растрові* зображення, з якими дослідник може стикнутися при вивченні типографських репродукцій, передають зміст фотознімків за допомогою крапок або ліній. У даному випадку чіткість зображення залежить від величини так званої «лініатури», тобто кількості крапок, що складають зображення на 1 лінійному сантиметрі. Чим більше крапок, що розташовуються не хаотично, а систематизуються у рівні лінії на кожному сантиметрі зображення, тим чіткішим буде зображення. За лініатурою растри бувають різними, починаючи від 20 крапкових ліній на 1 см і до 160. Щоб зберегти дрібні деталі зовнішності, необхідно підбирати растр з якомога більшим показником лініатури. На чіткість та якість зображення також впливають розміри самого зображення зовнішності. Чим меншим буде зображення при постійній значності лініатури, тим менше число дрібних деталей або особливостей зовнішності воно вміщує [1, с. 77].

На якість зображення в репродукціях, виготовлених за допомогою растрів, будуть також впливати властивості паперу, що використовувався: кращим буде рівень відбиваності дрібних деталей, якщо папір високої якості, особливо глясовий.

Під час аналізу *типографських репродукцій*, якими є растрові зображення, необхідно враховувати, що підготовлені до тиражування фотознімки підлягають ретушуванню, з метою уникнення втрати деяких, достатньо дрібних деталей зовнішності. Ретуш, яка застосовується, може змінювати загальний чи локальний фон у зображенні, особливо їх контури, робити товстішими деякі лінії або в окремих випадках забивати окремі штрихи або елементи зображення. Характер та інтенсивність ретуші на фотозображеннях залежать від виду і характеру самого носія зображення (позитив чи негатив), а також якості та повноти зображення, стану його контрастності й різкості, наявності зернистості або вуалі. Інтенсивність передбачуваної ретуші залежить від лініатури растра. Якщо точність відтворення дрібних деталей зовнішності не потрібна і цілком припустимо спотворення окремих рис зовнішності (або необхідно прикрасити чи спотворити зовнішній вигляд), то ретуш може бути достатньо грубою: при цьому використовують растри з невеликим показником лініатури. За необхідності дотримання точності відтворення рис зовнішності точність ретушування має бути високою, тому з цією метою використовують растри з великим показником лініатури.

Лінійну структуру мають також *фототелеграфні* зображення, які являють собою репродукції з оригіналу з незначною чіткістю ліній і тому — з найменшою точністю відтворення дрібних деталей зовнішності, обумовленою відповідними властивостями фотоматеріалів, умовами зйомки та не дуже високою якістю телеграфного друку [1, с.78]. Близькими до фототелеграфних за повнотою та якістю зображення є *факсові* репродукції, бо умови їх формування майже однакові.

У криміналістичній практиці, як зазначалося, крім уже перерахованих, часто-густо використовують для ідентифікації особи за зовнішнім виглядом й інші різновиди

об'єктивних відображень зовнішності. Це кадри кіноплівки, відеозаписів чи записів телепередач, рентгензнімки і флюорограми, кісткові останки людини та різні форми пластичної реконструкції голови, обличчя або інших елементів зовнішності людини у вигляді різноманітних зліпків. З усіх названих об'єктивних відображень, найпридатнішими для звичайної візуальної ідентифікації особистості, що нагадують за умовами та можливостями описані вище фотозображення, є зображення зовнішності на кіноплівці. Риси зовнішності у *кінозображеннях* запам'ятовуються майже з такими ж можливостями подальшої ідентифікації, як і на фотознімках, що були отримані за допомогою малоформатних або павільйонних камер з нормальними об'єктивами. Ці види зображень зовнішності дають змогу фіксувати не тільки анатомічні, загальнофізичні і супутні елементи та ознаки зовнішності, а й функціональні.

Непоганим демонстративним матеріалом для аналізу всіх власних і супутніх елементів та ознак зовнішності є також *відеозображення* і *телезображення* [6, с.111—133]. При статичному аналізі кадрів відеозаписів чи записів телепередач треба враховувати характер й умови зображення зовнішності на екрані телевізора чи монітора, тобто дослідник отримує лише загальне уявлення про зовнішність, що спостерігається, та інформацію лише про великі її деталі. На якість і вірогідність передавання дрібних деталей зовнішнього вигляду буде впливати рядкове розгорнення зображення у передавальних відеосистемах. Фоторепродукції зовнішності можливо отримати шляхом безпосередньої фотозйомки з екранів телевізора чи монітора. Однак, на правильність передачі дрібних деталей зовнішності будуть впливати специфіка і нестабільність розгорнень по вертикалі та горизонталі відеосигналів, що складають зображення, характер і обраний режим зйомки.

Силуетні чи контурні зображення зовнішнього обліку містять *рентгензнімки* та близькі їм за характеристиками *флюорограми* та *томограми*. Ці різновиди знімків зовнішності практично завжди мають знижену чіткість інформації, яка передається, що зумовлено специфікою самої зйомки. В цих зображеннях завжди фіксуються контури елементів зовнішності, їх відносні розміри та наявні дефекти зовнішності (особливо кісткової основи). Вони здебільшого використовуються не як самостійні об'єкти експертної ідентифікації, а як проміжні чи допоміжні об'єкти, що допомагають у категоричній чи вірогідній формі встановити істину — расову належність, стать, вік, індивідуальні особливості анатомічного складу тощо. Наприклад, їх використовують у комплексних медико-криміналістичних дослідженнях за кістковими останками, коли треба диференціювати якісь деталі морфології кісткової основи — чи є вони особливостями прижиттєвого вигляду людини, чи отримані разом із травмами під час нанесення тілесних ушкоджень.

У серпні 1994 р. в р. Серет на Тернопільщині було знайдено фрагмент черепа з деякими морфологічними ушкодженнями. Попередньо, перед графічною реконструкцією та складенням словесного портрета загиблої людини за різними методиками було проведено антропометричні вимірювання й зроблено антропологічний аналіз кісток черепа та його константних точок. Спеціалісти встановили, що цей кістковий фрагмент належав черепу якоїсь дитини жіночої статі. Потім було досліджено рентгенівські знімки тих двох дівчаток, яких вважали безвісти зниклими. Після всіх проведених антропологічних та антропометричних досліджень та зіставлення отриманих результатів з результатами аналізу рентгензнімків було вірогідно визначено, що знайдені у річці кісткові останки за об'єктивними даними використаних методик не могли належати жодній з двох дівчинок, а тільки дитині



жіночої статі набагато молодшого віку. Деталі морфології досліджуваного черепа були визначені як отримані після нанесення тілесних ушкоджень.

Особливе місце серед об'єктивних відображень зовнішності займають *посмертні маски* та виготовлені на їх основі *зліпки обличчя чи голови* померлого, а також зліпки кінцівок людини або її зубів. І посмертні маски, і зліпки можна виготовляти з відповідного зліпкового матеріалу — зуботехнічної маси, гіпсу, різноманітних силіконових паст ( «СКТН», «К», «СИЕЛАСТ» тощо). Розробкою цього методу займалися ще у 80-ті роки минулого століття відомий у Росії криміналіст Ю.П. Дубягін та інші співробітники Московської академії МВС СРСР разом з криміналістом з Волгограду А.І. Лемасовим (Вища слідча школа МВС СРСР) на підставі методики виготовлення посмертних масок Б.Є. Немеця.

Останніми роками для виготовлення посмертних масок та зліпків з різних частин зовнішності загиблих або померлих активно застосовують метод порошкової металургії, у розробці якого брали участь також Ю.П. Дубягін і співробітник Московського інституту сталі та сплавів Ю.Ф. Коц [2, с.54]. Однак, необхідних силіконових паст останнім часом бракує, що обумовлено не стільки специфікою умов роботи з ними, скільки тим, що і самі пасти, й особливо необхідний для їхньої полімерізації каталізатор «К-18», є дефіцитом. Усі перелічені зліпкові матеріали достатньо гарно передають розмірні характеристики та особливості морфології зовнішності. Для того щоб у посмертній масці та виготовленому на її основі зліпку відобразились усі найдрібніші деталі морфології обличчя чи голови (родимки, ямочки, складки або зморшки, невеличкі шрами тощо), доцільно вибирати за складом найдрібнодисперсний матеріал або полімерні пасти.

Так, у лабораторії пластичної реконструкції, яка до 2004 р. існувала на базі відділу карного розшуку Донецького міського управління МВС України, спеціалістом з пластичного моделювання зовнішнього вигляду людини Н.В. Найденко за допомогою методу гіпсового моделювання виготовлена посмертна маска, а потім і зліпок лівого профілю голови трупа невідомої дівчини, де чітко відобразилися усі, навіть дрібні деталі зовнішності, в тому числі й така рідкісна риса, як папілома на мочці вуха. Вид цього мікроелементу та його індивідуальні ознаки дали змогу матері впізнати рідну дочку, труп якої свого часу було знайдено в Київському районі м. Донецька.

Приблизно того ж часу з кисті правої руки невідомого юнака методом порошкової металургії було виготовлено зліпок з відновленими папілярними візерунками пальців руки, що зробило можливим здійснити дактилоскопіювання та перевірку отриманих відбитків пальців руки за існуючими системами обліку.

Безумовно, такі об'єктивні відображення передають специфіку зовнішності майже без спотворень, хоча частини обличчя біля очей, вушні раковини зовнішності, яка досліджується та обробляється за методикою відповідним чином, не завжди адекватно й вірогідно відбиваються у масках та зліпках. Це обумовлено специфікою самого способу виготовлення посмертних масок та зліпків. Але на відсутність спотворень особливостей зовнішньої анатомії можна сподіватись тільки в тому випадку, якщо йдеться про недавно загиблого чи померлого. Цілком зрозуміло, що зовнішній вигляд осіб, які отримали серйозні ушкодження зовнішності або зовнішність яких зазнала гнильні зміни, не може відбитись у посмертній масці та зліпку вірогідно й без спотворень: останні будуть викликані зазначеними вище причинами. Під час вивчення посмертних масок та зліпків, що були виготовлені з таких зовнішностей із зміненою морфологією, необхідно враховувати закономірну наявність таких ознак, як

одутлість обличчя, спотворення м'яких тканин, форми та розмірів деяких елементів, а також їхні деякі руйнування під дією гнильного розкладення тканин, щоб не віднести їх до прижиттєвих особливостей зовнішності [1, с. 80].

Посмертні маски та зліпки, виготовлені на їхній основі, роблять для однієї й тієї зовнішності декілька разів. Така поетапна експериментальна робота, на думку спеціалістів, необхідна, хоча б для того, щоб з декількох отриманих зліпків голови та обличчя вибрати ті, де найповніше збережено морфологію зовнішнього вигляду. Крім того, у процесі спеціального оброблення м'яких тканин у місці накладення маски і «серійного» виготовлення посмертних масок та зліпків м'які тканини піддаються нібито своєрідному «масажу», ступінь посмертної деформації знижується, м'які тканини частково розгладжуються та нібито відновлюються.

У квітні 1991 р. у р. Бахмутка, що протікає у Ленінському районі м. Донецька, було знайдено труп чоловіка із слідами гнильного розкладення. Після кропіткої роботи спеціаліста з пластичного моделювання, нарешті, були отримані придатні для подальшої роботи посмертна маска та відповідний гіпсовий зліпок голови й обличчя, де відобразилися індивідуальні риси прижиттєвого вигляду загиблого. Це дало можливість рідним пізнати безвісти зниклого гр. Ч.

Близькими за деякими характеристиками до цих видів об'єктивних відображень є також *кісткові останки* загиблих чи померлих. Медиками та антропологами встановлено взаємозв'язок між елементами морфології кісткової основи, наприклад, голови чи обличчя, і відповідними елементами зовнішньої анатомії. Встановлені закономірності вказаної природної взаємозалежності дають дослідникам змогу визначити за кістковими останками форму, конфігурацію, контури, розміри та ступінь симетрії анатомічних елементів, відновлювати характеристики ряду загальнофізичних і навіть функціональних ознак.

Враховуючи виявлені природні закономірності існування визначених константних точок на кістковій основі і відповідних елементів та ознак морфології зовнішньої анатомії, за кістковими останками можна реконструювати зовнішній вигляд людини за допомогою утворення різних *пластичних* чи *скульптурних композицій* зовнішності, а також виготовлення *графічних реконструкцій* у вигляді *малюнків* або *портретів*. Автором даного методу є відомий антрополог, скульптор та історик М.М. Герасимов, який тривалий час очолював лабораторію пластичної антропологічної реконструкції Інституту етнографії Академії наук СРСР. Такі види реконструкцій є надто складними і можуть виготовлятися лише підготовленими спеціалістами — медиками-антропологами [1, с. 103—104; 2, с. 43—49, 60—65; 3, с. 98—100]. Метод заснований на встановленні кореляційної залежності між визначеними особливостями морфології кісткової основи та відповідними деталями морфології м'яких тканин особистості. Під час початкової діагностики кісткової основи, особливо кісток черепа, спеціалісти встановлюють ознаки расової приналежності, ознаки віку та статі. Далі вирішують окремі діагностичні задачі, у ході чого аналізується й визначається мікрорельєф поверхні, а також ступінь його виразності та деталі рельєфу.

Вченими розроблено спеціальні статистичні таблиці з даними про розподіл м'яких тканин обличчя відповідно до різних константних точок та деталей будови черепа на визначених його ділянках. У ході діагностики кісток черепа та аналізу даних таблиці визначається товщина м'яких тканин. Щоб не надати шкоди кісткам черепа, який є за своєю процесуальною природою речовим доказом, за допомогою спеціальних міцних

конструкцій та зліпкової маси виготовляють його своєрідний аналог чи копію. На поверхні копій кісток черепа за обраними точками фіксують опорні стовпчики майбутньої воскової чи скульптурної композиції. Ці стовпчики мають відповідні висоти та визначаються за описаними статистичними таблицями. Товщина м'яких тканин на кожній ділянці кісткової основи, яка обмежена цими опорними стовпчиками, обирається середньою за значенням до тієї, що повинна, за визначенням, бути на даній ділянці черепа. Усі розставлені стовпчики з'єднують восковими гребенями, після чого реконструюють об'ємні моделі м'язів обличчя та інших м'язів голови. Ці моделі м'язів, що відтворюються, за формами та розмірами повинні відповідати морфологічним особливостям кісток черепа на його конкретних ділянках.

Остання поверхня моделі черепа покривається зліпковою масою та композиція удосконалюється й доводиться до логічного завершення: спеціаліст за допомогою косметичних засобів тонує загальну поверхню зліпка та, з урахуванням особливостей морфології кісток черепа, відтворює зовнішній вигляд носа, рота, очниць і вік, вушних раковин, а також підбирає необхідні протези очних яблук, зубів, перуки з відповідними характеристиками волосся, у разі необхідності — вуса, бороду, родимки тощо. При реконструюванні вушних раковин відтворюють їхні найбільш загальні ознаки — розміри, форму та ступінь прилягання або відстовбурченості, тому що їхній індивідуальний малюнок практично не відтворюється через те, що має своєрідну специфіку, яка обумовлена природною морфологією вушних раковин, тим більш, що характер малюнка вушних раковин осіб, які спостерігаються, рідко впадає в очі та запам'ятовується. У завершеному вигляді така пластична композиція являє нібито скульптурне зображення обличчя та голови.

**Графічні реконструкції** зовнішнього вигляду за кістковими останками — *мальовані портрети* — створюють художник та антрополог, які мають спеціальні навички. Робота здійснюється також за методикою М.М. Герасимова — з урахуванням виявлених природних закономірностей між морфологічними особливостями кісткової основи та деталями морфології м'яких тканин голови й обличчя. На першому етапі діагностичної роботи визначають вік, стать та антропологічний тип особи. Далі, в декілька етапів, проводиться експериментальна робота з отримання своєрідних «проекцій» черепа: його розміщують в різних положеннях (різними своїми поверхнями чи боками) відносно екрана для обведення. Крім того, здійснюють виміри визначених константних точок та аналіз отриманих результатів, а також їхнє зіставлення з даними вказаної вище статистичної таблиці. Після цілого комплексу описаних засобів художником-спеціалістом під наглядом антрополога створюються ескізи не тільки черепа, а й м'яких тканин голови й обличчя людини, які доповнюються характерними рисами віку, статі та антропологічного типу для встановлення антропологом загальнофізичної групи померлого чи загиблого.

За черепом ексгумованого трупа чоловіка у червні 1992 р. в Ленінському районі м. Донецька через 2 роки після поховання було проведено графічну реконструкцію зовнішності, тому що пластичне моделювання за станом останків було вже не можливе. Художником зі слів судового медика за виявленими морфологічними особливостями кісткової основи та відповідними морфологічними особливостями м'яких тканин було намальовано портрет, за яким батьки впізнали сина.

У принципі кожне з описаних відображень зовнішнього вигляду (і скульптурна пластична, і графічна реконструкція) належить до числа суб'єктивних за природою свого формування, тому що у їхній основі так чи інакше лежить передбачуваний

уявний образ зовнішності тієї особи, кісткові останки якої підлягали ретельному антропологічному вивченню, статистичному, а можливо й графічному аналізу, а також художнє уявлення скульптора-спеціаліста з пластичної реконструкції або художника-спеціаліста. Тому на законодавчому рівні ще досі однозначно не визначено можливість використання таких пластичних реконструкцій-скульптур, а також мальованих портретів, реконструйованих за кістковими останками, як речових доказів [2, с. 65—66]. Проте, зазначені види відображень зовнішнього вигляду людини, не дивлячись на свою споконвічну суб'єктивну природу, є найповнішими та візуально доступними джерелами інформації про зовнішні риси особистості з усіх інших суб'єктивних відображень зовнішності, які придатні для цілей ототожнення особистості за ознаками зовнішності в будь-якій іншій формі, крім експертної.

До об'єктивних відображень зовнішності відносять також *предмети*, які належали людині, та його *сліди*: вони також можуть відбивати різні ознаки зовнішності людини. За деякими речами та предметами, які людина носила на собі чи при собі, можливо визначити деякі його власні елементи та ознаки. По слідах особистості можливо також визначити відбиті у них загальнофізичні характеристики (наприклад, вік, стать або зріст), анатомічні та функціональні особливості (розмір тієї частини тіла, що залишила слід, або особливості ходи).

Проведені по кожному з описаних вище об'єктивних відображень зовнішнього вигляду людини прості криміналістичні або комплексні медико-криміналістичні портретні експертизи виконуються у цілому за традиційною методикою — відповідно до основних положень теорії діагностики, теорії доказів та теорії криміналістичної ідентифікації, а також до загальних положень теорії судової експертизи — у цілому, та теорії криміналістичної експертизи — зокрема. Загальна методика криміналістичної експертизи містить в собі чотири основних стадії: попередню (ознайомлювальний та підготовчий етапи), детальну (роздільне та порівняльне дослідження), оцінювально-синтезуючу (з аналізом усіх отриманих у ході дослідження результатів і далі з їхнім синтезом та аргументацією висновків) та оформлювальну, як заключну стадію з оформленням фототаблиці та складанням експертного висновку. Цей документ складають за традиційною формою і він містить три частини: «Вступну», «Дослідження», яке підрозділяється на власне дослідницьку і синтезуючу частини, та заключну — «Висновки». Висновки за формою можуть бути категоричними, ймовірними або «НПМ», тобто «не представилося можливим»; за змістом вони можуть бути — позитивними або негативними.

Усі форми ідентифікації особистості за зовнішнім виглядом важливі для розшуку та встановлення осіб, що цікавлять слідство і суд. Однак, експертна форма ідентифікації, яка має під собою наукову методологічну основу, є найважливішою для встановлення істини у справі, тому що експертний висновок, який формується під час експертизи, є об'єктивним, а іноді й єдиним джерелом доведення.

### Список використаної літератури

1. Снетков В.А. Габитоскопия. — Волгоград, 1979. — 184 с.
2. Дубягин Ю.П., Торбин Ю.Г. Использование данных о внешности человека в раскрытии и расследовании преступлений. — М., 1987. — 68 с.
3. Крылов И.Ф. В мире криминалистики. — Л., 1989. — 328 с.
4. Снетков В.А. Использование признаков внешности в работе органов внутренних дел (практикум). — М., 1993. — 56 с.
5. Салтевский М.В. Криминалистика. В современном изложении юристов. — Харьков, 1997. — 432 с.

# ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЧОВИХ ДОКАЗІВ

УДК 343.346.2 : 343.147

**А.Ф. Волобуев**, доктор юридических наук,  
профессор Национального университета внутренних дел

**С.А. Шевцов**, начальник отделения  
Научно-исследовательского  
экспертно-криминалистического центра при УМВД  
Украины в Харьковской области

## ВЛИЯНИЕ РЕЗУЛЬТАТОВ ОСМОТРА МЕСТА ДОРОЖНО-ТРАНСПОРТНОГО ПРОИСШЕСТВИЯ НА ВЫВОДЫ АВТОТЕХНИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

Рассмотрены и систематизированы параметры, характеризующие дорожные условия (различные типы покрытия и их состояние). Проведен сравнительный анализ, используемых в экспертной практике систематизированных данных эффективности торможения транспортных средств. Предложены пути и способы установления объективных исходных данных, основным из которых является использование новых научно-технических средств непосредственно в процессе осмотра места дорожно-транспортного происшествия.

*Ключевые слова:* диагностика, дорожные условия, тормозной путь, коэффициент сцепления, транспортное средство.

Объективность оценки действий водителя транспортного средства (ТС) на стадии досудебного следствия по делам о дорожно-транспортных происшествиях (ДТП) во многом зависит от: установления действительных обстоятельств происшествия, точной характеристики дорожных условий и полученных на их основе конкретных исходных данных, а также параметров, характеризующих эффективность работы тормозной системы ТС. Качество получаемых исходных данных определяется последовательностью и тщательностью осмотра места ДТП, проверкой технического состояния ТС. К сожалению, многие следователи не обладают в достаточной мере навыками квалифицированного осмотра, а тем более специальными познаниями в области диагностики дорожных условий и технического состояния ТС. Не всегда в ходе осмотра (в протоколе) фиксируются обстоятельства и условия, имеющие значение для последующего экспертного анализа механизма происшествия. Поэтому существует серьезная проблема утраты важнейшей исходной информации, которая имеет непосредственное отношение к оценке действий водителей ТС (участников происшествия).

С учетом приведенных выше обстоятельств, считаем целесообразным обратить особое внимание на такие определяющие факторы для автотехнической экспертизы, как характеристика дорожных условий и эффективность работы тормозной системы

транспортного средства. Существует не так много публикаций, в которых рассматривается и исследуется эта тема. Кроме того, ввиду различных обстоятельств, изложенные в них рекомендации и величины не отвечают требованиям современной автотехнической экспертизы. Обусловлено это высокими темпами развития новых технологий в автомобилестроении и появлением новых научно-технических средств. Так, Ю.А. Лахно и В.Б. Вакуленко для определения эффективности торможения ТС предлагали использовать, разработанный в Киевском автомобильно-дорожном институте, комплекс измерительной аппаратуры («пятое колесо»), который так и не получил широкого применения ввиду громоздкости и сложности транспортирования (необходимости оборудования автомобиля-лаборатории) [1].

Некоторое время в экспертной практике предлагалось использовать усредненные данные экспериментально-расчетных значений торможения ТС (в соответствии с существующей классификацией: M1; M2; M3; N1; N2; N3) [2]. Эти же данные (в учебнике для вузов) при проведении автотехнических исследований предлагал использовать и В.А. Иларионов [3].

В настоящее время диапазон систематизированных параметров торможения ТС значительно расширен и конкретизирован [4]. В используемых систематизированных таблицах ТС разделены не только по классам, но и на отдельные группы (семейства). Однако при более детальном изучении рассматриваемой темы становится ясно, что и эти, общепринятые в системе экспертных учреждений Украины технические данные (параметры), требуют серьезных корректив.

Остановимся подробнее на характеристике дорожных условий места происшествия. Каждая автомобильная дорога имеет ряд **строительных и эксплуатационных характеристик** [5]:

- сцепные качества покрытия;
- показатели макро- и микропрофиля покрытия;
- радиусы кривой в плане (радиусы закругления дороги) и профиле;
- продольный и поперечный уклон;
- ровность;
- расстояние видимости дороги в плане, профиле, в темное время суток;
- наличие, размеры и состояние проезжей части, полос движения, обочин, тротуаров;
- ширина проезжей части на мостах, в тоннелях;
- видимость железнодорожного пути и переезда;
- ширина и состояние переезда, наличие (или отсутствие) и исправность шлагбаума;
- расположение светильников и зеленых насаждений относительно границ проезжей части, освещенность проезжей части;
- наличие (или отсутствие) необходимых пешеходных дорожек и ограждений;
- наличие (или отсутствие) сигнализации в местах дорожных работ;
- наличие (или отсутствие) или неправильная установка дорожных знаков;
- наличие (или отсутствие) мест для остановки и стоянки ТС у объектов сервиса;
- наличие валов снега, последствий обвалов, оползней и т.д.

Ухудшение перечисленных дорожных характеристик имеет различную «степень опасности» и по-разному может влиять на механизм ДТП. С наибольшим числом ДТП связана техническая характеристика «коэффициент сцепления шин автомобиля с

дорогой». Под **коэффициентом сцепления** — понимается критерий скользкости дорожных покрытий, представляющий собой отношение результирующей реакции в опорной плоскости колеса к соответствующему значению нормальной реакции [5]. Различают коэффициенты продольного и бокового сцепления. Коэффициент продольного сцепления — часть коэффициента сцепления, соответствующая движению колеса в плоскости его вращения, коэффициент бокового сцепления — часть коэффициента сцепления, соответствующая движению колеса в плоскости, перпендикулярной к плоскости его вращения.

В экспертной практике коэффициент продольного сцепления учитывается при выборе параметров, характеризующих эффективность торможения ТС (замедление, время нарастания замедления), которые применяются при дальнейшем расчете параметров движения ТС. Коэффициент бокового сцепления используется при исследовании торможения и маневра ТС. При определении фактического значения коэффициента сцепления на месте ДТП с целью его использования для выбора параметров торможения ТС целесообразно это значение измерять непосредственно после происшествия и на месте ДТП. Если такое измерение невозможно (отсутствует соответствующее оборудование, техническое средство и т.д.), то значение коэффициента сцепления можно измерять позже в соответствующих дорожных условиях. В тех же случаях, когда коэффициент сцепления в условиях (дорожных) места происшествия не определялся, эксперту-автотехнику приходится исходить (при проведении исследования) из общепринятых табличных данных [4, 6].

Для примера можно привести расчет протяженности тормозного пути ТС семейства ВАЗ на мокром асфальтированном дорожном покрытии.

Путь торможения определяется по формуле [7]:

$$S_t = \frac{v_a^2}{25,92j},$$

где  $v_a$  — скорость движения ТС перед началом торможения, км/ч;  $j$  — величина замедления ТС, м/с<sup>2</sup>.

При торможении со скоростью 60 км/ч, согласно справочным данным, коэффициент сцепления находится в диапазоне 0,4—0,6, величина замедления  $j_{\text{табл}}$  ТС составляет 3,9—5,9 м/с<sup>2</sup> соответственно. При этом тормозной путь  $S_t$  автомобиля составит 35,6—23,5 м. Диапазон в 12,1 м — это уже опасно.

Как известно, результаты осмотра места происшествия фиксируются в протоколе, который должен отвечать требованиям, закрепленным ст. 85 и 195 УПК Украины [8]:

1) полно, точно и объективно отражать все обнаруженное в ходе осмотра с тем, чтобы можно было получить четкое представление об обстановке места происшествия;

2) содержать описание всех следов и предметов, обнаруженных на месте происшествия, и в том виде, в каком они были во время осмотра.

Иными словами, содержание протокола должно быть таким, чтобы в случае необходимости по описаниям можно было осуществить реконструкцию места происшествия. Однако, зачастую следователь, при составлении протокола осмотра места ДТП, не утруждает себя точной характеристикой типа и состояния дорожного покрытия. Хотя именно от этой характеристики в конечном счете могут зависеть выводы автотехнической экспертизы [9].

Из практики работы отделения автотехнических экспертиз НИЭКЦ при УМВД

Украины в Харьковской области можно указать на основные упущения при организации осмотровой стадии расследования:

- не уточняется продольный и поперечный профиль дороги в месте происшествия (уклон, подъем, радиус закругления и т.д.);
- не всегда точно определяется вид покрытия дороги (например, асфальтобетонное, булыжное, щебеночное, грунтовое), его состояние (сухое, мокрое, обледенелое, заснеженное, жидкий грунт и др.);
- при неоднородности состояния покрытия не указываются размеры участков льда, снега, грязи и т.д.;
- при наличии дефектов покрытия проезжей части (выбоины, рытвины, трещины, колея) не определяются их размеры и координаты по отношению к элементам проезжей части;
- не всегда точно указываются погодные условия (ясно, солнечно, пасмурно), наличие осадков (например, дождь, снег, метель, туман) и температура воздуха.

Как правило, предоставляемых (при назначении автотехнической экспертизы) исходных данных недостаточно для детального расчета и значительную часть параметров эксперт выбирает из справочников, нормативных актов, отчетов, инструкций предприятия-изготовителя, материалов научно-исследовательских работ и других источников.

К числу выбираемых данных относятся:

- габаритные размеры автомобиля, колея, база, масса, координаты центра тяжести, радиусы поворота;
- показатели тяговой динамичности автомобиля (максимальные скорость и ускорение, время и путь разгона);
- коэффициенты продольного и поперечного сцепления шин с дорогой;
- коэффициент сопротивления качению;
- время реакции водителя;
- время срабатывания тормозного привода.

В отличие от данных, установленных следователем (в процессе осмотра места ДТП) и относящихся только к конкретному событию, выбираемые показатели характеризуют некоторое множество аналогичных явлений. Их значения являются усредненными и относятся к рассматриваемому ДТП лишь косвенно как наиболее вероятные. Чем подробнее в исходных данных охарактеризованы обстоятельства, от которых зависит возможность правильного выбора показателей, тем точнее расчеты и достовернее выводы эксперта. От того, какие значения технических величин и параметров эксперт принял в своих расчетах, нередко зависят и выводы экспертизы.

При решении вопроса о том, располагал ли водитель ТС технической возможностью предотвратить ДТП путем торможения, экспертом-автотехником проводятся необходимые математические расчеты и на их основе делаются выводы [7]. Во всех расчетах, выполняемых в ходе такого исследования, используются параметры торможения автомобиля:  $j$  — замедление ТС;  $t_2$  — время срабатывания тормозного привода ТС;  $t_3$  — время нарастания замедления ТС. Именно от этих параметров (исходных данных) зависит обоснованность решения поставленного вопроса, а следовательно, и объективность выводов экспертизы в целом. Указанные параметры зависят от конструктивных особенностей тормозной системы и ее технического состояния, типа и состояния установленных на автомобиле шин, состояния дорожного покрытия [3].



При выборе параметров торможения ТС, эксперты-автотехники руководствуются систематизированными (усредненными) табличными данными с учетом: загрузки и модели ТС; состояния дорожного покрытия. Как отмечалось ранее, на сегодняшний день наиболее полными считаются данные о параметрах торможения ТС, приведенные в Информационном сборнике «Экспертная практика и новые методы исследования» [4]. В указанном сборнике параметры торможения ТС ( $j$  — установившееся замедление;  $t_3$  — время нарастания замедления) были систематизированы в виде табличных данных, основанных на результатах 2900 опытов с использованием 44 транспортных средств различных категорий на дорогах с разным покрытием (сухим, мокрым, заснеженным и т.д.). Для удобства пользования таблицами, ТС в них были объединены по групповым признакам: категория, назначение, тип и конструкция тормозного привода, эксплуатационные свойства, масса. После чего были получены средние значения параметров торможения для каждой из групп, исходя из значений параметров торможения ТС разных моделей.

Однако, как следует из экспертной практики, действительные (фактические) значения параметров торможения ТС, зачастую существенно отличаются от справочных (систематизированных). Поэтому возникают вопросы относительно правильности выбора параметров торможения транспортного средства в конкретных дорожных условиях. Обусловлено это также и тем, что в систематизированных таблицах имеются данные по автомобилям стран СНГ (за исключением ИКАРУС, РАФ, НЫСА, ЖУК), но не по современным автомобилям зарубежного производства, как правило, оборудованным антиблокировочной системой тормозов (АБС). Кроме того, состояние дорожного покрытия, указываемое в протоколе осмотра места ДТП, может не соответствовать общепринятым (в экспертной практике) описаниям, а тем более, строительным и эксплуатационным характеристикам (например, асфальт, покрытый смесью воды и снега, расплавленным битумом и т.д.). В то время как систематизированные данные (в справочной литературе) о замедлении  $j$  и времени нарастания замедления  $t_3$  транспортных средств, приведены в зависимости от коэффициента сцепления шин с дорожным покрытием в ограниченном диапазоне от сухого асфальтобетона до гладкого льда.

На сегодняшний день уже имеются приборы, разработанные как в дальнем, так и в ближнем зарубежье, значительно облегчающие задачу и расширяющие диапазон одновременно замеряемых параметров, характеризующих эффективность торможения ТС. Наличие и использование таких приборов в экспертной практике, несомненно, должно повысить объективность и обоснованность последующих автотехнических экспертиз. В настоящее время в отделении автотехнических экспертиз НИЭКЦ при УМВД Украины в Харьковской области размер замедления ТС (на местах осмотра ДТП и при исследовании технического состояния ТС) измеряют с помощью прибора АМХ-520 (Польша).

Проведем сравнительный анализ значений замедления некоторых автомобилей (15 транспортных средств), установленных при тестировании (модели автомобилей и результаты тестирования заимствованы из печатных изданий [3, 10—12]), и значений замедления автомобиля, взятых экспертом-автотехником из справочной литературы. На рис. 1 можно проследить разницу между значением замедления  $j_{\text{тест}}$ , установленным в процессе тестирования, и значением  $j_{\text{табл}}$ , избираемым экспертом из систематизированных данных [4].

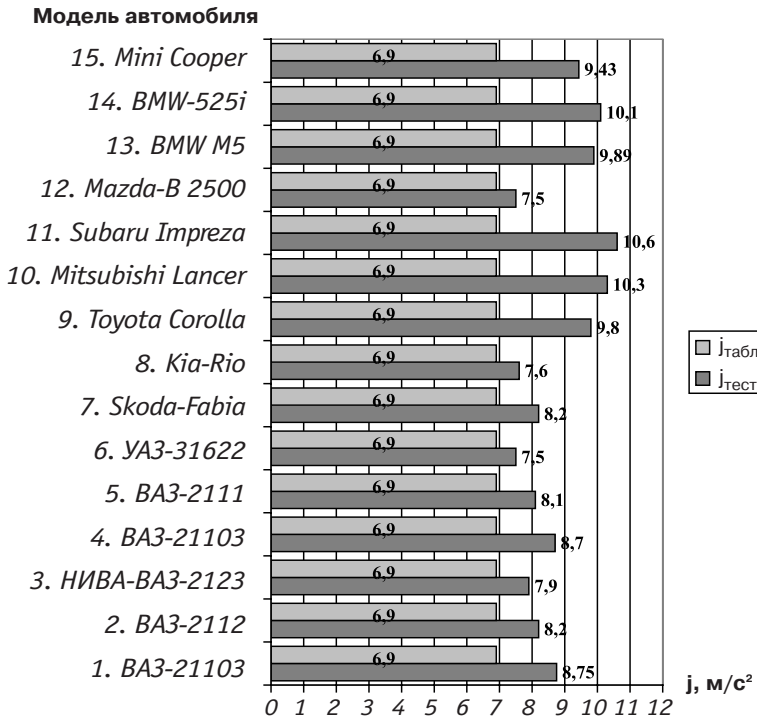


Рис. 1. Сравнительная диаграмма действительного  $j_{\text{тест}}$  и выбранного из справочной литературы  $j_{\text{табл}}$  значений замедления ТС на сухом асфальтобетонном покрытии (при торможении со скорости 100 км/ч)

Как видно на рис. 1, реальное значение замедления  $j_{\text{тест}}$  пятнадцати различных автомобилей (для моделей 1 и 4 данные заимствованы из разных источников) находится в пределах от 7,5 (№ 6, 12) до 10,6 (№ 11) и, в отдельных случаях, значительно превышает  $j_{\text{табл}} = 6,9 \text{ м/с}^2$ , которое использовал бы эксперт-автотехник при проведении расчетов (максимальная разница значений  $j_{\text{тест}}$  и  $j_{\text{табл}}$  равна  $3,7 \text{ м/с}^2$ ).

Впечатляет и разница величин расчетных значений пути торможения ( $S_{\text{тест}}$  —  $S_{\text{табл}}$ ) с учетом указанных значений замедления, рис. 2.

Путь торможения определен по приведенной выше формуле и значениях:  $v_a = 100 \text{ км/ч}$ ;  $j_{\text{табл}} = 6,9 \text{ м/с}^2$ ;  $j_{\text{тест}} = 7,6—10,6 \text{ м/с}^2$ .

На рис. 1 и 2 для наглядности взяты параметры торможения только 15 транспортных средств (как российского производства, так и стран дальнего зарубежья). Это далеко не все известные (опубликованные) данные тестов. Так, в процессе изучения результатов тестирования 100 различных автомобилей [10—19] (тестирование (без загрузки) транспортных средств производилось на сухом асфальтированном дорожном покрытии, при торможении со скорости 100 км/ч, при прогретых тормозных механизмах) было установлено, что замедление автомобилей  $j_{\text{тест}}$  семейств: MERSEDES BENZ (SL500; C220; E430) на сухом асфальтобетонном покрытии находится в диапазоне  $9,5—10,4 \text{ м/с}^2$ ; BMW (M5; 330Ci; 745i; 525d; 320d; 540; 325) —  $9,89—11 \text{ м/с}^2$ .

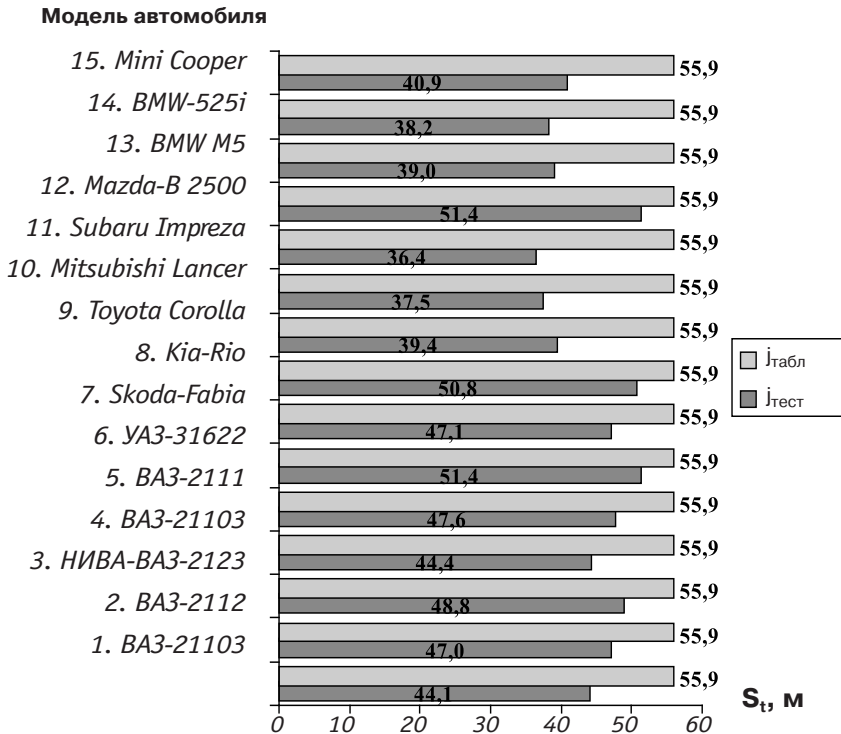


Рис. 2. Сравнительная диаграмма длины пути торможения ТС

Из общего числа данных замедления 100 автомобилей только один (российского производства — ГАЗ-23170) имеет замедление  $6,6 \text{ м/с}^2$  (менее  $6,9 \text{ м/с}^2$ ).

Анализируя весомую разницу значений замедления ( $j_{\text{тест}}$  и  $j_{\text{табл}}$ ) и то, как она отражается на величине пути торможения автомобиля ( $S_t$ ) в условиях места происшествия, можно утверждать следующее:

1. Систематизированные табличные данные [4] о замедлении ТС, используемые в экспертной практике, не отражают действительных параметров эффективности торможения современных ТС.

2. Использование систематизированных данных о замедлении ТС дополнительно осложнено в случаях, когда следователем не дана точная характеристика типа и состояния дорожного покрытия или эта характеристика не соответствует общепринятым (в экспертной практике) описаниям.

3. При использовании систематизированных (из справочной литературы), а не фактических данных о замедлении ТС, выводы автотехнической экспертизы могут быть поставлены под сомнение в случаях, когда речь идет о современных автомобилях зарубежного производства, или характеристика состояния дорожного покрытия не соответствует принятым в экспертной практике описаниям.

4. Обоснованность и объективность оценки действий водителя (выводов автотехнической экспертизы о наличии или отсутствии у водителя ТС технической возможности предотвратить ДТП путем экстренного торможения) находится в прямой зависимости от размера замедления ТС (установленного экспериментально на месте ДТП или взятого из систематизированных данных).

5. Наличие информации (в печатных изданиях и исследованиях экспертов-автотехников) о эффективности торможения современных автомобилей зарубежного производства дают основание для использования (при невозможности эксперимента по определению замедления) верхних пределов значений как наиболее вероятных [4].

6. Единственным способом исключения вероятности экспертной ошибки и достижения максимальной объективности проводимого исследования следует считать измерение действительных параметров эффективности торможения конкретного ТС (участника ДТП) на месте происшествия и последующее их использование в автотехнической экспертизе.

В настоящее время известно несколько приборов, которые с достаточной эффективностью и точностью измеряют параметры торможения ТС при любом состоянии дорожного покрытия:

- «ЭФТОР-2» (масса 1,6 кг), производства ОАО «Импульс» (г. Москва, Россия);
- CL 170 (масса 0,8 кг), производства Польши;
- AMX 520 (масса 0,8 кг), производства Польши.

Компактность, автономность и небольшая масса приборов позволяют использовать их при осмотре места ДТП или воспроизведении обстоятельств события происшествия.

Установленные на месте ДТП фактические данные об эффективности торможения конкретного ТС освобождают:

- следователя — от обязанности тщательного подбора нужной характеристики типа и состояния дорожного покрытия (при составлении протокола);
- эксперта-автотехника — от необходимости использования приблизительных (усредненных) исходных данных.

### Список использованной литературы

1. Ляхно Ю.А., Вакуленко В.Б. Инструментальные методы установления исходных данных для автотехнической экспертизы // Криминалистика и судебная экспертиза. — К., 1977. — № 15. — С. 130—134.
2. Использование в экспертной практике экспериментально-расчетных значений торможения автотранспортных средств: Метод. рекомендации. — М.: ВНИИСЭ, 1986. — С. 3
3. Иларионов В.А. Экспертиза дорожно-транспортных происшествий: Учеб. для вузов. — М.: Транспорт, 1989. — С. 55—56.
4. Результаты систематизации экспериментально-расчетных значений параметров торможения автотранспортных средств // Экспертная практика и новые методы исследования: Информ. сб. — М., 1990. — № 3. — С. 7—19.
5. Диагностическое исследование элементов автомобильных дорог на участках дорожно-транспортных происшествий (дорожных условий), влияющих на безопасность дорожного движения: Метод. пособие для экспертов, следователей и судей. — М.: ВНИИСЭ, 1990. — С. 2 — 3; 8.
6. Определение параметров прямолинейного движения транспортных средств при торможении с постоянным замедлением: Метод. рекомендации. — М.: ВНИИСЭ, 1991. — С.3.
7. Судебная автотехническая экспертиза. Ч. 2. Теоретические основы и методики экспертного исследования при производстве автотехнической экспертизы: Пособие для экспертов-автотехников, следователей и судей / Под ред. В.А. Иларионова. — М.: ВНИИСЭ, 1980. — С. 166; 176 — 177.
8. Уголовно-процессуальный кодекс Украины: Науч.-практ. коммент. / Под общ. ред. В.Т. Маляренко, Ю.П. Аленина. — Харьков: Одиссей, 2003. — Ст. 85, 195.
9. Брянец В.И., Рубан В.И., Хомяков А.П. Исходные данные для производства автотехнической экспертизы: Метод. пособие. — К.: РИО МВД УССР, 1973. — С.6.
10. За рулем. — М., 2002. — № 11. — С. 34.
11. За рулем. — М., 2002. — № 12. — С. 33.
12. АВТО-РЕВЮ. — М., 2002. — № 15. — С. 22.
13. За рулем. — М., 2002. — № 4. — С. 49.
14. За рулем. — Там же. — № 7. — С. 17.
15. За рулем. — Там же. — № 8. — С. 81.
16. За рулем. — Там же. — № 9. — С. 12.
17. AUTO MOTOR SPORT. — М.: ЗАО «ВИВИД МАГАЗИН ГРУП», 2002. — С. 44; 48; 54; 57; 72; 94; 112; 130; 174; 185; 197; 206.
18. MOTOR NEWS. — К., 2002. — № 7-8. — С. 21.

УДК 343.346.2 : 656.057.8

**К.В. Дубонос**, старший експерт  
Научно-исследовательского  
экспертно-криминалистического  
центра при УМВД Украины в  
Харьковской области

## **УСТАНОВЛЕНИЕ ПРИЧИНОЙ СВЯЗИ МЕЖДУ НЕПРАВИЛЬНОЙ РЕГУЛИРОВКОЙ ФАР АВТОМОБИЛЯ И ДОРОЖНО-ТРАНСПОРТНЫМ ПРОИСШЕСТВИЕМ**

Рассмотрены вопросы установления причинной связи технической неисправности автомобилей (неправильная регулировка фар) с дорожно-транспортными происшествиями (ДТП), которые произошли в темное время суток. Предложена тактика воспроизведения обстановки и обстоятельств события ДТП с целью снижения количества экспертных ошибок и повышения объективности расследования ДТП.

*Ключевые слова:* правила безопасности, освещенность, скорость движения, препятствия, регулировка.

Нарушения правил безопасности дорожного движения и эксплуатации транспортных средств относятся к числу преступлений, влекущих тяжкие последствия. Как показывает анализ материалов уголовных дел о дорожно-транспортных происшествиях (ДТП), рост их количества (в 1,5—2 раза) происходит при наступлении темноты. В это время особенно большое количество наездов совершается на пешеходов и транспортные средства, находящиеся на проезжей части и не обозначенные в соответствии с требованиями Правил дорожного движения Украины, поскольку при отсутствии освещения водитель видит только ту часть дороги, которая освещается фарами автомобиля. В таких условиях он лишен возможности просматривать дорогу и видеть участников дорожного движения на большем расстоянии, а, следовательно, не может прогнозировать их действия и заранее принимать предупредительные меры для предотвращения возможной аварийной обстановки. Одновременно способность глаза к контрастному восприятию в условиях темноты ниже, чем в дневное время.

Практический опыт исследования обстоятельств ДТП, имевших место в ночное время либо в условиях плохой видимости (дождь, туман), свидетельствует о том, что основными их причинами являются:

1) недостаточная видимость пешеходов или препятствия (например, транспортное средство без габаритного освещения) на проезжей части дороги с отсутствующим наружным освещением;

2) выбор водителем скорости движения, не соответствующей условиям видимости на дороге;

3) неисправность осветительных приборов транспортного средства (ТС).

Из названных факторов, при проведении досудебного расследования, исправность осветительных приборов (в том числе правильность их регулировки), обычно не проверяется, и соответственно причинная связь между неисправностью осветительных приборов автомобиля и событием ДТП в большинстве случаев не исследуется.

Должного внимания установлению причинной связи между нарушением регулировки фар автомобиля и событием ДТП в специальной литературе также не

уделяется. Лишь в статье П.В. Галаса обращено внимание на необходимость определения степени видимости при том состоянии света фар, которое имело место на момент ДТП [1]. Кроме того, недостаточно освещены и вопросы производства следственного эксперимента для установления технического состояния внешних световых приборов, а также тактика проведения воспроизведения обстановки и обстоятельств события ДТП для определения степени видимости. Таким образом, целью настоящей статьи является анализ типичного нарушения регулировки фар автомобиля, как одной из основных причин возникновения ДТП в темное время суток, и формулировка рекомендаций относительно приемов установления этого факта при производстве следственного эксперимента и автотехнической экспертизы.

Правила дорожного движения при наступлении темного времени суток требуют от водителя ТС:

а) иметь на ТС работоспособные и правильно отрегулированные фары надлежащего типа, цвета и размещения (п. 31.4.3);

б) обязательно включить фары ближнего (дальнего) света (разд. 19);

в) выбирать скорость движения, соответствующую видимости дороги (п. 12.2) [2, 3].

Выполнение указанных требований направлено на обеспечение видимости в направлении движения, необходимой для безопасности движения.

**Видимость в направлении движения** определяется как максимальное расстояние, на котором с места водителя можно четко распознать границы элементов дороги и расположение участников движения (п.1.10) [3]. Только при этом условии у водителя имеется возможность ориентироваться при управлении транспортным средством, в частности, правильно выбирать скорость для осуществления безопасного маневра. Следует отметить, что в данном определении под участниками движения подразумеваются те участники, которые в темное время суток обозначены на проезжей части в соответствии с требованиями Правил дорожного движения. Поэтому, неправомерно требовать от водителя выбора скорости движения ТС, исходя из видимости неосвещенного (не обозначенного) препятствия на проезжей части (наличие которого не предусмотрено Правилами дорожного движения или не соответствует им).

В экспертной практике принято различать общую видимость и конкретную видимость [4, с. 5]. **Общая видимость** — это расстояние от передней части транспортного средства, на котором с места водителя четко различаются элементы дороги на пути движения, ориентирование на которые позволяет вести транспортное средство в полосе движения, рекомендуемой Правилами дорожного движения.

**Конкретная видимость** — расстояние от передней части транспортного средства, на котором с места водителя препятствие может быть четко опознано по его характерным признакам (например, увидев ноги человека, не видя его полностью, можно сделать категорическое суждение о том, что это человек).

Видимость дороги и видимость препятствия, с одной стороны, зависит от состояния и регулировки осветительных приборов (фар), а с другой — негативных влияний погодных условий (дождь, туман, мокрый асфальт) и света фар встречных автомобилей, ухудшающих видимость в направлении движения.

В отношении состояния и регулировки фар осветительных приборов в Конвенции ООН о дорожном движении от 08.11.68 содержатся следующие положения:

1) каждый автомобиль должен быть снабжен спереди двумя белыми или желтыми селективными огнями ближнего света, способными надлежащим образом освещать дорогу в ясную погоду ночью на расстояние, по крайней мере, 40 м (130 футов) впереди транспортного средства;

2) каждый автомобиль, кроме мотоциклов, скорость которого по ровной дороге может превышать 40 км/ч (25 миль / ч) должен иметь спереди четное число белых или желтых селективных огней дальнего света, способных надлежащим образом освещать дорогу в ясную погоду ночью на расстояние по крайней мере 100 м (325 футов) впереди транспортного средства [5].

В качестве справки необходимо отметить, что существуют две системы ближнего света — европейская и американская [6, с. 119]. Для европейской системы характерен резкий переход между освещенным участком и неосвещенным. Правая фара установлена под углом приблизительно 15° вверх для того, чтобы освещать обочину дороги на 30 % дальше, чем левая фара, т. е. для повышения возможности обнаружения препятствия вдоль правой обочины дороги. Принципиальное отличие американского светораспределения от европейского состоит в том, что американские лампы-фары в режиме ближнего света обеспечивают более равномерную и высокую освещенность дороги, но при этом создают более высокую силу света в направлении глаз водителей встречных автомобилей.

Выяснение неисправностей транспортного средства, приведших к происшествию, относится к числу наиболее важных сведений, устанавливаемых при расследовании дорожно-транспортных происшествий. Действия водителя рассматриваются как не соответствующие требованиям Правил дорожного движения, если он эксплуатирует транспортное средство с неисправностями, о которых ему было известно, а также которые он должен был обнаружить в процессе эксплуатации транспортного средства. Вывод об отсутствии причинной связи между такими действиями (или бездействием) водителя и происшествием можно сделать, если будет установлено, что и при отсутствии неисправности водитель не имел технической возможности предотвратить происшествие в данной дорожной обстановке.

Правильная регулировка фар — основа безопасности при движении в темное время суток. Фары со светом, направленным вверх, ослепляют других участников движения, направленные вниз — ограничивают собственную видимость. Правила дорожного движения Украины запрещают эксплуатацию транспортных средств с нарушенной регулировкой фар, а также световые приборы которых, не отвечают требованиям конструкции (п. 31.4) [3].

При расследовании уголовных дел, связанных с ДТП, видимость дороги и препятствия устанавливаются в ходе воспроизведения обстановки и обстоятельств события ДТП. Как показывает практика, транспортные средства, участвовавшие в ДТП, могут получить значительные технические повреждения, в том числе и фар. В таких случаях для воспроизведения обстановки (определения видимости) и обстоятельств события ДТП, следователь вынужден использовать автомобиль, аналогичный автомобилю, участвовавшему в ДТП, или автомобиль — участник ДТП, который подвергался ремонту. При этом следователь часто ограничивается вопросом «Соответствует ли состояние и регулировка фар автомобиля, используемого при воспроизведении обстановки и обстоятельств события ДТП, состоянию и регулировке фар автомобиля — участника ДТП?» Однако требования завода-изготовителя к регулировке фар им, как правило, не учитываются.

К такому подходу следует относиться критически по следующим причинам:

- правила дорожного движения требуют от водителя эксплуатации ТС с правильно отрегулированными фарами;
- при повреждении автомобиля объективная возможность проверить регулировку его фар, а следовательно, убедиться в ее соответствии существующим требованиям отсутствует;

— соответствие регулировки может быть установлено только по субъективным показаниям участников ДТП и может не отвечать действительности.

По нашему мнению, в случаях, когда невозможно установить состояние осветительных приборов автомобиля на момент ДТП, следователь должен использовать автомобиль, однотипный автомобилю, участвовавшему в ДТП, фары которого отрегулированы в соответствии с требованиями завода-изготовителя. В результате будет установлена видимость дороги и препятствий для технически исправного состояния транспортного средства.

Поскольку установить реальную регулировку фар поврежденного транспортного средства невозможно, то, естественно, при использовании однотипного автомобиля в ходе воспроизведения обстановки и обстоятельств события ДТП исследовать причинную связь между регулировкой фар и ДТП не имеет смысла.

Актуальность установления наличия (или отсутствия) причинной связи между эксплуатацией автомобиля с неправильно отрегулированными фарами и ДТП возникает при наличии одного из следующих условий:

- автомобиль — участник ДТП получил незначительные повреждения, которые не отразились на его приборах освещения;
- автомобиль до эксперимента по определению видимости не подвергался ремонту, регулировке и другим действиям над осветительными приборами (например, хранился на штрафной площадке);
- состояние и регулировка фар автомобиля, участвовавшего в ДТП, была зафиксирована сразу же после происшествия.

Исследовать техническое состояние фар автомобиля и их регулировку для определения причинной связи между нарушением регулировки фар и ДТП необходимо в ходе воспроизведения обстановки и обстоятельств события. При выполнении данного следственного действия следователь, с помощью специалиста-автотехника, должен проверить регулировку фар, установить возможное нарушение и провести соответствующие эксперименты по определению расстояния видимости дороги и препятствия.

Эксперимент по определению видимости с использованием автомобиля, участвовавшего в ДТП, следует осуществить в такой последовательности:

- устанавливается общая и конкретная видимость при фактическом (на момент ДТП) состоянии и регулировке фар автомобиля;
- проводится проверка состояния и регулировки фар автомобиля.

Если состояние и регулировка фар соответствуют требованиям Правил дорожного движения и требованиям завода-изготовителя, эксперимент по определению видимости можно считать законченным, вопрос о причинной связи регулировки фар и ДТП не имеет смысла.

Если состояние и регулировка фар не соответствуют требованиям Правил дорожного движения и требованиям завода-изготовителя, проводится ремонт и регулировка фар, после чего устанавливается общая и конкретная видимость при исправном и отрегулированном состоянии фар автомобиля.

В результате этих действий будут получены два значения видимости дороги и препятствия, которые должны быть указаны в качестве исходных данных в постановлении о назначении автотехнической экспертизы. Если в ходе проведения автотехнической экспертизы будет установлено, что при фактической регулировке или состоянии фар автомобиля на момент происшествия, водитель не мог своевременно обнаружить препятствие и предотвратить ДТП, а видимость дороги и



препятствия после регулировки фар была достаточной для своевременного обнаружения препятствия и предотвращения ДТП, то следует сделать вывод о том, что неправильная регулировка фар находится в причинной связи с ДТП. В таком случае действия водителя автомобиля не соответствуют требованиям п.31.4 Правил дорожного движения, и, с технической точки зрения, находятся в причинной связи с наступлением события ДТП.

В качестве примера можно привести обстоятельства уголовного дела, расследование которого проводилось следственным управлением Харьковского городского управления УМВД Украины в Харьковской области. Из материалов дела следовало, что автомобиль ГАЗ-24 двигался по автодороге в темное время суток. Водитель допустил наезд на двух пешеходов, стоящих на проезжей части дороги в пределах полосы движения ТС. При воспроизведении обстановки и обстоятельств события была установлена видимость дороги и видимость пешеходов при фактической, на момент ДТП, регулировке фар автомобиля. В результате автотехнической экспертизы, установлено, что, при указанных значениях видимости, водитель не располагал технической возможностью предотвратить ДТП.

Однако у следователя и специалиста в ходе эксперимента возникли сомнения в правильности регулировки фар автомобиля. Проведенная проверка регулировки фар автомобиля ГАЗ-24 выявила, что луч правой фары был направлен выше и правее от нормы, а луч левой фары сильно отклонен вниз, что и обусловило низкое значение видимости пешеходов. Далее фары автомобиля были отрегулированы в соответствии с требованиями завода-изготовителя, а воспроизведение обстановки и обстоятельств события для определения видимости повторили с отрегулированными фарами. При этом были получены значения видимости дороги и пешеходов, при которых водитель имел возможность предотвратить ДТП. Таким образом, была установлена причинная связь между неисправным состоянием осветительных приборов (нарушена регулировка) и ДТП.

Проверить правильность регулировки фар автомобиля можно как с помощью специальных приборов, которыми оснащены современные станции технического обслуживания, так и более простым и доступным способом. В Научно-исследовательском экспертно-криминалистическом центре при УМВД Украины в Харьковской области для проверки и регулировки фар автомобилей используется масштабный щит (лист белого пластика с размерами 2х1м со специальной разметкой). Щит позволяет не только наглядно проверить и отрегулировать свет фар любых автомобилей, эксплуатируемых на территории Украины, но и зафиксировать параметры установки фар до и после регулировки с помощью фотосъемки.

Таким образом, при расследовании обстоятельств дорожно-транспортных происшествий в темное время суток, обязательной является проверка исправности осветительных приборов (в том числе правильности их регулировки).

### Список использованной литературы

1. Галаса П.В. Обстоятельства, способствующие возникновению дорожно-транспортных происшествий в условиях недостаточной видимости // Криминалистика и судебная экспертиза. — 1983. — № 26. — С.78.
2. Комментарии к Правилам дорожного движения Украины / ГУ ГАИ МВД Украины; НИЦ БДД МВД Украины. — 2-е изд., перераб. и доп. — К., 2002. — С.118.
3. Правила дорожного движения Украины // Офиц. вестн. Украины. — 2001. — № 41.
4. Кристи Н.М. Методические рекомендации по производству автотехнической экспертизы. — М.: ЦНИИСЭ, 1971. — 27 с.
5. Конвенция ООН «Конвенция о дорожном движении». — М.: Транспорт, 1970. — п. 21—22.
6. Шевцов С.А., Дубонос К.В. Расследование обстоятельств дорожно-транспортных происшествий. —

УДК 677.014.7 : 543.45

**Г.О. Скрипко**, старший експерт  
Науково-дослідного  
експертно-криміналістичного центру при УМВС  
України в Миколаївській області

**Д.Г.Сарибекова**, кандидат технічних наук,  
доцент Херсонського державного технічного

## **ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ ПОЛЯРИЗАЦІЙНОЇ МІКРОСКОПІЇ ДЛЯ ВИЗНАЧЕННЯ ЗРІЛОСТІ БАВОВНЯНОГО ВОЛОКНА, ЙОГО СОРТУ, ПРОЦЕНТНОГО ВМІСТУ ЗА ГРУПАМИ ЗРІЛОСТІ ЯК ДОДАТКОВИХ ОЗНАК ПРИ ДОСЛІДЖЕННІ ВОЛОКНИСТИХ МАТЕРІАЛІВ З ВИСОКИМ ПРОЦЕНТНИМ ВМІСТОМ БАВОВНИ**

Розглянуто метод поляризаційного дослідження волокнистих матеріалів з високим процентним вмістом бавовняного волокна, який дає змогу з високою точністю визначати ступінь зрілості і відсоток вмісту цього волокна за групами зрілості в пряжі, скоротивши при цьому кількість досліджуваних волокон.

*Ключові слова:* волокнисті матеріали, ступінь зрілості, поляризаційний мікроскоп, целюлоза, процентний вміст.

В асортименті готової продукції текстильної промисловості чималий процент становлять вироби, що виготовлені з матеріалів з високим вмістом бавовняного волокна (100 — 80 %). До таких виробів належать канатно-мотузкові вироби, різні види виробів білизняного асортименту, верхнього легкого асортименту, панчішно-шкарпеткові вироби, рукавичні вироби, хустково-шарфові вироби, головні убори, швацькі нитки, тасьма, стрічки та ін.

В експертній практиці при дослідженні волокнистих матеріалів з високим процентним вмістом бавовняного волокна і виробів з них, виникають труднощі через недостатню кількість ідентифікаційних ознак. Особливо матеріалів, які не піддавалися фарбуванню.

Запропонований метод дослідження бавовняного волокна дасть змогу вирішувати питання ідентифікації на рівні групових ознак, а також таке важливе питання, як приналежність об'єктів єдиному цілому.

У бавовняній промисловості для визначення якості і сорту бавовняних волокон розроблено, затверджено і широко використовують методи дослідження, що засновані на встановлених ступенях зрілості цих волокон. До таких методів належать: порівняльний метод, розрахунковий метод і прискорений поляризаційно-оптичний метод визначення сорту і лінійної щільності бавовняного волокна (в подальшому — «прискорений») [ 1, 2].

**Порівняльний метод** ґрунтується на вивченні структурних ознак бавовняного волокна в полі зору мікроскопа (при збільшенні 200 крат) та порівнянні їх з

еталонними, зображеними на стандартній фотографії. У **розрахунковому методі** ступінь зрілості бавовняного волокна визначається відношенням ширини каналу до товщини стінки волокна. Нині найзастосовуванішим у бавовняній промисловості є **«прискорений» метод**, який полягає у визначенні ступеня зрілості бавовняного волокна за кольором інтерференційного забарвлення. Таким чином, сорт волокон, їх розривне навантаження визначається за допомогою зазначених методів і розроблених та затверджених ГОСТ 3274.2—72 таблиць залежно від установленого вмісту груп зрілості, а лінійна щільність розраховується за відповідною формулою.

Кожний з перелічених методів можна використовувати в експертно-криміналістичній практиці при дослідженні бавовняного волокна і волокнистих матеріалів, з його високим процентним вмістом, з метою визначення таких групових ознак як: ступінь зрілості волокон, процентне співвідношення волокон за ступенем зрілості, сорт бавовняного волокна. Однак, **порівняльний і розрахунковий** методи є надто трудомісткими. **«Прискорений» метод**, більш прийнятний для криміналістичних досліджень, але є менш точним — дає змогу диференціювати волокна бавовни на меншу кількість груп за зрілістю, ніж два перших [3].

На основі методу дослідження хімічних волокон, застосовуваного в експертній практиці, і використовуючи методи дослідження бавовняного волокна, поширені в бавовняній промисловості (із застосуванням комплекту компенсаційних гіпсової та слюдяної пластин і кварцового компенсаційного клина) — було розроблено удосконалений метод для дослідження бавовняного волокна і волокнистих матеріалів з високим процентом вмісту бавовни.

Використання при дослідженні волокон, зазначених вище компенсаційних пластин — гіпсової (компенсатор червоний 1-го порядку) і слюдяної (компенсатор з  $3\frac{1}{4}$  довжиною хвилі), а також збільшення об'єкта в 360 разів, дає змогу точніше визначити інтерференційне забарвлення волокон. А застосування кварцового компенсатора дає змогу додатково визначити такий оптичний показник, як різниця ходу променів (далі —  $\Delta$ ), з одиницею виміру — нанометр, нм. Крім того, кварцовий компенсаційний клин є універсальною пластиною, тому що кожна смуга спектра, яка є на пластині, залежно від її кольору і довжини хвилі, має свою  $\Delta$ . Спектри повторюються чотири рази, тобто мають чотири порядки  $\Delta$ , що відповідає 1, 2, 3, 4 повній довжині хвилі заломлюваного ними променя. Якщо  $\Delta$  інтерференційної смуги на пластині становить менш ніж 500 нм, інтерференційні кольори відносять до першого порядку; при різниці ходу від 550 до 1130 — до другого; від 1130 до 1650 — до третього; якщо  $\Delta$  перевищує 1650 нм — до четвертого. Зі збільшенням  $\Delta$  інтерференційні забарвлення змінюються періодично, причому кожний з порядків при спостереженні в поляризаційному світлі в темному полі (зі схрещеними аналізатором і поляризатором) закінчується червоним кольором. Сенс застосування компенсаційних пластин полягає в штучному збільшенні або зменшенні  $\Delta$  до одержання чітко визначеного забарвлення на волокні. Для визначення  $\Delta$  за допомогою кварцового клина, клин вставляють в тубус мікроскопа і повільно рухають доти, доки на волокні, у визначеній смузі спектра, не з'явиться чітке забарвлення (повна чи часткова компенсація кольору). При повній компенсації волокно набуває чорного забарвлення й  $\Delta$  волокна буде відповідати  $\Delta$  інтерференційної смуги клина згідно таблиці «Залежність інтерференційного забарвлення від різниці ходу променів». У разі часткової компенсації волокно набуває забарвлення визначеної смуги спектра на клині. У цьому випадку  $\Delta$  волокна

визначається як різниця між  $\Delta$  кольору спектра відповідного забарвлення волокна і  $\Delta$  смуги, на якій спостерігається компенсація [3]. Таким чином, за допомогою однієї пластини, можна вимірювати  $\Delta$  волокон, що мають різний показник подвійного променезаломлення.

Велика частина текстильних волокон унаслідок своєї орієнтованої структури є двопроменезаломлювальними тілами. Показник заломлення уздовж осі волокна відрізняється від показника заломлення впоперек осі волокна і залежить від товщини волокна [3]. З наступної формули також видно, що величина подвійного променезаломлення прямо пропорційна  $\Delta$ :

$$n_1 - n_2 = \frac{\Delta}{b \times 1000} \quad , \quad (1)$$

де  $(n_1 - n_2)$  — величина подвійного променезаломлення;  $\Delta$  — різниця ходу променів, нм;  $b$  — товщина волокна (для волокон бавовни), мкм.

Стінки волокон бавовни складаються з целюлози (клітковини). Молекули її мають лінійну (нерозгалужену) побудову, внаслідок чого целюлоза легко утворює волокна, а орієнтоване розташування молекул уздовж волокна і здатність до утворення кристалічної структури додає волокнам оптичні властивості, що дає змогу досліджувати їх у поляризованому світлі. Як і будь-який полімер, волокна бавовни мають гетерогенну структуру, тобто їхні кристалічні й аморфні ділянки чергуються.

Залежно від ступеня зрілості, волокна бавовни мають різну товщину оболонки (кутикули) і стінок. Розміри стінок залежать від кількості накопиченої целюлози і зміни її внутрішньої структури під час росту волокна (зрілі волокна бавовни на 96 % складаються з целюлози). Таким чином, товщина волокна  $b$ , що складається, в основному, з товщини стінок, залежить від ступеня зрілості волокна бавовни. Оскільки величина  $b$  прямо пропорційна  $\Delta$ , то  $\Delta$  і є тим параметром, що можна виміряти і за яким можна диференціювати волокна. Від внутрішньої структури волокна (стану гетерогенності) і буде залежати однорідність його інтерференційного забарвлення.

Експериментальні дані демонструють, що визначення ступеня зрілості за допомогою «поляризаційного» методу із застосуванням компенсатора (кварцового клина), дає змогу поділити волокна бавовни не на чотири групи зрілості, а на дев'ять. Як зразок дослідження використовувалася пряжа бавовняної тканини арт. ОВ00129-ХІ (виробництво ОАО «Херсонський ХБК»). Пряжу було поділено на одиничні волокна, які розмістили на предметному склі в ряд у краплини імерсійної рідини (олії) з показником подвійного променезаломлення 0,0106. Приготований препарат спостерігався в полі зору мікроскопа «Полам Л-213» з 360-кратним збільшенням. Під час просування клина в тубусі, найбільша компенсація забарвлення на волокнах — до синього, спостерігалася в другому порядку. Для порівняння дослідження щодо поділу волокон за групами зрілості паралельно з поляризаційно-оптичним із застосуванням кварцового клина, проводилися дослідження ще за двома методами: порівняльним і «прискореним». Отримані результати наведено в табл. 1.

Відповідно до результатів дослідження поділ бавовняного волокна на групи зрілості за поляризаційно-оптичним методом із застосуванням компенсатора — кварцового клина (9 груп) є більш точним методом, ніж «прискорений» метод і більш наближеним до порівняльного методу.

Будь-яка пряжа тканини (текстильного виробу) є сукупністю волокон, що мають

Таблиця 1. Поділ за групами зрілості бавовняного волокна залежно від застосовуваного методу

Метод поділу	Група і ступінь зрілості										
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Порівняльний	Переспілі		Зрілі				Недоспілі		Незрілі		Зовсім незрілі
За коефіцієнтом	5,0	4,5	4,0	3,5	3,0	2,5	2,0	1,5	1,0	0,5	0,0
«Прискорений»	1				2		3		4		
	Самі зрілі. Зрілі				Недоспілі		Незрілі		Зовсім незрілі		
За інтерференційним фарбуванням	Жовтогарячі, золотаво-жовті з зеленувато-жовтими ділянками				Зеленувато-жовті з блакитними і синіми ділянками		Фіолетовий і сині з фіолетовими ділянками		Фіолетовий та прозорі		
Поляризаційно-оптичний із застосуванням кварцового клина	1	2	3	4	5	6	7	8	9		
	Перезрілі		Зрілі			Недоспілі		Незрілі		Зовсім незрілі	
За різницею ходу, нм	332		234		194	159	128	113	99	89	0

різний ступінь зрілості. Тому після встановлення зрілості волокон і підрахунку їх кількості у зразку пряжі (цілої чи частини), можна обчислити їхній процентний вміст за групами зрілості.

Для встановлення процентного вмісту груп зрілості бавовняного волокна в пряжі зразка тканини, що досліджується, було взято пряжу основи і пряжу утку. Результати дослідження наведено в табл. 2.

Дані табл. 2 вказують на те, що процентне відношення більш зрілих волокон у пряжі основи трохи вище, ніж у пряжі утку.

Як зазначалося вище, відповідно до встановленого проценту вмісту груп зрілості, який характеризується середнє зваженим коефіцієнтом  $K_{cp}$ , за допомогою розроблених і затверджених таблиць [2] можна визначити сорт волокон.

Згідно «прискореному» методу, для встановлення сорту бавовняного волокна необхідно встановити процентний вміст волокон 1-ї групи зрілості.

Спираючись на дані табл. 1, 2, процентний вміст першої групи  $A_1$ , для досліджуваного зразка визначаємо як суму волокон переспілих — 1, зрілих — 2, 3, що дорівнює 50/61 % (утік/основа). Таким чином, згідно табл. 2 ГОСТ 3274.2 — 72 та  $K_{cp}$ , бавовняні волокна, що входять до складу пряжі основи тканини, належать до 2-го сорту (69,0 — 55,5 %), а пряжі утку — до 3-го (43,5 — 55,4 %).

Після того, як було встановлено сорт волокон бавовни, за табл. 3 того ж міждержавного стандарту, визначаємо коефіцієнти зрілості  $K_n$  волокон бавовни для кожної групи:

$$K_1 = 2,3; K_2 = 1,3; K_3 = 1,0; K_4 = 0,5.$$

Середнє зважене значення коефіцієнта зрілості бавовняних волокон визначають за формулою:

$$K_{cp} = \frac{A_1 K_1 + A_2 K_2 + A_3 K_3 + A_4 K_4}{100} \quad (2)$$

де  $A_1, A_2, A_3, A_4$  — процентний вміст бавовняних волокон відповідної групи зрілості;

Таблиця 2. Процентний вміст бавовняного волокна в пряжі утку й основи

Ступінь зрілості волокна	Інтерференційне фарбування при червоному компенсаторі 1-го порядку (Ng/Np)	Оптичні характеристики бавовняного волокна залежно від групи зрілості (при введенні кварцового клина)		Кількість волокон у пряжі, шт. утік/основа	Вміст волокон за групами зрілості в пряжі, % утік /основа
		компенсація на смузі, нм	різниця ходу, нм		
Перезрілі—1	Жовтогарячі і золотаво-жовті з рожево-фіолетовими ділянками	Яскраво-жовтої—332	332	4 / 6	3 / 5
Зрілі—2	Золотаво-жовті з зеленувато-жовтими	Коричнево-жовтої—430	234	11/10	7/13
Зрілі—3	Золотаво-жовті з зеленувато-блакитними	Жовтогарячої—470	194	60/34	40/43
Зрілі—4	Зеленувато-жовті з блакитними ділянками	Червоно-жовтогарячої—505	159	31/15	21/19
Недоспілі—5	Зеленувато-жовті з блакитними і синіми ділянками	Червоної—536	128	15/6	10/8
Недоспілі—6	Блакитні зі синіми ділянками.	Темно-червоної—551	113	11/4	7/5
Незрілі—7	Сині з фіолетовими ділянками	Пурпурної—565	99	9/3	6/4
Незрілі—8	Фіолетові з червоними ділянками	Фіолетової—575	89	7/2	5/3
Зовсім незрілі—9	Прозоро-червоні	Не відбувається	0	2/0	1/0

**Примітка:** загальна кількість волокон у пряжі утку й основи — 150 /80 шт.

$K_1, K_2, K_3, K_4$  — коефіцієнти зрілості бавовняних волокон для кожної групи.

Показники  $A_2, A_3, A_4$  визначають за аналогією розрахунку 1-ї групи зрілості. Таким чином, процентний вміст бавовняних волокон 2, 3 та 4-ї груп зрілості становить:  $A_2 = 31/27$  % (зрілі — 4, недоспілі 5);  $A_3 = 13/9$  % (недоспілі — 6, незрілі — 7);  $A_4 = 6/3$  % (недоспілі — 8 і зовсім незрілі — 9) відповідно.

Отже, для досліджуваного зразка:

$$K_{cp} = \frac{140,3 + 35,1 + 9,0 + 1,5}{100} = 1,86 \text{ (основа);}$$

$$K_{cp} = \frac{115,0 + 40,3 + 13,0 + 3,0}{100} = 1,71 \text{ (утік).}$$

Розрахунок середнє зваженого значення коефіцієнта зрілості бавовняних волокон пряжі показав, що  $K_{cp}$  утку відповідає межі припустимих відхилень за групами зрілості — не менш 1,6, що відповідає 3-му сорту,  $K_{cp}$  основи — не менш 1,8, що відповідає 2-му сорту.

Характеристикою будь-якого методу є його відтворюваність і правильність [1]. З метою досягнення високої відтворюваності при дослідженні за допомогою «прискореного» методу, передбачається перегляд волокон у три або чотири етапи (в цілому 300—400 волокон). Подібна кількість волокон рідко складає пряжу волокнистих

Таблиця 3. Середнє зважене значення коефіцієнта зрілості бавовняного волокна

Ділянка зразка	Вміст волокон бавовни за групами зрілості $A_n$ , %									Коеф. зрілості $K_{cp}$
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Перший	5	7	39	22	10	7	5	4	1	1,73
	$A_1 = 51$			$A_2 = 32$		$A_3 = 12$		$A_4 = 5$		
Другий	2	6	41	22	10	6	6	6	1	1,70
	$A_1 = 51$			$A_2 = 32$		$A_3 = 12$		$A_4 = 7$		
Третій	5	8	40	22	9	6	5	5	1	1,74
	$A_1 = 52$			$A_2 = 31$		$A_3 = 11$		$A_4 = 6$		
Четвертий	2	5	41	22	11	7	6	4	2	1,69
	$A_1 = 48$			$A_2 = 33$		$A_3 = 13$		$A_4 = 6$		
П'ятий	3	7	40	22	10	6	5	5	2	1,71
	$A_1 = 50$			$A_2 = 32$		$A_3 = 11$		$A_4 = 7$		

матеріалів з бавовняного волокна, тому зменшення кількості досліджуваних волокон буде відобразитися на точності результатів дослідження, що неприйнятно для криміналістичного дослідження волокнистих матеріалів.

Розроблений поляризаційно-оптичний метод із застосуванням кварцового клина для дослідження бавовняних волокон, як більш точний, дає змогу диференціювати волокна на більшу кількість груп зрілості, ніж за «прискореним» методом (див. табл. 2).

Ґрунтуючись на тому, що відтворюваність методу, є параметром, який відображає випадкові помилки і показує ступінь розкиду повторних (рівнобіжних) вимірів, а його критерієм є відхилення від середнього результату серії вимірів і обсяг вибірки, тобто різниця між максимальним і мінімальним значеннями, було проведено низку досліджень утокової пряжі. Проби було взято з п'яти різних ділянок тканини зразка. При цьому враховували, що до головних факторів, які впливають на величину відхилення в методі відносяться візуальне визначення оптичних показників й незначна зміна проценту вмісту волокон бавовни різного ступеня зрілості за довжиною пряжі.

За параметр відтворюваності методу було взято середнє зважений коефіцієнт зрілості  $K_{cp}$ , величина якого залежить від відхилення результатів дослідження. Фактор — величина постійна (кількість досліджуваних волокон у пряжі — 150 шт.). Результати дослідження відображено в табл. 3.

Похибка методу обчислюється як середнє арифметичне всіх (п'яти) досліджень за формулою

$$Y = \frac{\sum_{i=1}^n y_i}{n}, \quad (3)$$

де  $Y$  — середнє арифметичне параметра;  $y_i$  — параметр дослідження  $K_{cp}$ ;  $n$  — число

проведених досліджень.

За результатами обчислення  $Y = 1,714$ .

Відхилення результату  $y_i$ , розраховується як різниця  $(y_i - Y)$  і дорівнює відповідно:  $y_1 = 0,016$ ;  $y_2 = -0,014$ ;  $y_3 = 0,026$ ;  $y_4 = -0,024$ ;  $y_5 = -0,004$ .

Змінність відхилень визначалася дисперсією ( $S^2$ ). Стандартна помилка методу  $\sqrt{S^2}$ , визначалася за формулою:

$$S = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (y_i - Y)^2}{n-1}}. \quad (4)$$

Підставивши значення величин  $(y_i - Y)$  і  $n$ , розрахували стандартну похибку методу:  $S = 0,0207$ . За наступною формулою обчислювали критерій відтворюваності —  $t$  (критерій Стьюдента):

$$\frac{y_i - Y}{S} \geq t. \quad (5)$$

Для проведених досліджень:  $t_1 = |0,773|$ ;  $t_2 = |0,676|$ ;  $t_3 = |1,256|$ ;  $t_4 = |1,159|$ ;  $t_5 = |0,193|$ .

При похибці 0,05 (5%) й ступеню вільності  $f = 4$ , табличне значення  $t = 2,776$ .

Отже, при перегляді 150 волокон, значення модуля критерію відтворюваності кожного із результатів досліджень менше табличного значення, що підтверджує адекватність методу.

З метою визначення межі кількості волокон, за якою встановлене відхилення методу не збільшується, проведено серію досліджень утокової пряжі з переглядом:

Таблиця 4. Середнє зважене значення коефіцієнта зрілості бавовняного волокна залежно від кількості волокон, що переглядаються

Кількість волокон, шт.	Вміст волокон бавовни за групами зрілості $A_n$ , %									Коеф. зрі-ло сті $K_{ср}$
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
120	4	7	39	22	10	7	5	5	1	1,72
	$A_1 = 50$			$A_2 = 32$		$A_3 = 12$		$A_4 = 6$		
100	2	6	41	22	10	6	6	6	1	1,70
	$A_1 = 49$			$A_2 = 32$		$A_3 = 12$		$A_4 = 7$		
80	5	7	39	23	9	7	5	4	1	1,73
	$A_1 = 51$			$A_2 = 32$		$A_3 = 12$		$A_4 = 5$		
65	1	6	41	23	10	5	6	7	1	1,68
	$A_1 = 48$			$A_2 = 33$		$A_3 = 11$		$A_4 = 8$		
50	2	5	39	23	11	5	6	7	2	1,66
	$A_1 = 46$			$A_2 = 34$		$A_3 = 11$		$A_4 = 9$		



120, 100, 80, 65 і 50 волокон. Результати дослідження наведено в табл. 4.

Узявши  $Y=1,714$ , відхилення результату  $y_i$  (див. табл. 4) дорівнює відповідно:  $y_1=0,006$ ;  $y_2=-0,014$ ;  $y_3=0,016$ ;  $y_4=-0,034$ ;  $y_5=-0,054$ , а критерій відтворюваності:  $t_1=|0,293|$ ;  $t_2=|0,676|$ ;  $t_3=|0,773|$ ;  $t_4=|1,643|$ ;  $t_5=|2,609|$ .

Порівняння розрахункового критерію  $t_i$  з максимальним значенням  $t_3=|1,256|$  (при перегляді 150 волокон), свідчить, що перегляд 65 волокон і менше знижує відтворюваність процесу виміру та наближається до табличного значення.

Таким чином, застосовуючи метод поляризаційної мікроскопії з використанням кварцового клина, при дослідженні бавовняних матеріалів і виробів з них, можна визначати такі ознаки як: ступінь зрілості бавовняного волокна, процентні вмісти бавовняних волокон, що відповідають групам зрілості в пряжі; сорт волокон; середнє зважене значення коефіцієнта зрілості. У порівнянні з «прискореним», описаний метод дасть змогу підвищити точність досліджень і зменшити кількість волокон, що переглядаються. Перелічені вище фактори є важливими доповненнями при криміналістичному дослідженні бавовняного волокна і волокнистих матеріалів з високим процентним вмістом бавовни.

Наступні дослідження будуть спрямовані на можливість застосування запропонованого методу для визначення характеру і ступеня руйнування волокон бавовни під час експлуатації виробів з бавовняних матеріалів або після впливу на них агресивного середовища.

### Список використаної літератури

1. Еремина К.Е., Борухсон Б.В. Текстильные волокна, их получения и свойства. — М.: Лег. индустрия, 1971. — 360 с.
2. ГОСТ 3274.2—72 (ИСО 2403—72) Волокно хлопковое. Ускоренные методы определения сорта и линейной плотности. — М: Изд-во стандартов, 1983. — 17 с.
3. Текстильные волокна — источник розыскной и доказательной информации. Ч. 2. Основные сведения об источниках микрообъектов — текстильных волокон: Методики криминалистического исследования волокон / Л.И. Афанасьева, Э. В. Вртаненсьян, И.Н. Ганина и др. — М.: ВНИИ МВД СССР, 1982. — 184 с.
4. Адлер Ю.П., Маркова Е.В., Грановская Ю.В. Планирование эксперимента при поиске оптимальных условий. — М.: Наука, 1976. — 379 с.

УДК 343.148 : 623.455

**Ф.В. Синяков**, *заместитель  
начальника Научно-исследовательского  
экспертно-криминалистического центра  
при УМВД Украины в Херсонской области*

## **УСТАНОВЛЕНИЕ ЗАВИСИМОСТИ БАЛЛИСТИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК ДРОБОВОГО ВЫСТРЕЛА ОТ ИЗМЕНЕНИЯ НАВЕСКИ ЗАРЯДА И СНАРЯДА ПАТРОНА**

Рассмотрены и проанализированы данные проведенных экспериментальных исследований, которые представляют значительный интерес для судебно-баллистической практики. На основании полученных результатов выявлены закономерности влияния снаряжения патрона на баллистические характеристики дробового выстрела, которые могут быть использованы при установлении дистанции и направления дробового выстрела.

*Ключевые слова:* судебная баллистика, дистанция выстрела, баллистические характеристики, изменение навески заряда, начальная скорость.

На современном этапе развития общества увеличилось количество преступлений, совершенных с применением гладкоствольного огнестрельного оружия, что обусловлено, в первую очередь, изменением форм собственности. В ходе расследования таких преступлений возросло количество вопросов, связанных с обстоятельствами применения оружия.

Решение ситуационных задач в судебной баллистике, связанных с фактами использования гладкоствольного огнестрельного оружия, имеет ряд сложностей в виду того, что дробовой выстрел относится к явлениям, обладающим свойством изменчивости. Причинами изменчивости является, прежде всего, разнообразие охотничьих дробовых патронов по конструкции, способу снаряжения и изготовлению, а также разнообразие гладкоствольного оружия, которое различается по длине ствола, дульному сужению, материалу и технологии изготовления.

В криминалистике вопрос установления дистанции выстрела из гладкоствольного дробового огнестрельного оружия изучался: А.Ф. Лисицыным [1], Б.А. Крейцером и И.П. Степановым [2], М.Э. Портновым [3], А.И. Устиновым и М.М. Блюмом [4] и др. Экспериментальные данные, которые легли в основу работ указанных выше авторов, были получены в результате выстрелов стандартными патронами из гладкоствольного охотничьего оружия. Характеристики дробовой осыпи при стрельбе из гладкоствольного оружия патронами нестандартного снаряжения в криминалистической литературе не рассматривались.

В данной статье освещаются вопросы влияния снаряжения патрона (навески снаряда, заряда, вида пороха) на баллистические характеристики дробового выстрела на основе проведенных экспериментальных исследований.

Для получения экспериментального материала на базе научно-производственной фирмы «Тахо» из баллистического ствола было выполнено четыре серии выстрелов.

При производстве каждого выстрела измерялись давление в канале ствола (крешерным методом) и начальная скорость снаряда (на расстоянии 2,5 м от дульного среза ствола с использованием прибора БМС-12 производства Германия). Стрельба велась в мишень размерами 450 x 750 мм с дистанции 15 м. Были использованы патроны с пластмассовой гильзой 12-го калибра, снаряженные капсюлем «Европейского типа». В патронах в качестве снаряда применялась дробь №7, в качестве заряда — бездымный порох марки «Сокол» и дымный порох «Белый медведь».

В первых двух сериях экспериментов изучалось влияние изменений навески заряда на баллистические характеристики выстрела (проводилось 3 серии выстрелов). Полученные результаты соответственно для бездымного и дымного пороха приведены в табл. 1 и 2.

При первой серии экспериментов стрельба велась патронами с навеской снаряда 32 г, при второй — 29 г.

**Таблица 1. Зависимость баллистических характеристик выстрела от изменения навески заряда при стрельбе патронами, снаряженными бездымным порохом**

N <sub>зар</sub>	Первая серия выстрелов		Вторая серия выстрелов		Третья серия выстрелов	
	V <sub>1</sub>	P <sub>1</sub>	V <sub>2</sub>	P <sub>2</sub>	V <sub>3</sub>	P <sub>3</sub>
0,8	185	>321	175	>321	182	>321
1,0	258	>321	266	>321	267	>321
1,2	305	>321	307	>321	308	>321
1,4	347	344	343	329	351	347
1,6	377	472	383	503	381	494

**Примечание:** N<sub>зар</sub> — навеска заряда, г; V — начальная скорость, м/с; P — давление, бар

**Таблица 2. Зависимость баллистических характеристик выстрела от изменения навески заряда при стрельбе патронами, снаряженными дымным порохом**

N <sub>зар</sub>	Первая серия выстрелов		Вторая серия выстрелов		Третья серия выстрелов	
	V <sub>1</sub>	P <sub>1</sub>	V <sub>2</sub>	P <sub>2</sub>	V <sub>3</sub>	P <sub>3</sub>
3	190	>321	204	>321	218	>321
4	238	>321	236	>321	241	>321
5	270	>321	290	>321	280	>321
6	301	>321	295	>321	304	>321

Как видно из таблиц, с увеличением навески заряда происходит увеличение начальной скорости снаряда как при применении дымного, так и бездымного пороха.

В третьей и четвертой сериях экспериментов изучалось влияние изменений навески снаряда на баллистические характеристики выстрела, полученные результаты приведены в табл. 3, 4, соответственно для бездымного и дымного пороха.

При третьей серии экспериментов стрельба велась патронами с навеской заряда 1,6 г, при четвертой — 6 г.

**Таблица 3. Зависимость баллистических характеристик выстрела от изменения навески снаряда при стрельбе патронами, снаряженными бездымным порохом**

N <sub>сн</sub>	Первая серия выстрелов		Вторая серия выстрелов		Третья серия выстрелов	
	V <sub>1</sub>	P <sub>1</sub>	V <sub>2</sub>	P <sub>2</sub>	V <sub>3</sub>	P <sub>3</sub>
16	433	>321	416	>321	414	>321
20	400	>321	425	>321	403	>321
24	407	321	380	>321	404	>321
28	391	329	383	321	386	322
32	377	472	383	503	381	494

**Примечание:** N<sub>сн</sub> — навеска заряда, г; V — начальная скорость, м/с; P — давление, бар

**Таблица 4. Зависимость баллистических характеристик выстрела от изменения навески снаряда при стрельбе патронами, снаряженными дымным порохом**

N <sub>сн</sub>	Первая серия выстрелов		Вторая серия выстрелов		Третья серия выстрелов	
	V <sub>1</sub>	P <sub>1</sub>	V <sub>2</sub>	P <sub>2</sub>	V <sub>3</sub>	P <sub>3</sub>
16	365	>321	226	>321	315	>321
22	318	>321	325	>321	305	>321
27	290	>321	315	>321	314	>321
29	301	>321	295	>321	304	>321

При производстве выстрелов патронами, снаряженными бездымным порохом с навеской снаряда до 28 г, весь порох не сгорал.

В результате экспериментов установлено, что с увеличением навески снаряда происходит уменьшение его начальной скорости и возрастает давление в канале ствола.

В табл. 5—8 приведены данные о количестве дроби, поразивших мишени в результате проведения экспериментальной стрельбы.

**Таблица 5. Данные о количестве дроби, поразивших мишень при изменении навески заряда дымного пороха**

Номер выстрела	N <sub>зар</sub> , Г			
	3	4	5	6
	Количество дроби, шт.			
1	307	273	232	283
2	305	298	284	295
3	305	302	291	284

**Таблица 6. Данные о количестве дроби, поразивших мишень при изменении навески заряда бездымного пороха**

Номер выстрела	N <sub>зар</sub> , Г				
	0,8	1	1,2	1,4	1,6
	Количество дроби, шт.				
1	320	320	294	312	309
2	320	320	315	309	306
3	320	320	298	302	307

**Таблица 7. Данные о количестве дроби, поразивших мишень при изменении навески снаряда дымного пороха**

Номер выстрела	N <sub>сн</sub> , Г			
	16	22	27	29
	Количество дроби, шт.			
1	165	174	275	283
2	164	168	264	295
3	158	176	278	284

Таблиця 8. Данніе о количестве дроби́н поразивших мишень при изменении навески снаряда бездымного пороха

Номер выстрела	N <sub>сн</sub> , г				
	16	20	24	28	32
	Количество дроби́н, шт.				
1	163	224	283	306	309
2	171	215	263	304	306
3	168	219	271	301	307

Примеры пристрелочных листов с дробовыми повреждениями изображены на рис. 1—8.

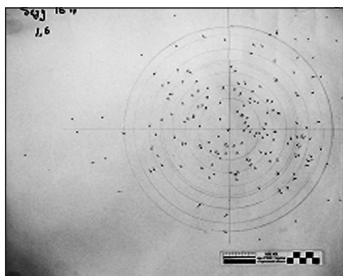


Рис. 1. Повреждения мишени, образованные в результате выстрела патроном, снаряженным бездымным порохом навеской 1,6 г, навеской снаряда — 16 г

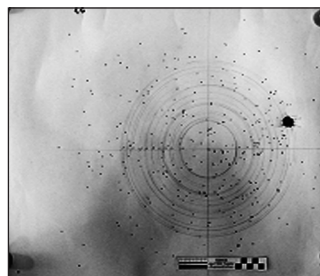


Рис. 2. Повреждения мишени, образованные в результате выстрела патроном, снаряженным бездымным порохом навеской 1,6 г, навеской снаряда — 32 г

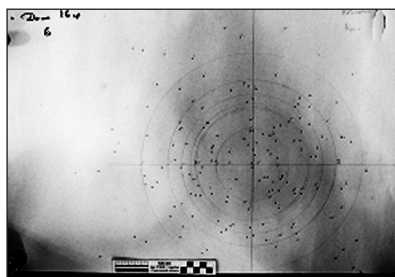


Рис. 3. Повреждения мишени, образованные в результате выстрела патроном, снаряженным дымным порохом навеской 6 г, навеской снаряда — 16 г

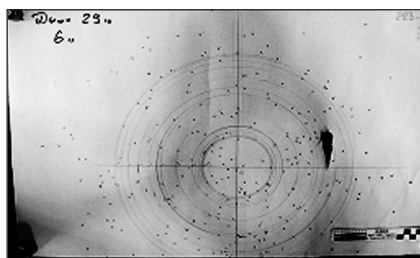


Рис. 4. Повреждения мишени, образованные в результате выстрела патроном, снаряженным дымным порохом навеской 6 г, навеской снаряда — 29 г

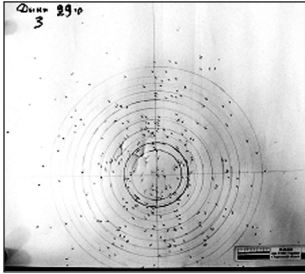


Рис. 5. Повреждения мишени, образованные в результате выстрела патроном, снаряженным дымным порохом навеской 3 г, навеской снаряда — 29 г

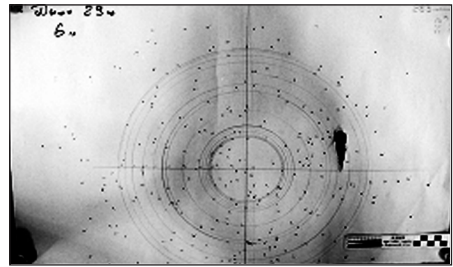


Рис. 6. Повреждения мишени, образованные в результате выстрела патроном, снаряженным дымным порохом навеской 6 г, навеской снаряда — 29 г

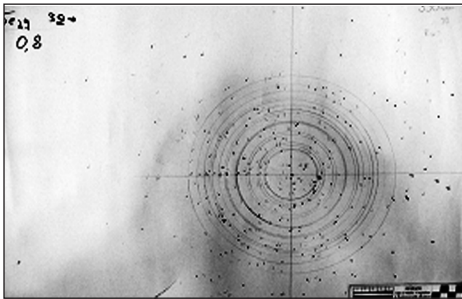


Рис. 7. Повреждения мишени, образованные в результате выстрела патроном, снаряженным бездымным порохом навеской 0,8 г, навеской снаряда — 32 г

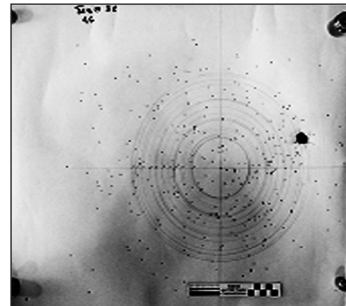


Рис. 8. Повреждения мишени, образованные в результате выстрела патроном, снаряженным бездымным порохом навеской 1,6 г, навеской снаряда — 32 г

Как видно из данных таблиц, поражение мишеней при одинаковых характеристиках снаряжения патрона имеет устойчивый характер.

Для изучения внешнебаллистических характеристик произведенных выстрелов были использованы положения теории дробовой осыпи, разработанные Б.А. Крейцером и И.П. Степановым [2].

Характерные особенности дробовой осыпи состоят в следующем:

1. Всякая дробовая осыпь распределяется симметрично относительно своего центра. Иными словами, дробовая осыпь имеет свой центр осыпи, как показано на рис. 9.

2. Во всякой дробовой осыпи существует зависимость между процентом попаданий в круг произвольного радиуса  $r$ , мм, и отношением этого радиуса к радиусу круга, включающего лучшую половину дробового снаряда  $R_{50}$ , мм (рис. 9).

Это значит, что для каждого  $r/R_{50}$  (примем, что соотношение  $r/R_{50} = k$ ) существует определенный процент попаданий  $p$ , как бы не изменялась дистанция стрельбы, калибр ружья и т.д.

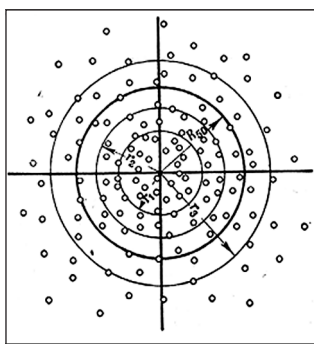


Рис. 9. Дробовая осыпь:

$r$  — произвольный радиус круга (любой, не выходящий из осыпи дроби), описанный из центра дробовой осыпи;  $R_{50}$  — величина, равная радиусу круга, включающая лучшую половину 50 % дроби снарядов (но не 50 % попаданий в мишень), наименее отклоненных и обладающих наибольшей симметрией по отношению к центру дробовой осыпи

3. Дробовая осыпь имеет неодинаковую кучность на площади круга мишени; точки попаданий дроби более кучно распределяются к центру осыпи, и по мере удаления от него количество попаданий дроби постепенно уменьшается и сходит на нет. Иными словами, всякая дробовая осыпь — явление ярко выраженного радиального характера с некоторым укучнением дроби к центру.

Поскольку характер расположения повреждений, а также количество попавших в мишень дроби при одинаковом снаряжении патрона устойчив, то для обработки и

Таблица 9. Результаты стрельбы в ходе проведения первой серии экспериментов

К-во дроби в круге	p, %	$N_{зар}, Г$							
		3		4		5		6	
		$R_{50}=118$		$R_{50}=140$		$R_{50}=194$		$R_{50}=143$	
		r	k	r	k	r	k	r	k
26	8,12	38	0,32	46	0,33	58	0,30	49	0,34
52	16,25	49	0,42	73	0,52	88	0,45	66	0,46
78	24,37	63	0,53	84	0,60	106	0,55	90	0,63
104	32,5	72	0,61	104	0,74	137	0,71	113	0,79
130	40,62	86	0,73	120	0,86	165	0,85	130	0,91
156	48,75	114	0,96	136	0,97	190	0,98	145	1,01
182	56,87	128	1,08	159	1,14	223	1,14	162	1,13
208	65,00	150	1,27	178	1,28	—	—	181	1,27
234	73,12	192	1,63	204	1,45	—	—	—	
260	81,25	—	—	—	—	—	—	—	



Таблиця 10. Результати стрельби в ході проведення другої серії експериментів

К-во дробинок в круге	ρ, %	N <sub>зар</sub> , Г									
		0,8		1,0		1,2		1,4		1,6	
		R <sub>50</sub> =90		R <sub>50</sub> =112		R <sub>50</sub> =104		R <sub>50</sub> =107		R <sub>50</sub> =114	
		r	k	r	k	r	k	r	k	r	k
26	8,12	32	0,36	41	0,36	40	0,38	37	0,35	48	0,42
52	16,25	40	0,44	57	0,51	60	0,58	54	0,50	61	0,53
78	24,37	55	0,61	78	0,70	67	0,64	73	0,68	77	0,67
104	32,5	68	0,76	92	0,82	78	0,75	87	0,81	82	0,72
130	40,62	81	0,90	100	0,89	90	0,87	96	0,89	98	0,86
156	48,75	88	0,98	109	0,97	100	0,96	103	0,96	110	0,96
182	56,87	92	1,02	126	1,13	110	1,05	118	1,1	118	1,03
208	65,00	106	1,18	140	1,25	123	1,18	136	1,27	134	1,17
234	73,12	115	1,28	156	1,39	138	1,33	142	1,33	141	1,24
260	81,25	126	1,40	170	1,52	155	1,49	165	1,49	151	1,32

Таблиця 11. Результати стрельби в ході проведення третьої серії експериментів

К-во дробинок в круге	N <sub>сн</sub> , Г							
	16		22		27		29	
	R <sub>50</sub> =105		R <sub>50</sub> =127		R <sub>50</sub> =122		R <sub>50</sub> =143	
	r	k	r	k	r	k	r	k
26	55	0,52	62	0,49	50	0,41	49	0,34
52	85	0,81	82	0,65	67	0,55	66	0,46
78	107	1,02	109	0,86	80	0,66	90	0,63
104	127	1,21	132	1,04	100	0,82	113	0,79
130	165	1,57	164	1,29	117	0,96	130	0,91
156	—	—	—	—	135	1,11	145	1,01
182	—	—	—	—	150	1,23	162	1,13
208	—	—	—	—	166	1,36	181	1,27

получения качественных характеристик дробовой осыпи используем по одной мишени в каждом испытании.

Таблиця 12. Результати стрельбы в ходе проведения четвертой серии экспериментов

К-во дробинок в круге	N <sub>сн</sub> , г									
	16		20		24		28		32	
	R <sub>50</sub> =83		R <sub>50</sub> =130		R <sub>50</sub> =102		R <sub>50</sub> =106		R <sub>50</sub> =114	
	r	k	r	k	r	k	r	k	r	k
26	47	0,57	61	0,46	42	0,41	26	0,25	48	0,42
52	69	0,83	81	0,62	54	0,53	43	0,41	61	0,53
78	82	0,99	105	0,81	77	0,75	65	0,61	77	0,67
104	107	1,29	132	1,02	98	0,96	80	0,75	82	0,72
130	125	1,51	157	1,21	107	1,05	101	0,95	98	0,86
156	162	1,95	193	1,48	124	1,22	112	1,06	110	0,96
182	—		226	1,74	144	1,41	136	1,28	118	1,03
208	—		—		155	1,52	152	1,43	134	1,17
234	—		—		191	1,87	169	1,59	141	1,24

Результаты, полученные при производстве первых двух серий экспериментов, приведены соответственно в табл. 9 и 10. Как видно из таблиц, при одном проценте попаданий дробинок в мишень величина k изменяется незначительно.

На основе обработки результатов экспериментов по установлению влияния навески заряда на внешнебаллистические характеристики делаем следующий вывод: кучность боя, а также однородность поражения цели на дистанции до 15 м (первоначально заданное условие) не зависит от величины навески заряда.

В табл. 11 и 12 приведены результаты экспериментов по изучению влияния величины навески снаряда на характеристики дробовой осыпи.

При изучении полученных данных установлено, что плотность распределения дробинок в центре дробовой осыпи практически не зависит от величины навески снаряда. Величина k уменьшается по мере увеличения навески снаряда.

Следует отметить, что дробовой выстрел с применением бездымного пороха имеет более устойчивые характеристики, чем с применением дымного.

В результате проведенной работы выявлены характеристики для дробового выстрела при различных снаряжениях патрона. Данные эксперимента могут быть использованы в практической деятельности экспертов-криминалистов при установлении дистанции и направления дробового выстрела.

### Список использованной и рекомендованной литературы

1. Лисицын А.Ф. Определение угла и расстояния выстрела, произведенного под острым углом к преграде // Судебно-медицинская экспертиза при повреждениях из охотничьего гладкоствольного оружия. — М., 1985. — 235 с.
2. Крейцер Б.А., Степанов И.П. Дробовой выстрел. — М., 1959. — 71 с.
3. Портнов М.Э., Потолицын А.С., Устинов А.И., Филиппов В.В. Охотничье огнестрельное оружие отечественного производства. — М., 1969. — 224 с.
4. Устинов А.И., Блюм М.М. Патроны ручного огнестрельного оружия и их криминалистическое исследование. — М., 1982. — 296 с.
5. Писаренко И.В., Молибога Н.П., Василенко Г.П., Биленчук П.Д. Криминалистическое исследование охотничьего огнестрельного оружия. — К., 1987. — 176 с.
6. Разумов Э.А., Молибога М.П. Осмотр места происшествия // Методика и тактика / Редкол. МВД Украины. — К., 1994. — 671 с.

УДК 343.982.32 : 681.625.923

**В.Л. Попов,** заступник начальника  
Науково-дослідного експертно-криміналістичного  
центру при УМВС України в Івано-Франківській

## ІДЕНТИФІКАЦІЯ ЗОБРАЖЕНЬ, ОТРИМАНИХ НА СТРУМИННО-КРАПЕЛЬНИХ ПРИНТЕРАХ

Запропоновано спосіб ідентифікації зображень, побудованих у стохастичному растрі на струминно-крапельних принтерах, що суттєво підвищить ефективність використання криміналістичних колекцій підроблених грошей та документів.

*Ключові слова:* ідентифікація, струминно-крапельний принтер, аналіз, комп'ютерна система, растрове зображення, експериментальні дані.

З розвитком упродовж останнього десятиріччя комп'ютерних технологій при виготовленні фальшивих паперових грошових знаків та документів загальне поширення отримали повнокольорові засоби друку (оперативної поліграфії) — кольорові принтери. Ці пристрої дають змогу за малих фінансових затрат отримати високоякісні копії графічних зображень з можливістю їх корекції та монтажу [1]. Розрізняють такі пристрої: струминні, електрофотографічні, термодифузійні.

Основним недоліком з точки зору криміналістичної ідентифікації даних пристроїв є той факт, що вони є пристроями непрямой контактної дії. Тобто відсутній безпосередній контакт елемента, що формує зображення, з папером або іншим носієм, на якому формується графічна інформація. Іншим чинником, який робить неможливим проведення ідентифікації даних пристроїв традиційними криміналістичними методами є те, що розмір мікроструктури елементів формуючих зображення, які могли б бути носіями ідентифікаційних ознак, набагато менше ніж розміри структурних волокон паперу. Тому рішення ідентифікаційних та діагностичних завдань при дослідженні зображень, отриманих на комп'ютерній техніці, можливо лише в межах системного підходу до цієї проблеми, який дає змогу розглядати такі зображення як складні системи, що відображають властивості систем, які використовувались під час їх створення [2].

Таким чином, якщо розкласти шлях отримання цифрового зображення від введення в систему аналогового зображення до кінцевого зображення на папері, то матимемо наступний перелік програмно-апаратних та програмних систем:

— **програмно-апаратні:** пристрої введення зображень та їх перетворення в стандартні графічні файли (сканер, цифровий фотоапарат); системний блок комп'ютера; пристрій введення інформації в системний блок; пристрій виведення інформації в системний блок; друкувальний пристрій;

— **програмні:** операційна система; програми узгодження сканера, монітора, принтера з системним блоком (драйвер); програми калібрування зображень сканер—монітор—принтер; програма роботи з зображенням; графічні та текстово-графічні редактори.

З криміналістичного погляду, під час вивчення зображень, виконаних на засобах друку, нас цікавлять неточності роботи цих систем і їх матеріальне відображення.

Із врахуванням того, що створити ідеальну систему практично не можливо і відповідно природі відображених об'єктів (елементів зображення) кожний з них має різний характер ознак, ознаки можна поділити на такі основні групи [3, 4]:

**1. Морфологічні:**

- ознаки носія (рельєф поверхні паперу, внутрішня морфологія);
- ознаки знакодрукуювальних елементів: форма і розмір сопел головок струминно-крапельних принтерів, роздільна здатність, точність механізму принтера;
- інші ознаки — морфологія печаток, штампів; будова вузлів приладів письма (при додатковій доробці зображень — наприклад, виконання імітації мікроволокон).

**2. Субстракційні:**

- ознаки матеріалів документів — склад паперу, тонерів, барвників;
- ознаки речовин, які використовуються для додаткового оброблення зображень (нанесення зображень, що імітують мікроволокна, водяні знаки і под.);
- ознаки родової належності речовин, що наклалися на папір під час зберігання і експлуатації, та ін.

**3. Функціональні:**

- характер розташування барвника на поверхні паперу;
- ознаки переміщення паперу під час нанесення елементів.

**4. Програмні:**

- ознаки програмного забезпечення принтера;
- ознаки програмного забезпечення операційної системи; ознаки програм калібрування.

**5. Ознаки навичок автора та виконавця:**

- спосіб формування окремих елементів зображень; способи імітації елементів захисту;
- кінцеве оброблення зображення (обрізка країв, ламінування тощо).

З метою спроби вирішення питання щодо можливості ідентифікації сучасних принтерів у НДЕКЦ при УМВС України в Івано-Франківській області протягом останніх років проводились експерименти з друкуванням зображень за допомогою струминно-крапельних принтерів. Під час проведення експерименту вперше було зібрано колекцію зразків друку різних марок та модифікацій струминно-крапельних принтерів Epson, Hewlett Packard, Canon, Lexmark, які є найпоширенішими та найчастіше використовуються для виготовлення фальшивих паперових грошових знаків і документів.

Аналіз зображень, отриманих на зазначених принтерах [5 — 8], показав, що до загальних ознак їх друку можна віднести: середній розмір краплі (такі краплі утворюють растрову точку) з урахуванням властивостей паперу, на який її нанесено; кількість кольорів чорнил у головці принтера, їх тип, марку та склад.

Середній діаметр краплі (растрової) Dcp може бути розрахований за формулою математичної статистики

де — сума діаметрів крапель;  $t$  — коефіцієнт Стюдента;  $\sigma$  — стандартне середнє квадратичне відхилення отриманих величин діаметрів у достовірному інтервалі;  $i$  — порядковий номер виміру,  $n$  — кількість вимірів діаметрів крапель (вважаємо достатнім 10 — 15 на кожний колір).

Під час експериментів зображення друкувались в стохастичному растрі [9], за індивідуальні ознаки приймалось структурно-геометричне розташування растрових крапель, а також наявність додаткових або відсутність попередніх крапок. Для перевірки стійкості ознак на кожний експеримент з одного принтера отримувалося по десять зображень, що виконувались з різними інтервалами в часі, а також після повторного завантаження комп'ютера.

**При мікроскопічному дослідженні зображень методами співставлення і суміщення було отримано наступні результати:**

1. При роздрукуванні файлу, який несе інформацію, що не піддавалася зміні, на одному комп'ютері з одним програмним забезпеченням, на одному принтері без заміни картриджу (незалежно від марки), через певний проміжок часу отримані вихідні зображення практично не змінюються за структурно-геометричними характеристиками (рис.1).

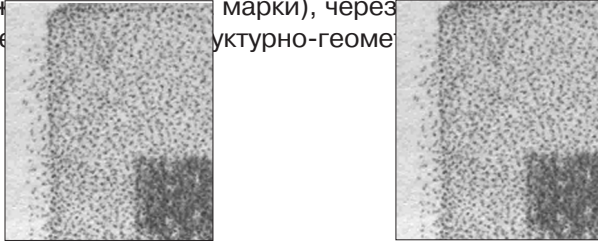


Рис.1. Фрагменти зображень, отриманих на одній комп'ютерній системі (комп'ютер, принтер) через проміжок часу

2. При одержанні зображень на різних принтерах однієї моделі та марки, які підключалися до одного системного блоку, спостерігається суттєва зміна структурно-геометричних ознак растрового зображення (рис. 2), що пояснюється похибками позиціонування головки принтера і сопел, викликаними виробничими варіаціями кристалів мікросхем і виробничими варіаціями головок (при виробництві мікросхем виготовити два однакових кристала неможливо, навіть якщо вони проходять технологічний контроль і підгонки).



Рис. 2. Фрагменти зображень, отриманих на різних принтерах однієї моделі, що підключалися до одного комп'ютера

3. Заміна друкувальної головки або одного з картриджів з друкувальною головкою призводить до зміни структурно-геометричних ознак растрового зображення для тих кольорів, на яких проведена заміна головки.

4. Заміна операційної системи викликає суттєву зміну структурно-геометричних ознак растрового зображення (рис. 3).

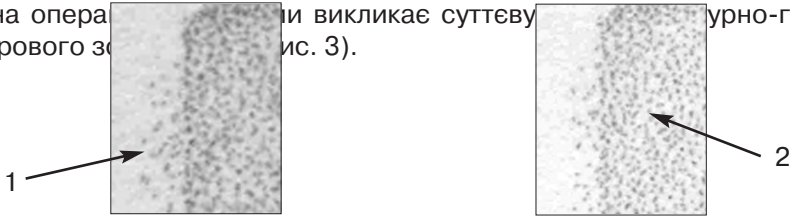


Рис. 3. Фрагменти зображень отриманих на одному принтері при заміні операційної системи:

1 — зображення, отримане на ОС Windows ME, 2 — Windows XP Pro (праворуч)

5. При отриманні зображення за допомогою мережевого принтера з різних системних блоків та з однаковою операційною системою обов'язково змінюються характеристики зображення (яскравість, контрастність, насиченість), що веде, при збереженні структурно-геометричних ознак для одних крапель всіх кольорів, до появи нових крапок або зникнення попередніх, як зображено на рис 4. Аналогічний ефект спостерігається при незначній зміні яскравості, контрастності або насиченості безпосередньо в файлі без зміщення зображення відносно країв аркушу. Слід зазначити, що в зображенні може з'явитись така кількість крапель або зникнути попередніх, що при порівнянні з оригіналом ідентифікацію буде неможливо.

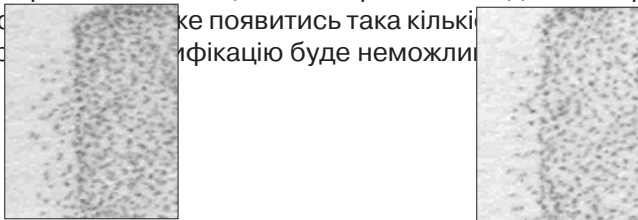


Рис. 4. Фрагменти зображень, отриманих за допомогою одного мережевого принтера з різних системних блоків та з однаковою операційною системою

6. Підключення принтера до різних комп'ютерів, крім комп'ютерів з однаковою програмно-апаратною конфігурацією веде до зміни структурно-геометричних ознак зображення, що пояснюється різним взаємовпливом драйверів комп'ютера і принтера. При підключенні до комп'ютера з однаковою програмно-апаратною конфігурацією зображення растрів мають велику схожість за структурно-геометричною характеристикою. При цьому розбіжності в зображеннях

пояснюються технологічними відхиленнями під час виготовлення кристалів мікросхем.

7. При незначній або значній зміні положення скануємого зображення отримати вихідне зображення з однаковими структурно-геометричними ознаками неможливо. Це пояснюється різною чутливістю елементів приймача зображення, оптичними відбиттям, розсіюванням, заломленням світла, викликаними нерівністю поверхні скла сканера і т.ін.

8. Виконання зображення в різних графічних, текстово-графічних редакторах або зміна положення зображення відносно країв аркушу обумовлює суттєві зміни структурно-геометричних ознак растрового зображення.

На нашу думку, ці експериментальні дані можна використовувати для вирішення нових ідентифікаційно-діагностичних задач при дослідженні зображень, отриманих струминно-крапельним способом.

Крім того, описаний нами спосіб дає можливість підвищити ефективність криміналістичних колекцій підроблених грошей та документів у розкритті і розслідуванні злочинів. Він може бути ефективно застосований як додатковий метод пошуку джерела розповсюдження фальшивок, вирішення судових питань про можливу міграцію фальшивомонетників та кількість комп'ютерних робочих місць, на яких одночасно виготовлялись фальшиві гроші.

### Список використаної літератури

1. Айринг С., Айринг Э. Сканирование — профессиональный подход. — Минск: Попурри, 1997.
2. Палий В.М. Криминалистическое исследование документов, изготовленных на знаковпечатющих устройствах. — К.: РИО МВД УССР, 1989. — 47 с.
3. Шулекин В.М. Общие проблемы технико-криминалистического исследования документов и денежных знаков. ([http://www.univ.crimea.ua/k\\_crim/articles/shulek/shulek3.htm](http://www.univ.crimea.ua/k_crim/articles/shulek/shulek3.htm))
4. Шевченко Б.И. Теоретические основы трасологической идентификации в криминалистике. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1975. — 204 с.
5. Миттаг Х.-Й., Ринне Х. Статистические методы обеспечения качества. — М.: Машиностроение, 1995. — 600 с.
6. Новицкий П.В., Зограф И.А. Оценка погрешностей результатов измерений. — Л.: Энергоатомиздат, 1991. — 303 с.
7. Шеффе Г. Дисперсионный анализ. — М.: Физматгиз, 1980. — 628 с.
8. Bartlett M.S. Properties of sufficiency of statistical tests // Proc. Roy. Soc. — 1937. — Ser. A, vol. 31. — P. 268 — 282.
9. Леонов А.Г. Современные форматы графических файлов. ([http:// inf.1september.ru /1999/art/formats.htm](http://inf.1september.ru/1999/art/formats.htm))

УДК 343.344 : 531.55 : 623.442.4 (476)

**А.А. Артюшин**, начальник управления  
Государственного экспертно-криминалистического  
центра МВД Республики Беларусь

## **ОСОБЕННОСТИ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ПОВРЕЖДЕНИЙ, ПРИЧИНЕННЫХ ВЫСТРЕЛОМ ИЗ ПНЕВМАТИЧЕСКОГО ОРУЖИЯ**

Рассмотрены теоретико-прикладные аспекты проведения судебно-баллистической экспертизы в экспертно-криминалистических подразделениях МВД Республики Беларусь. Освещены проблемные вопросы, возникающие при исследовании следов применения пневматического оружия и конструктивно сходных с ним изделий, а также следов их применения.

*Ключевые слова:* баллистическая экспертиза, пневматическое оружие, механическое воздействие, конструкция пули, энергетические характеристики.

Опыт производства баллистических экспертиз в экспертных учреждениях Республики Беларусь свидетельствует о том, что пневматическое оружие и конструктивно сходные с ним изделия все чаще встречаются в экспертной практике. Можно предполагать, что данная тенденция в ближайшее время сохранится, ибо она объясняется доступностью пневматического оружия и конструктивно сходных с ним изделий, упрощенной процедурой их приобретения и регистрации. При этом пневматическое оружие зачастую становится орудием совершения преступлений, причем диапазон таких преступлений достаточно велик и простирается от хулиганств до вымогательств и разбойных нападений.

Изучение специальной криминалистической литературы показывает, что тема исследования следов применения пневматического оружия разработана на данный момент явно недостаточно, о чем красноречиво свидетельствует малое число научных публикаций по рассматриваемой тематике. Следовательно, имеющаяся ныне экспертная практика нуждается в систематизации. Этому вопросу и посвящен текст статьи.

Необходимо отметить, что правовой режим пневматического оружия в Республике Беларусь регламентируется рядом законов, нормативных актов и документов. Определение пневматического оружия содержится в ст. 1 Закона Республики Беларусь «Об оружии», согласно которой пневматическое оружие — оружие, в котором для метания поражающего элемента используется энергия сжатого, сжиженного или отвержденного газа [1].

Согласно ст. 4 Закона все оружие по своему назначению и основным характеристикам подразделяется на боевое, служебное, гражданское. Все пневматическое оружие относится к гражданскому оружию. В соответствии со ст. 7 Закона к гражданскому оружию относится оружие, предназначенное для



использования физическими лицами в целях самообороны, для занятий спортом и охоты. Пневматическое оружие подразделяется на *спортивное* (с дульной энергией свыше 3 Дж, но не более 25 Дж) и *охотничье* (с дульной энергией свыше 7,5 Дж, но не более 25 Дж).

Ст. 8 Закона «Об оружии» запрещает использовать вне спортивных объектов пневматическое оружие с дульной энергией свыше 7,5 Дж. Согласно ст. 14 данного Закона: охотничье пневматическое оружие имеют право приобретать граждане Республики Беларусь, имеющие государственное удостоверение на право охоты. Пневматическое оружие с дульной энергией не более 7,5 Дж регистрации не подлежит и приобретается без получения разрешения. Ст. 297 Уголовного кодекса Республики Беларусь устанавливает ответственность за незаконные действия в отношении пневматического оружия [2]. Она гласит следующее:

1. Незаконные ношение либо перевозка газового, пневматического или метательного оружия, совершенные в течение года после наложения административного взыскания за такие же действия, наказываются штрафом или исправительными работами на срок до одного года, или арестом на срок до шести месяцев.
2. Незаконные изготовление либо сбыт газового, пневматического или метательного оружия наказываются штрафом или исправительными работами на срок от одного года до двух лет, или арестом на срок до шести месяцев, или ограничением свободы на срок до двух лет, или лишением свободы на тот же срок.
3. Действия, предусмотренные частью второй настоящей статьи, совершенные повторно, наказываются штрафом или арестом на срок от трех до шести месяцев, или ограничением свободы на срок до трех лет, или лишением свободы на тот же срок.

В ГЭКЦ МВД Беларуси разработана и используется в экспертно-криминалистических подразделениях органов внутренних дел и других министерств и ведомств «Методика экспертного решения вопроса о принадлежности предмета к пневматическому оружию» [3]. Технические требования к пневматическому оружию содержатся в СТБ ГОСТ Р 51612—2000 [4].

Анализ заключений, выполненных в экспертно-криминалистических подразделениях МВД Республики Беларусь, показывает, что большие затруднения вызывало разрешение вопросов, касающихся исследования следов применения пневматического оружия и прежде всего установления дистанции выстрела и вида снаряда, причинившего повреждение. Причиной тому является в первую очередь отсутствие современных справочно-методических пособий и научно обоснованных методик исследования.

Следует отметить, что повреждения на различного рода преградах, причиненные из пневматического оружия и конструктивно сходных с ним изделий, как объекты судебно-баллистической экспертизы могут быть классифицированы по следующим признакам: энергетическим характеристикам причинившего их снаряда, калибру снаряда (пули), конструкции пули, материалу преграды, расстоянию.

В отличие от повреждений из огнестрельного оружия, такие признаки близкого выстрела как отложения копоти, опаления для пневматического оружия не характерны. Признаком близкого выстрела могут быть следы механического воздействия струи воздуха в виде разрывов, которые характерны только для

выстрела из пневматического оружия с достаточно высокими энергетическими характеристиками. Крайне редко на преграде при стрельбе из пневматического оружия может отложиться копоть в результате проявления так называемого дизель-эффекта, описанного М. Кулицки и В. Кеджерски [5]. Рассматриваемое явление состоит в том, что под воздействием высокого давления в камере сжатия пружинно-поршневого оружия находящаяся там смазка может возгораться подобно тому, как это происходит в автомобильном дизельном двигателе. При выстреле продукты горения смазки могут откладываться вокруг повреждения. Таким образом, повреждение выстрелом из пневматического оружия внешне незначительно отличается от повреждения выстрелом из огнестрельного оружия малого калибра, например, 5,6 или 5,45 мм (рис. 1).

Результаты проведенной в ГЭКЦ МВД Беларуси экспериментальной стрельбы из распространенных моделей пружинно-поршневого пневматического оружия показали следующее. Для стрельбы использовались пружинно-поршневой пистолет ИЖ-53М, пружинно-поршневые пневматические винтовки МР-512, ИЖ-38С российского производства, а также мишени из белой хлопчатобумажной ткани. В качестве смазки, как и в [5], использовалась хорошо известная автолюбителям жидкость WD-40. При стрельбе из указанных пистолета и винтовок проявление дизель-эффекта устойчиво наблюдалось только при стрельбе в упор (плотный и неплотный) из винтовки МР-512.

При стрельбе в упор из пистолета ИЖ-53М и из винтовки ИЖ-38С (рис. 2) дизель-эффект проявлялся слабо и неустойчиво, что объясняется сравнительно невысоким давлением в камере сжатия этих образцов оружия. В более мощной винтовке МР-512 давления в камере сжатия уже достаточно для наблюдения устойчиво повторяющегося



Рис. 1. Повреждение при выстреле в упор из пистолета Марголина

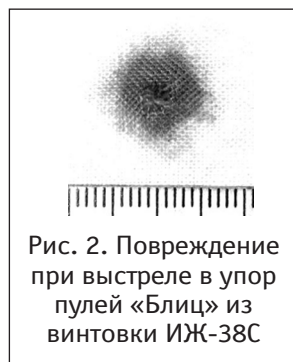


Рис. 2. Повреждение при выстреле в упор пулей «Блиц» из винтовки ИЖ-38С



Рис. 3. Повреждение при выстреле в упор из винтовки МР-512



Рис. 4. Вид светозвуковой пули «Блиц» калибра 4,5 мм:

а — контейнер; б — метаемый снаряд;  
в — вид снизу.

дизель-эффекта. Из проведенных в ГЭКЦ МВД Беларуси экспериментов известен еще один случай отложения копоти на преграде при выстреле с близкого расстояния из пневматического оружия. При этом могут наблюдаться также и следы термического воздействия в виде опалений концов волокон ткани (рис. 3).

Речь идет об использовании при стрельбе из пневматического оружия и конструктивно сходных с ним изделий светозвуковых пуль. К ним относится, в

частности, пуля «Блиц» калибра 4,5 мм (производитель — ООО «Квинтор», г. Нижний Новгород, Россия). Пуля состоит из пластикового контейнера, в котором размещен круглый свинцовый метаемый снаряд диаметром 3 мм, а также пиротехнический состав, воспламенение которого при выстреле сопровождается звуком, характерным для выстрела из огнестрельного оружия (рис. 4).

Разрушающее действие снаряда на преграду определяется энергией снаряда (пули) и ее конструкцией. В свою очередь, эта энергия определяется тем, из такого пневматического оружия либо конструктивно сходного с ним изделия произведен выстрел. Воздействие одинаковых по конструкции пуль на одну и ту же преграду может сильно отличаться. Степень разрушения преграды при стрельбе из пневматического оружия с высокими энергетическими характеристиками (спортивного, охотничьего) сравнима с теми же показателями для огнестрельного оружия малых калибров.

В зависимости от конструкции пули, и, следовательно, материала, из которого она изготовлена, на преграде могут наблюдаться отложения различных металлов, которые на практике наиболее часто выявляются диффузно-контактным методом. В большинстве случаев это свинец (если используют свинцовые пули) и медь (при использовании омедненных шариков типа BB).

В отличие от огнестрельных повреждений, при выстреле из пневматического оружия интенсивных отложений гомогенного металла, даже при выстреле с близкого расстояния, не наблюдается. Отложения металла, как правило, слабой интенсивности (точечные), или вообще отсутствуют. В случае использования комбинированных пуль обнаружить отложения металлов в области повреждения практически невозможно, так как сердечник пули изготавливается из достаточно твердого металла (сталь, реже латунь): при движении пули по стволу с его поверхностью не контактирует, а при попадании в преграду, как правило, отделяется от пластикового ведущего пояска. Таким образом, исследование повреждений из пневматического оружия должно быть направлено на выявление отложений преимущественно двух металлов — свинца и меди. Методики проведения этих исследований остаются теми же, что и для огнестрельных повреждений.

Наиболее часто в экспертной практике наблюдаются повреждения на преградах из ткани, стекла, древесины и металла. Как уже отмечалось выше, при исследовании повреждений на ткани следует иметь в виду что, в отличие от повреждений из огнестрельного оружия, такие признаки близкого выстрела как отложения копоти, опаления, наличие не полностью сгоревших частиц пороха для пневматического оружия не характерны. Признаком близкого выстрела в данном случае могут быть только следы механического воздействия на ткань в виде разрывов, однако не исключается возможность проявления и описанного выше дизель-эффекта.

Достаточно часто в экспертной практике встречаются повреждения на стеклах, причиненные выстрелами из пневматического оружия. В основном это оконные стекла, а также автомобильные стекла двух видов — многослойные (триплекс) и однослойные (сталинит). Повреждения на стеклах в случае применения пневматического оружия с высокими энергетическими характеристиками (спортивного, охотничьего) значительных отличий от огнестрельных не имеют.

При стрельбе из пневматических пистолетов, револьверов и винтовок с невысокими энергетическими характеристиками, не относящихся к категории оружия, а являющихся конструктивно сходными с оружием изделиями, наблюдается ряд особенностей. Это проявляется в том, что зачастую пуля, оставляя сквозное повреждение, не преодолевает стекло, а отскакивает от него, и падает с внешней стороны (наиболее часто при стрельбе шариками типа ВВ). Вот почему исследование формы повреждения имеет большое значение. В обычном оконном стекле, как и от огнестрельного, оно имеет форму кратера, расширяющегося по направлению движения пули. Однако отверстие на дне кратера в данном случае имеет размеры, меньшие диаметра пули. При этом края дна кратера с внешней стороны повреждения острые, либо в виде короткого крутого склона. На эту особенность следует обращать внимание в первую очередь при осмотре места происшествия и поиске пули, которой было причинено повреждение.

Таким образом, на современном этапе развития судебно-баллистической экспертизы изучение теоретико-прикладных аспектов исследования следов применения пневматического оружия и разработка на этой основе соответствующих экспертных методик является актуальной задачей.

### Список использованной литературы

1. *Об оружии*: Закон Республики Беларусь от 13.11.2001 №61-3 // Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь. — 2001. — №109.
2. *Уголовный кодекс Республики Беларусь* от 09.07.99 № 275-3 //Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь. — 1999. — № 76, 2/50.
3. *Методика экспертного решения вопроса о принадлежности предмета к пневматическому оружию*: Утв. на заседании межвед. координац. науч.-метод. совета в обл. судебной баллист., трасол. и комплексной (судебно-мед. и баллист. судбно-мед. и трасол.) экспертизы 12. 04. 2001, протокол № 2.
4. *СТБ ГОСТ Р 51612 — 2000* Оружие пневматическое. Общие технические требования и методы испытаний.
5. *Kulicki M., Kedzierski W.* Kryminalistyczne wybrane aspekty uzycia karabinkow pneumatycznych // *Problemy Kryminalistyki.* —1997. — N 218. — CLK KGP, 39—44.

УДК 343.144 : 366.48

**Н.Л. Швець**, кандидат юридичних наук, доцент  
Донецького юридичного інституту МВС України при  
Донецькому національному університеті

## **ОСОБЛИВОСТІ ДОПИТУ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ПОРУШЕННЯМ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ**

Розглянуто особливості допиту під час розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням прав споживачів. Запропоновано доцільні тактичні прийоми проведення таких розслідувань та класифікацію осіб, які підлягають допиту за даною категорією злочинів.

*Ключові слова:* права споживачів, злочинні діяння, групи свідків, службові особи, порушення.

Сьогодні у загальній картині збільшення кількості злочинних діянь злочини, пов'язані з порушенням прав споживачів, посідають значне місце. Зазначена категорія злочинів має високий ступінь прихованості, а практика свідчить про недостатній рівень реагування на факти подібних діянь, недооцінку їхньої небезпеки для споживачів. Дослідження проблем виявлення, розкриття та розслідування категорії злочинів, що розглядається, неможливе, на нашу думку, без комплексного підходу до них, зокрема, аналізу кримінального законодавства, що має нечітко сформульовані норми і тому створює певні труднощі для практиків; аналізу судово-слідчої практики; кримінальної статистики, що не завжди правдиво відображає реальний стан злочинності; тощо.

У криміналістичній літературі проблеми боротьби зі злочинами, пов'язаними з порушеннями прав споживачів розглядалися в роботах Г.М. Александрова [1], А.В. Заніна [2], А.Д. Ковальова [3], А.Г. Михайлянца [4], М.О. Сенчика [5], В.Д. Пчолкіна [6], П.Є. Титова [7], В.П. Томіліної [8]. Однак необхідно враховувати, що більшість з названих робіт виконано в 40 — 80-х роках ХХ ст., і чимало висловлених у них положень певною мірою втратили свою актуальність через зміни в законодавстві та суспільних відносинах, які воно регулює. Вони не можуть враховувати особливості сучасної злочинності, криміногенну обстановку, що нині склалася, нові способи підготовки, вчинення і приховування злочинів. Разом з тим, сьогодні існує необхідність вивчення проблем розслідування таких злочинів, запропонування практичним працівникам правоохоронних органів певних «алгоритмів» дій з їх розслідування з огляду на особливості сучасної злочинності, удосконалення способів підготовки, вчинення та приховування зазначеної категорії злочинів.

Згідно з результатами проведеного нами анкетування працівників правоохоронних органів допит є найефективнішою слідчою дією для одержання інформації під час розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням прав споживачів (відповіли 36 % опитаних). Його проведення має певну специфіку, тому метою роботи є дослідження особливостей допиту під час розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням прав

споживачів, запропонування доцільних тактичних прийомів щодо його проведення, розробка класифікації осіб, які можуть бути допитані.

За категоріями справ, що розглядаються, важливим є окреслення предмету допиту. Предмет допиту по злочинах проти інтересів споживачів, складають обставини, пов'язані із з'ясуванням таких питань: чи був товар недоброякісним; чи мали місце масові або систематичні його випуск або реалізація; форма вина; виявлення осіб, причетних до вчинення злочину; хто фактично виконував обов'язки посадових осіб, які здійснюють організаційно-розпорядчі функції щодо випуску або реалізації недоброякісної продукції; встановлення характеру злочинної діяльності кожної з таких осіб; встановлення мотивів злочинних дій; де і чому виникли дефекти товарів; яким чином маскувалася злочинна діяльність; чим викликана недоброякісність товару; чому недоброякісний товар було випущено або реалізовано; способи маскувannya; чи склалися фальсифіковані документи для полегшення вчинення злочинних дій; зв'язок з іншими злочинами (при розслідуванні випуску або реалізації недоброякісної продукції); яким шляхом, за допомогою яких засобів відбувався обман споживачів (покупців або замовників); чи мали місце раніше випадки такого обману; як і ким здійснювалася фальсифікація товарів; звідки надійшла сировина, що використовувалася для фальсифікації товарів; стан обігу документів, наявність фальсифікованих документів; посадове становище злочинця; наявність зв'язку з іншими особами, мотиви злочинної діяльності (при розслідуванні обману споживачів); яким способом, за допомогою яких засобів здійснювалася фальсифікація вимірювальних засобів; яким чином здійснювалася діяльність злочинців щодо підготовки до вчинення злочину, маскувannya злочинної діяльності; особи, причетні до вчинення фальсифікації вимірювальних засобів; мета виготовлення, перероблення або збуту таких засобів, зв'язок злочинців з іншими особами; зв'язок фальсифікації вимірювальних засобів з іншими злочинами; рух таких цінностей (кому збувалися, для кого виготовлялися, їхнє оприбуткування); наявність документального оформлення, чи склалися фальсифіковані документи (при розслідуванні фальсифікації вимірювальних засобів).

Існують різні групи свідків злочинів, пов'язаних з порушенням прав споживачів. За нашим переконанням, свідків можна поділити за групами наступним чином:

1. **Представники громадськості, органів контролю**, що залучалися до участі у виявленні злочинної діяльності. Свідків цієї групи допитують про обставини тих подій, які вони спостерігали, або тих дій, що вони робили, а також про умови проведення даних дій. У них може бути отримана інформація про кількість продуктів, що відпускаються, товарів, кількість сплачених їм грошей, наявність у споживачів чеків, кількість і якість закуплених товарів, про направлення товарів на дослідження і под. Вони можуть описати прикмети продавців, касирів та ін.

2. **Громадяни, службові особи, які зробили повідомлення і заяви, що стали приводом і містили підстави до порушення кримінальної справи** (ревізори, відвідувачі, кухарі та ін.). Цю групу свідків встановлюють за первинними матеріалами, відповідно до яких порушено кримінальну справу. Такі особи можуть дати пояснення по факту зловживань, порушень, про результати аналізу продуктів тощо.

3. **Відвідувачі, клієнти підприємств, ідалень, ресторанів та інші особи, у яких для підприємств одержували продукти, товари і под.** Для виявлення осіб даної групи має значення вивчення книги скарг і пропозицій, аналіз листів і заяв працівників. Крім того, доцільно опитати працівників прилеглих установ, організацій тощо. У процесі допиту осіб цієї категорії необхідно з'ясувати наступне: на підставі чого свідок зробив

висновок про недоброякісність їжі, кому ще відомо про це, яку суму винагороди вимагав від них злочинець, у яких відносинах він перебував з такою особою, чи звертали вони увагу посадових, матеріально-відповідальних осіб на подібні порушення, як реагували на це останні. Такі свідки можуть дати показання про недовкладення окремих компонентів у готові блюда, про відсутність окремих елементів у комплекті товару, про конкретні порушення правил торгівлі щодо них та ін. У таких осіб з'ясовують: чи вибивали їм при купівлі товарів чеки; чи не давали їм раніше вибиті чеки; чи не купували вони товари, продукцію на складах, у підсобних приміщеннях; чи не сплачували гроші працівникам цих ділянок підприємства, організації; чи склалися які-небудь документи, ким вони підписувалися, і, чи підписувалися взагалі; які ознаки, на думку свідка, характеризують випущений у продаж товар як недоброякісний, нестандартний або некомплектний.

**4. Керівники підприємств, установ, організацій (директори, керівники підприємств, а також особи, призначені на посади замість притягнутих до відповідальності).** У свідків цієї групи обов'язково з'ясовують їхні повноваження, функціональні обов'язки, характер їхньої роботи, періодичність перевірок на підприємстві, заходи, вжиті по виявлених порушеннях, скаргах відвідувачів, причини подібних зловживань, питання про підписання будь-яких документів, про особу, що дала дозвіл на випуск у продаж недоброякісного товару тощо. Слідчому при допиті таких свідків необхідно пам'ятати, що це зацікавлені особи, і щоб уникнути судового процесу, вони будуть намагатися вплинути на хід розслідування на користь підозрюваного, дати йому позитивну характеристику або, навпаки, показати себе з кращого боку й активно викривати підозрюваного. За необхідністю, доцільно консультуватися у фахівців. Використання знань спеціалістів по справах про злочини, пов'язані з порушенням прав споживачів, обумовлено їх особливостями та специфікою. Тому слідчий може залучити спеціалістів: товарознавців (якщо потрібні консультації про умови зберігання товару, вимоги до упакування, про якість, комплектність товару, джерело його походження тощо), бухгалтерів (якщо потрібні знання бухгалтерського обліку, оформлення операцій з матеріальними цінностями і т. д.), технологів (якщо потрібні знання щодо технологічного процесу на підприємстві), техніків (щодо роботи відповідного обладнання, апаратів та ін.).

**5. Особи, які мали відношення до оброблення продуктів, транспортування, реалізації товарів, продукції тощо.** Це в основному працівники того підприємства, де вчинено злочин, а також підприємств, що мали торговельні, виробничі зв'язки з ним. Це можуть бути особи, які: здійснювали переробку сировини, готування їжі (кухарі, допоміжний персонал та ін.); мали відношення до складання документів, що відбивають певні операції; зберігали або відпускали товар (наприклад, комірники, завідувачі складів, баз, касири), що виконували вантажно-транспортні роботи (вантажники, водії автомашин тощо); продавали продукцію (кухарі-роздавачі, офіціанти, буфетниці та ін.). У таких осіб з'ясовують питання: коли надійшли до них товарно-матеріальні цінності, які до них додавалися документи, чи були вони взагалі; хто давав розпорядження щодо збереження товарно-матеріальних цінностей і скільки вони зберігалися, кому були відпущені і за наявності яких документів; чи витрачались товарно-матеріальні цінності без документального оформлення; який був порядок одержання товарно-матеріальних цінностей на виробництві та хто був відповідальний за це; чи витрачались продукти за нормою при готуванні їжі, чи допускалися відступи від технології приготування їжі та чим вони викликалися, з чієї вказівки здійснювалися; чи були випадки фальсифікації окремих продуктів, яким способом вони робилися, чи не було фактів продажу продуктів з підсобних приміщень, кухонь, минаючи касу. В осіб, що виконували вантажно-транспортні роботи,

з'ясовується обсяг роботи, що постійно ними виконується які товари, продукти вони вантажили, перевозили; куди, від кого одержували завдання на проведення зазначених робіт; які були в наявності документи, чи відповідали найменування товарів (зазначені в документах), їхня кількість і асортимент найменуванню, кількості й асортименту перевезених товарів та ін. Вони могли звернути увагу на часту появу в службових кабінетах незнайомих осіб, їхні розмови з підозрюваним, спільні поїздки та ін. Проте серед подібних свідків можуть виявитися і такі, котрі мають особисту неприязнь до підозрюваного або, навпаки, є його друзями, тому до їх показань необхідно ставитися критично.

**6. Бухгалтери, працівники баз, а також родичі, близькі знайомі, сусіди злочинців, співробітники, колеги.** Їх допитують в основному про особу злочинця, спосіб його життя, стосунки з іншими працівниками, про його доходи, витрати, придбання та ін. Допитаними як свідки можуть бути також працівники санітарно-епідеміологічних станцій (вони можуть надати матеріал про заходи, вжиті щодо порушення санітарних правил збереження продовольчих товарів, про скарги, що надійшли від населення, про псування продуктів); співробітники поліклінік, лікарень, куди зверталися хворі з ознаками харчового отруєння (за їхніми відомостями можна встановити характер і причини отруєння).

Виявлення і допит свідків на початковому етапі розслідування злочинів має важливе значення, оскільки по розгляданій категорії злочинів саме на початковому етапі розслідування можливе виявлення з достатньою повнотою осіб, які можуть повідомити слідству необхідні відомості. До того ж показання свідків, допитаних на початковому етапі розслідування, нерідко сприяють найшвидшому встановленню способів вчинення злочинів, викриттю підозрюваних у них, а також виявленню інших фактичних обставин, необхідних для подальшого висування версій у справі. Характер дій, спрямованих на виявлення свідків на початковому етапі розслідування, залежить насамперед від умов збирання матеріалів, що стали підставою до порушення кримінальної справи. У цьому зв'язку розрізняють справи про злочини, порушені:

- а) за оперативно-розшуковими заходами, у зв'язку із затриманням працівників підприємств, установ, організацій по гарячих слідах, а також за заявами громадян, про які злочинці непоінформовані;
- б) за матеріалами ревізій, інвентаризацій, контрольних перевірок, про що відомо злочинцям.

З урахуванням цього поділу і здійснюють допит свідків.

Свідки з числа працівників самих підприємств, організацій установ, як правило, відомі з оперативно-розшукових заходів. Такі свідки можуть при допиті вказати на інших осіб, які володіють необхідною інформацією. Свідки можуть бути встановлені при збиранні і вивченні відповідних документів. Слідчий повинен ретельно вивчити відповідні матеріали, одержані в результаті оперативно-розшукових заходів, і з урахуванням добутих відомостей він разом з працівником підрозділу Державної служби боротьби з економічною злочинністю (ДСБЕЗ) планує проведення заходів щодо виявлення свідків. Аналогічно здійснюється планування слідчих і розшукових дій щодо виявлення і допиту свідків у разі порушення кримінальних справ за заявами громадян, про які злочинці не поінформовані. Необхідні дані про свідків нерідко є і в заявах громадян. Що ж до виявлення свідків по справах, порушуваних у зв'язку із затриманням працівників підприємств, установ, організацій по «гарячих» слідах, то свідки по розглянутих справах можуть бути виявлені серед відвідувачів, працівників таких підприємств, установ, організацій.



Матеріали ревізій, інвентаризацій і контрольних перевірок, що слугували підставою для порушення кримінальної справи про злочин, пов'язаний з порушенням прав споживачів, містять дані про осіб, які проводили зазначені заходи; відомості про деяких працівників підприємств, установ, організацій, що перевіряються. Іноді виникає необхідність допитати ревізора, якщо матеріал, що став підставою до порушення кримінальної справи, не дає необхідної інформації (наприклад, про способи вчинення і приховування злочину, про характер відсутніх цінностей). Ревізори можуть також повідомити інформацію про присутність при перевірці відповідних фахівців, про досліджені документи, поведінку працівників під час перевірки підприємств. При допиті осіб, які брали участь у контрольних перевірках, нерідко встановлюються свідки з числа відвідувачів, працівників закладу, що можуть повідомити про факти реалізації фальсифікованих товарів, обдурювання, обважування, обмірювання покупців.

У осіб, що проводили ревізію, інвентаризацію, контрольну закупку, з'ясовують відомості, що цікавлять слідчого: чи були при проведенні відповідних заходів дотримані необхідні вимоги, забезпечені права тих, кого ревізували, чи всі документи досліджені, чи правильно зроблені висновки, чи підтверджені вони відповідними документами, доказами, чи не варто провести додаткову ревізію. Необхідно пам'ятати при допиті свідків, що останні можуть перебувати у хороших стосунках зі злочинцями.

Складність становлять допити родичів підозрюваного, обвинуваченого. Їхні показання не завжди відповідають дійсності. Вони або вигороджують підозрюваного, обвинуваченого, або не хочуть втратити джерело отримання коштів.

Інші особи також можуть давати неправдиві показання з корисливої або іншої особистої зацікавленості, між ними і родичами підозрюваного, обвинуваченого може існувати змова.

Існує група свідків, що допомагає підозрюваному, обвинуваченому легалізувати всі проведені операції, що укладає фіктивні угоди обміну, дарування та ін. Такими свідками можуть бути друзі, колеги підозрюваного, обвинуваченого, і як правило, вони є особами з хорошою репутацією і можливостями для проведення подібних дій. Це обов'язково має враховуватися слідчим при підготовці і проведенні допитів.

Тактичні прийоми проведення допиту підозрюваного обирають залежно від слідчої ситуації: слідчий може застосувати і пред'явлення доказів, і оголошення показань інших осіб, і методи переконання, постановку деталізуючих, нагадуючих, контрольних запитань тощо. Якщо підозрюваний дає правдиві показання, завдання слідчого полягає в уточненні цих відомостей, максимальній деталізації показань та ін. Якщо ж він дає неправдиві показання, то необхідно вжити заходів для викриття неправди: роз'яснити положення кримінально-процесуального законодавства про обставини, що пом'якшують вину, деталізувати його показання (продумати всі свої показання підозрюваний не може), провести повторні допити з тих самих обставин, пред'явити письмові і речові докази: документи, складені ним, аналізи їжі, висновки експертиз (наприклад, санітарно-харчової, кулінарно-технологічної, бухгалтерської), акти документальної ревізії, показання свідків, інших осіб тощо. Якщо при допиті можуть бути порушені питання, що вимагають спеціальних знань, необхідно запросити на допит фахівця.

На початку допиту підозрюваного допитують про обставини, що стали підставою для його затримання або обрання щодо нього запобіжного заходу. У ході допиту підозрюваного у вчиненні злочину, пов'язаного з порушенням прав споживачів, з'ясовуються різні обставини: порядок обліку, звіту, організації виробництва на підприємстві, дані про особу

підозрюваного, способи вчинення (прийоми, операції, що складають підготовчу діяльність, та ін.), інформація про інших осіб, що брали участь у вчиненні злочину, про роль кожної з них, з'ясовується, хто здійснював конкретні злочинні операції, які оформлялися документи, причини й умови, що сприяли вчиненню злочину, недоліки в господарсько-організаційній діяльності, обліку і звітності підприємства, організації і под. Так, при обмані споживачів з'ясовуються питання про спосіб вчинення злочину (обмірювання, обважування, обдурювання, перевищення встановлених відпускних цін у торговельних підприємствах тощо), про підготовчі дії підозрюваного (наприклад, виготовлення нестандартних гир, розведення водою напоїв, підігрів напоїв з метою збільшення їхнього обсягу), про мотиви злочинця, кількість товарів, що надійшли за накладними; чи супроводжувалося здійснення яких-небудь операцій складанням документів, які дії були розпочаті з приховування злочину (знищення документів, укриття речових доказів, фальсифікація об'єктів огляду і т. д.), які обставини сприяли вчиненню злочину, яку посаду підозрюваний обіймає на підприємстві, особисті стосунки підозрюваного з потерпілим, одноосібно він учиняв злочин або у змові групою осіб, його освіта, вік.

При випуску або реалізації недоброякісної продукції слідчий повинен з'ясувати відомості щодо поінформованості підозрюваного про випуск у продаж недоброякісних, нестандартних або некомплектних товарів; мотиви, якими він керувався, погоджуючись на випуск або реалізацію таких товарів; обставини, що сприяли вчиненню такого злочину, інші питання, що підлягають доказуванню. При фальсифікації вимірювальних засобів з'ясовують питання, що стосуються способу вчинення злочину (виготовлення, перероблення, збуту фальсифікованих вимірювальних засобів), обстановки вчинення злочину, мотивів, обставин, що сприяли його вчиненню, інші необхідні питання.

Отже, допит — це слідча дія, яка потребує певної підготовки для її проведення й передбачає комплекс тактичних прийомів залежно від ситуації допиту та слідчих ситуацій.

Для ефективного вирішення завдань допиту у справах категорії, що розглядається, слід чітко визначити його особливості, зокрема предмет допиту, окреслити коло осіб, які підлягають допиту у справі. Важливим є процес виявлення свідків у справі, що розслідують.

Врахування викладених вище позицій допоможе підвищити ефективність допиту у справах, пов'язаних із порушенням прав споживачів, з огляду на його особливу доказову і тактичну значущість, а також знайти своє відображення у тактиці проведення даної слідчої дії, усунути характерні процесуальні й тактичні помилки.

### Список використаної літератури

1. Александров Г. Н. Борьба с обмериванием и обвешиванием потребителей. — М.: Юриздат, 1948. — 28 с.
2. Занин А. В. Проблемы расследования и предупреждения выпуска недоброкачественной, нестандартной и некомплектной продукции: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Саратов, 1981. — 19 с.
3. Ковалев А. Д. Расследование выпуска недоброкачественной или нестандартной пищевой продукции: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Л., 1988. — 20 с.
4. Михайлянц А. Г. Вопросы борьбы с обманом покупателей. — Ташкент, 1971. — 73 с.
5. Сенчик Н. А. Расследование и предупреждение преступлений в торговле: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Киев. гос. ун-т. — К., 1973. — 38 с.
6. Пчелкин В. Д. Проблемы методики расследования хищений в кондитерской промышленности: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Харьков, 1986. — 19 с.
7. Титов П. Е. Расследование выпуска в продажу недоброкачественных, нестандартных и некомплектных товаров / Под ред. И. М. Лузгина. — М.: НИИРИО, 1966. — 16 с.
8. Томилина В. Методика расследования дел об обмеривании, обвешивании и других формах обмана потребителей: Учеб. пособие для студ. — Свердловск, 1958. — 67 с.

УДК 343.575 : 614.256

**Н.Н. Космина**, *начальник отдела Научно-исследовательского экспертно-криминалистического центра при УМВД Украины в Харьковской области*

## **ПРОФИЛАКТИЧЕСКИЕ МЕРЫ ПО ВЫЯВЛЕНИЮ И ПРЕДОТВРАЩЕНИЮ ХИЩЕНИЙ НАРКОТИКОВ ИЗ МЕДИЦИНСКИХ УЧРЕЖДЕНИЙ**

Рассмотрены типичные способы хищений наркотических средств из медицинских учреждений, а также предложены меры по выявлению и профилактике подобных преступлений.

*Ключевые слова:* наркотические вещества, хищения, медицинская документация, препараты, рецепт.

Основными организациями, которые используют медицинские препараты, содержащие наркотические вещества, являются медицинские учреждения. Хищения наркотических веществ из лечебно-профилактических учреждений становятся возможными в основном из-за невыполнения предписанных правил хранения, учета и использования наркотических веществ, недостаточного контроля за выполнением этих правил со стороны вышестоящих организаций здравоохранения, а также правоохранительных органов. Условия, способствующие хищениям, скрываются в подборе и расстановке кадров, имеющих доступ к хранению, выдаче и использованию наркотиков, в недостатках оперативного обслуживания медицинских учреждений. Но основной причиной является несоблюдение соответствующих правил хранения, отпуска и использования наркотических веществ.

Остановимся подробнее на способах хищения наркотических средств, совершаемых в стационарных больницах. Обычно в стационарах похищается небольшое количество наркотических веществ, но такие хищения могут носить постоянный, систематический характер. Хищения наркотиков мелкими партиями могут совершаться как одним лицом, так и группой лиц по предварительному сговору. Хищения «в одиночку», как правило, совершаются средним и младшим медицинским персоналом, а групповые хищения — медицинским персоналом в сговоре с врачом. Это объясняется тем, что, хотя врачу медицинские препараты малодоступны, однако основную массу медицинской документации (непосредственное назначение наркотиков) ведет именно врач. Раздачу наркотических препаратов, инъекции больным проводят медицинские сестры.

Как правило, основной запас наркотических препаратов хранится в сейфе у старшей медицинской сестры. Запас наркотических средств исчисляется по нормативам и потребностям данного медицинского учреждения. Небольшие запасы (не более чем на трое суток) выдаются на сестринский пост для раздачи больным. На посту возможны систематические хищения по 1—2 ампулы в смену. Обычно хищение маскируется заменой наркотического препарата другим. Например, вместо промедола больному вводят анальгин, положенные 3—5 уколов заменяют на 1—2, уменьшают дозу препарата, т.е. вместо 2—4 см<sup>3</sup> вводят 1—2, или разбавляют дозу дистиллированной

водой.

Наркотические средства должны храниться в сейфах или металлических шкафах, прикрепленных к полу. Комнаты и сейфы, в которых хранятся наркотики, должны быть оборудованы световой и звуковой сигнализацией. На окнах комнат устанавливаются решетки, а двери обиваются железом. По окончании работы сейфы и металлические шкафы запираются и опечатываются или пломбируются. Ключи от сейфов, печать и пломбы хранятся у руководителя учреждения или лиц, уполномоченных на то приказом по учреждению.

При анализе медицинской документации следует учитывать следующие особенности. Основным документом на больного является история болезни, которую заполняет лечащий врач. Каждое назначение наркотического препарата должно фиксироваться в истории болезни с указанием даты назначения, наименования препарата, его дозировки и количества инъекций, капель или таблеток, а также обоснование такого назначения. Существует лист врачебных назначений, который пишется для медицинской сестры. В нем указывается наименование препарата, дозировка и число дней, в течение которых больной должен принимать препарат. На посту у медсестры имеется также специальная тетрадь, где отмечается расход сильнодействующих и наркотических препаратов с указанием конкретных больных, номер истории болезни, дозировка и дата введения препарата.

В медицинских учреждениях работа с лекарственными препаратами обычно поставлена так, что сами врачи доступа к препаратам не имеют, а выписывают, назначают и оценивают результат их действия на пациентов. Непосредственно с препаратами имеют дело фельдшеры, медсестры, т.е. средний медицинский персонал. Этим и объясняется наиболее частое число хищений препаратов именно медицинскими сестрами.

В хирургии и реанимации, в силу специфики работы, введение лекарств больным могут проводить врачи, но только в наиболее тяжелых случаях и не систематически. Если при проверке таких отделений выясняется, что какой-либо врач вводит больным наркотические вещества самостоятельно, отстраняя от этого медицинский персонал, такого врача можно заподозрить в хищении наркотических препаратов.

Если в стационарных больницах хищение наркотических препаратов достаточно затруднено и при проверке его легче выявить, то в поликлиниках похитить наркотические вещества значительно проще. В самой поликлинике наркотических веществ хранится небольшое количество и находятся они, как правило, в процедурном кабинете. Учет и хранение в таких кабинетах осуществляется так же, как и в стационаре. Основная же масса наркотиков приобретается в аптеках самими больными по рецептам, выписываемым в поликлинике. Именно в этом звене и имеются наибольшие возможности для хищения наркотических препаратов. Сотрудникам милиции следует знать, что выпиской занимается участковый врач как основное лицо, имеющее доступ к наркотическим препаратам. Поэтому на каждое медицинское учреждение (а в поликлиниках в особенности) необходимо иметь списки лиц, которые имеют доступ к наркотическим препаратам, а также образцы их почерков, личной печати и всех паспортных данных.

Лекарства, содержащие наркотические средства, изготавливаются и отпускаются аптеками только по рецептам, оформленным в соответствии со следующими правилами:

1. Рецепты на наркотические средства имеют право выписывать только врачи, работающие в лечебно-профилактических учреждениях. Практикующим врачам

запрещено выписывать такие рецепты частным образом.

2. Наркотические средства выписываются на специальных бланках, установленных Министерством здравоохранения Украины.

3. Ежеквартально комиссией, назначенной приказом руководителя учреждения, производится проверка состояния учета и расходования бланков по учреждению, целесообразности назначения лечащими врачами наркотических средств.

4. Рецепт на наркотическое средство выписывается врачом, подписавшим его.

5. Учет рецептурных бланков на наркотические средства в лечебных учреждениях ведется в специальном журнале.

6. Рецепты на наркотические и приравненные к ним лекарственные средства действительны для однократного отпуска лекарства.

7. Рецепты и требования, по которым были отпущены наркотические средства, подлежащие предметно-количественному учету, остаются в аптеке и сохраняются в течение трех лет, а рецепты на наркотические и приравненные к ним лекарственные средства, не подлежащие предметно-количественному учету, остаются в аптеке и сохраняются в течение одного года.

Для проверки порядка хранения наркотических средств и соблюдения необходимых правил в аптеках, аптечных складах, научно-исследовательских институтах необходимо привлечение эксперта-фармацевта, который может дать соответствующую консультацию оперативным работникам о наркотических веществах, а также о правилах их хранения и отпуска.

Таким образом, в поликлиниках происходит хищение не столько самих наркотических препаратов, сколько документации для их получения в аптеках. Необходимо знать, что практически все наркотические препараты выписываются на специальных бланках. Каждый бланк розового цвета, имеет номер и серию. На бланке указываются данные больного, диагноз, возраст, а также фамилия врача, выписавшего рецепт, его личная печать и штамп медицинского учреждения. (Лишь небольшое число препаратов, относящихся к списку наркотических, выписываются на рецептурных бланках обычного цвета, но с соблюдением тех же правил. Это препараты, содержащие кодеин и эфедрин, который наркоманами кустарным способом превращается в наркотик эфедрон.) Бланки розового цвета врачи получают в небольших количествах под роспись и личную ответственность. Выписывать препараты больным они могут как в поликлинике, так и непосредственно на дому у больного по вызову или при обходе. В любом случае об этом делается отметка в амбулаторной карте больного.

Кроме того, указанные больные и вся касающаяся их документация подлежит особому контролю и учету со стороны главного врача и других вышестоящих инстанций. Поэтому необходимо иметь списки данных больных и периодически проводить их сверку с поликлиникой. Дело в том, что данная категория больных имеет высокую смертность, и препараты на длительное время им, как правило, не назначаются. При проверке таких больных на дому, особенно в случае их смерти, часто выявляются нарушения в расходовании наркотических препаратов. Остаток препарата, порой довольно значительный, должен быть сдан в аптеку или медицинское учреждение родственниками больного, что часто не выполняется (адреса таких больных могут находиться под контролем преступных элементов, которые скупают оставшиеся лекарства). Контроль за этим должен проводить врач, который выписывал препарат. Однако зачастую по различным причинам контроль либо формален, либо вовсе отсутствует. Со стороны врачей часто отмечаются факты небрежного ведения медицинской документации и

хранения рецептурных бланков, их потери и «списания» для своих родных и знакомых.

Нередко для облегчения и упрощения своей работы врачи поликлиник доверяют выписку рецептов и работу с ними медицинским сестрам, что недопустимо. Молодые, начинающие врачи нередко заполняют рецептурные бланки заранее и затем вписывают фамилию больного. Часто врачи, получив рецептурные бланки, доверяют медицинским сестрам не только поставить печать и штамп медицинского учреждения, но и личную печать врача. Простампованные таким образом рецептурные бланки иногда хранятся в доступных местах и не подвергаются должному учету, что способствует их хищению и передаче преступным элементам. Не заполненный рецептурный бланк с печатями лечебного учреждения и врача на «черном рынке» стоит дорого, что провоцирует медработников на их хищение и продажу. Это касается в основном простых рецептурных бланков, на которых выписываются наркотические средства типа кодеина. Специальные розовые бланки похитить значительно труднее, поскольку учет за ними ведется более строгий.

Выявлять нарушения отпуска и назначения наркотических средств значительно труднее в поликлиниках. В цепи «врач — медсестра — аптека—больной» задействовано большое количество лиц. Здесь имеется много возможностей для утечки наркотиков или документации на их получение. При отсутствии оперативной информации такие нарушения обычно выявляются при проверке аптечных учреждений. В ходе проверки аптеки необходимо скрупулезно проверять хранящиеся в аптеке рецепты за тот или иной промежуток времени. Следует обращать внимание на большое количество рецептов на наркотические вещества, выписываемые врачом на разных больных или на одного и того же больного. При необходимости в дальнейшем можно проверить карты этих больных в поликлинике и опросить самих больных.

При выявлении поддельных рецептов следует не только обращать внимание на признаки, позволяющие предположить об их подделке, нужно еще знать, на что обращать внимание. Так, при хищении бланков наркоманы часто заполняют их достаточно грамотно, подделывают подпись врача вполне умело, выписывают наркотики на разных лиц, с различными адресами, часто просят заполнить рецептурный бланк других людей, чтобы отличался почерк. Поэтому следует сопоставить информацию, получаемую при проверке данной аптеки с информацией о проведенной ранее проверке других аптек.

При изъятии в аптеке, больнице или другом медицинском учреждении рецептов на получение содержащих наркотики лекарственных средств необходимо также выяснить:

- 1) соответствует ли рецептурный бланк установленной для этого форме;
- 2) имеет ли рецепт все необходимые для него реквизиты;
- 3) соответствует ли оттиск штампа и печати на рецепте штампу и печати медицинского учреждения, от имени которого он выписан;
- 4) правильно ли оформлен рецепт: правильно ли написано название подлежащего отпуску лекарства; написано ли оно на латинском языке; соблюдена ли установленная последовательность размещения текста рецепта; соответствуют ли установленным нормам количество выписанных в одном рецепте наркотических веществ или сильнодействующих лекарств; имеет ли право врач, от имени которого рецепт выписан, выписывать обозначенный в рецепте препарат;
- 5) нет ли признаков подделки подписей, штампа, печати, других реквизитов рецепта. Осмотр рецептов и выявление признаков его подделки производит специалист-криминалист с участием специалиста-фармацевта.

Особенно настороженно нужно относиться к рецептам из других регионов и областей, а также медицинских учреждений, расположенных в том же городе, но в другом районе или в другом населенном пункте. Как правило, каждое медицинское учреждение закреплено за определенной аптекой. Наркоманы, зная это, стараются приобретать наркотики по поддельным рецептам небольшими партиями в различных аптеках, чтобы меньше бросаться в глаза. Но при комплексной проверке нескольких аптек подобная практика обращает на себя внимание, и такие нарушения легко выявляются.

Типичные признаки для отбора рецептов на дополнительное исследование следующие:

- небрежное заполнение рецептов с неравномерным наклоном и размером букв в записях, которые могли быть исполнены в необычном психофизическом состоянии;
- тщательно выполненные рецепты с замедленным темпом исполнения рукописных записей;
- несколько рецептов, выполненные одним почерком, но от имени разных врачей;
- несколько рецептов, выполненные разными почерками, но от имени одного врача;
- грубые ошибки в написании названия лекарств на латинском языке (встречаются русские буквы) или лекарство выписано на русском языке;
- несоответствие содержания условных обозначений записям в рецепте;
- превышение нормы отпуска препаратов (их дозировки);
- отсутствие необходимых оттисков штампов, печатей, подписей;
- несоответствие содержания оттиска штампа и печати;
- несоответствие фамилии в оттиске личной печати и записи фамилии врача;
- подписи и записи выполнены разными красителями;
- несоответствие специализации лечебного учреждения назначению выписанного лекарства;
- признаки технической подделки (например, обводка текста, дописки, исправления, подчистки, залитые и замазанные записи, расплывы красителя, ломкость бумаги, нарушение защитной сетки, рисовка букв и их элементов в оттисках штампов и печатей);
- отсутствие записи номера истории болезни;
- отсутствие записи возраста больного;
- отсутствие инициалов больного;
- отсутствие срока действительности рецепта;
- неразборчиво выполненные записи;
- неразборчивость оттисков штампов и печатей;
- неправильная запись на латинском языке;
- нарушение последовательности написания основного лекарственного вещества и ингредиентов;
- несоответствие личных печатей врачей установленному образцу;
- записи выполнены поверх оттисков штампов и печатей.

Необходимо четко представлять себе закономерности, присущие тому или иному способу хищения наркотических препаратов. Знание способов хищения необходимо для планирования и проведения эффективной профилактической работы. Оно позволяет учитывать слабые места в производственном цикле, системе охраны, организации учета и контроля, а также используемые расхитителями каналы, по которым происходит утечка лекарственных и наркотических препаратов.

# ВПРОВАДЖЕННЯ ПЕРЕДОВОГО ДОСВІДУ ЕКСПЕРТНОЇ ПРАКТИКИ

УДК 343.1 (44)

**В.С. Печніков**, *заступник начальника  
Державного науково-дослідного  
експертно-криміналістичного центру МВС  
України*

## ЕКСПЕРТНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОСУДДЯ У ФРАНЦІЇ

Наприкінці вересня — початку жовтня 2004 р. на запрошення аташе з питань внутрішньої безпеки Посольства Франції в Україні для вивчення організації роботи криміналістичних лабораторій й обміну досвідом з питань техніко-криміналістичного та експертного забезпечення розкриття і розслідування злочинів Францію відвідала делегація працівників експертної служби МВС України.

Відпрацювання запропонованої французькою стороною програми відбувалося на базі Центру науково-технічної поліції (дислокується в м. Ліон з 1995 р.). Програма передбачала ознайомлення з організацією судово-експертного і техніко-криміналістичного забезпечення правоохоронної діяльності, функціонування банків даних криміналістичної інформації та лабораторних досліджень.

### **Систему експертного забезпечення правосуддя Франції складають:**

- науково-технічна поліція;
- криміналістична лабораторія жандармерії;
- приватні лабораторії.

Провідне місце належить науково-технічній поліції, яка функціонує в блоці кримінальної поліції МВС Франції. Судово-експертні установи в системі Міністерства юстиції Франції не функціонують.

Структурними підрозділами науково-технічної поліції є 5 лабораторій, що перебувають у містах Париж, Лілль, Ліон, Марсель, Тулуза, а також 20 регіональних представництв.

Організаційно-методичне забезпечення діяльності науково-технічної поліції здійснює Центр науково-технічної поліції, який підпорядковується Головному управлінню кримінальної поліції МВС Франції.

Окремого законодавчого акта, який би визначав основи судово-експертної діяльності у Франції, немає. Відповідні норми визначені кримінальним законом.



За основними напрямками діяльності науково-технічна поліція поділяється на такі функціональні підрозділи:

- науково-технічна кримінальна поліція;
- підрозділи, що забезпечують функціонування банків даних криміналістичної інформації (бази даних ДНК-профілів, бази відбитків пальців рук, бази даних про злочини і злочинців);
- криміналістичні лабораторії.

Підрозділи науково-технічної кримінальної поліції функціонують на місцевому рівні (приблизно 12 тис. агентів кримінальної поліції, або близько 10 % загальної чисельності поліції), основними функціями яких є огляд місця події, пошук, виявлення, вилучення і пакування речових доказів, фотофіксація обстановки місця події, складання схеми (це — по суті функції техніка-криміналіста експертної служби МВС України).

При фотофіксації обстановки місця події перевага надається цифровій техніці (проведення відеозапису не практикується, хоча, на думку українських фахівців, така практика не є виправданою), фото виготовляють і віддають офіцеру, який проводить розслідування, безпосередньо на місці події, що, безперечно, є позитивною практикою.

Огляд місця події провадять 2 спеціаліста за спеціальною технологією, яка базується на використанні загальноприйнятих методів криміналістики. Середня тривалість огляду — 5 год. Для відпрацювання порядку дій на місці події, навичок з пошуку та фіксації доказів використовують спеціальні полігони, один з яких було продемонстровано (двокімнатна квартира з обстановкою події, що характерна для вбивства).

Заслужують на увагу заходи, що вживають з метою забезпечення умов для збереження обстановки місця події і речових доказів, а саме:

- обмежують доступ сторонніх осіб, а також інших учасників слідчої дії до закінчення роботи спеціалістів шляхом позначення меж місця події спеціальною стрічкою (хоча проблема приборкання «активності» інших правоохоронців існує);
- спеціалісти працюють в спеціальних одноразових комбінезонах, шапочці, рукавичках;
- нікому не дозволяють користуватися телефоном, поки не буде виявлено і знято відбитки пальців рук тощо.

Дуже простою і надійною в застосуванні є методика фіксації та вилучення слідів пальців рук, яка базується на використанні клейкої стрічки і білого паперу.

Значне місце під час розкриття злочинів належить використанню банків даних криміналістичної інформації, які постійно розвиваються і удосконалюються, технічно і кадрово зміцнюються.

Безпосередньо в Центрі науково-технічної поліції функціонують такі національні банки даних криміналістичної інформації.

**Автоматизована дактилоскопічна інформаційно-пошукова система (АДІПС)**, банк даних якої становить 1,9 млн дактилокарт осіб, які вчинили злочини або підозрюються в їх вчиненні, а також 190 тис. слідів пальців рук, вилучених з місць нерозкритих злочинів.

У 2003 р. здійснено 79 тис. ідентифікаційних перевірок, за 13 % перевірок ідентифіковані особи. З числа ідентифікованих близько 30 % осіб, які вчинили злочини раніше, однак яскраво вираженої спеціалізації злочинної діяльності не спостерігається.

Базу даних обслуговує близько 40 працівників, робота яких організована в 4 зміни з 7.00 до 00.30 (за необхідності час роботи може бути подовжено).

АДІПС забезпечує перевірку за схемою «дактилокарта — дактилокарта» приблизно за 2 хв, перевірка слідів за базою даних триває 1—3 год. Зміст дактилокарти забезпечує досить високу інформативність і багатоваріантність пошуку.

Кожна дактилокарта має індивідуальний код, який виконується у вигляді штрихового коду, що наклеюється на дактилокарту. Крім відбитків усіх пальців лівої і правої руки, а також їх контрольних відбитків та установчих даних на особу (прізвище, ім'я, дата і місце народження, місце проживання), дактилокарта містить інформацію про батьків, дружину (чоловіка), місце затримання, код злочину, код фотографій (на зворотньому боці дактилокарти наклеюють 3 фото особи — в анфас, профіль, півоберта), зовнішні дані (зріст, маса, волосся, очі і т.ін.), особливі прикмети. Дактилокарти скануються (оригінали зберігаються в окремому сховищі), у подальшому прив'язка дактилокарти до особи здійснюється лише через номер коду.

Заслугує на увагу організація технологічного процесу оброблення дактилокарт, який складається з кількох етапів.

**I етап.** Здійснюється первинне оброблення дактилокарт, введення до бази установчих даних. З метою виключення помилок паралельно одну дактилокарту обробляють два працівника. Введення здійснюється цивільним персоналом, у разі збігу подальшу перевірку проводить офіцер. При цьому до бази даних вводять додаткову інформацію (щодо злочинів, до яких був причетний фігурант).

**II етап.** Здійснюється оброблення інформації (дактилокарт), за якою не отримано збігу на першому етапі. Процес оброблення полягає в скануванні дактилокарти, відправленні її до бази даних, порівнянні за визначеними характеристиками.

Порівнюють за 12 загальними ознаками, збіг яких є підставою для висновку щодо ідентифікації.

Слід (відбиток пальця руки) кодується в автоматичному режимі шляхом визначення характерних точок (залежно від наявності й якості ознак кількість характерних точок може налічувати до 100), характер геометричної побудови яких і є основою для ідентифікації. АДІПС визначає і вказує стрілками точки, геометрична побудова яких при порівнянні має накладатися.

**III етап.** Вивчення (дослідження) слідів пальців рук вірогідних кандидатів, кількість яких може сягати 100. Система під візуальним контролем оператора здійснює вибірку за визначеними характерними точками.

Якщо слід, за яким провадять перевірку, поганої якості, то перевірку здійснюють за відбитками 10 пальців.

Робота із забезпечення функціонування банку дактилоскопічної інформації здійснюється за принципом спеціалізації персоналу — на кожному з етапів працює окрема бригада.

Результати перевірки (дослідження) оформлюють окремою справою, до якої вміщують фотозображення слідів із зазначенням ознак та характерних точок, а також перебіг та результат дослідження. Про результати інформують ініціатора.

**Банк ДНК-профілів** формують з ДНК-профілів осіб, які вчинили злочини (засуджених); на поточний період складається з 30 тис. ДНК-профілів.

Правовою основою функціонування банку є відповідний закон, прийнятий у 1998 р. До закону 18 березня 2003 р. внесено зміни, що розширюють сферу використання ДНК — передбачено відбір ДНК-профілів у осіб, яких підозрюють у вчиненні злочинів,

а також створення бази ДНК, виділених з об'єктів біологічного походження, вилучених на місці вчинення злочину.

Банк ДНК-профілів обслуговує окремий підрозділ чисельністю 27 осіб (з перспективою збільшення чисельності персоналу до 43 осіб у зв'язку із збільшенням об'ємів ДНК-профілів).

Перевірка отриманих ДНК-профілів по банку даних триває від 24 до 72 год. Про результати перевірки повідомляється тільки у письмовій формі (допускається передача відповідної інформації факсом).

Виділення ДНК-профілів здійснюють 5 лабораторій науково-технічної поліції, лабораторія жандармерії, декілька приватних лабораторій (основні лабораторії: лабораторія Центру науково-технічної поліції в м. Ліоні та лабораторія жандармерії), які направляють до національного банку ДНК коди виділених ДНК-профілів (зразки ДНК зберігаються в підрозділах жандармерії у спеціальних сховищах).

Для виділення ДНК-профілів використовується слина, що відбирається окремо з лівої та правої щік і наноситься методом змочування на спеціальний папір, прикріплений до своєрідної картки (вона має свій індивідуальний номер), на яку наносяться відбитки вказівних пальців лівої і правої руки відповідно, а також вказуються місце, дата. Відбір слини здійснюється на місці злочину або в поліцейському підрозділі спеціалістом чи офіцером поліції.

За клопотанням офіцера поліції, що розслідує злочин, експертизу призначає суд, який доручає її проведення лабораторії відповідного профілю на свій розсуд. За результатами експертизи до банку ДНК направляється інформація про виділений профіль, а офіцеру поліції — результат експертизи.

Перевірки по базі ДНК можуть проводитися і на місцевому рівні (у профільних лабораторіях), але офіційно визнаються лише результати перевірки по Національному банку ДНК-профілів.

Висновок експертизи ДНК ґрунтується на результатах лабораторних досліджень і перевірок по банку даних (по суті, експерт оцінює результат перевірки за банком даних ДНК-профілів).

Середня тривалість дослідження слини з метою виділення ДНК — близько 6 год. ДНК-профілі направляються до банку даних факсимільним зв'язком, електронною поштою, нарочним, але, в основному, через єдину мережу, яка вже створена.

Порівняння кожного ДНК-профілю здійснюється за всім масивом банку даних. Вартість одного дослідження методом ДНК-аналізу у приватній лабораторії становить 450 євро.

**Національна база по злочинах і злочинцях** як інформаційна система (CANONGE) функціонує близько 10 років (з 50-х років відповідна інформація накопичувалася у вигляді паперових документів за принципом ручної картотеки). Базою користується 960 підрозділів поліції (це єдина база даних, якою можуть користуватися всі поліцейські, але з обов'язковою фіксацією користувача і його коду).

Правовою основою функціонування бази даних є закон 1978 р., який удосконалено в 2004 р.

База даних зосереджує інформацію щодо 2 млн осіб. Масив бази даних формується на основі оброблення спеціальних карт, які оформляються (заповнюються) державними службовцями й офіцерами місцевих підрозділів. Відомості, що вносяться до бази даних (прізвище, ім'я, дата народження, вид злочину, інформація про потерпілих, антропологічні дані, особливі прикмети: татування,

родимі плями, словесний портрет, стаття, етнічне походження, прізвиська тощо), забезпечують багатоваріантність перевірок (виборок). Вибірка може здійснюватися за ім'ям матері, місцем народження, адресою проживання, номеру телефону і т.д.

За результатами виборки заповнюється спеціальний бланк, який направляють ініціатору.

Останнім часом до банку даних вміщують фотографії злочинців у 3-х ракурсах (анфас, профіль, півоберта), які теж вносять до спеціального бланку вибірки. Кожна фотографія має індивідуальний номер, за ним можна визначити департамент, який вів кримінальну справу, вид злочину.

Поліція і жандармерія мають окремі інформаційні системи про злочини і злочинців, які в перспективі планується об'єднати.

Інформаційна база про злочини і злочинців є складовою частиною (підсистемою) Центрального банку даних (м. Париж), до якого входять інформаційні підсистеми про осіб, що розшукуються поліцією; осіб, які розшукуються по певному виду злочинів; осіб, що зникли без вісті; невпізнані трупи; крадіжки; міжнародну злочинність тощо.

Функціонування Центрального банку даних забезпечує окремий підрозділ, із санкції якого здійснюється доступ до інформаційної системи і який має декілька рівнів доступу (повне і часткове прочитання інформації; додаткова інформація, якою можна користуватися з дозволу служби, що цю інформацію надала; нульовий варіант доступу до інформації).

### **Криміналістичні лабораторії Центру науково-технічної поліції**

**Сектор балістичної, трасологічної і ґрунтознавчої експертизи**, в основному, спеціалізується на роботі з об'єктами балістичного походження.

В якості автоматизованої ідентифікаційної системи використовується власна розробка, яка в цілому задовольняє користувачів. Однак в перспективі планується придбати систему IBIS (виробництва Канади), що обумовлено не стільки бажанням Центру (стримуючим фактором є надто висока вартість системи — близько \$ 950 000), скільки вимогами партнерів по Раді Європи (майже всі європейські країни використовують саме АІПС IBIS).

Середня річна кількість позитивних результатів за ідентифікаційними дослідженнями становить близько 10.

**Лабораторія ДНК-аналізу** найбільш велика за кількістю персоналу (22 працівника, з них 2 фахівці оформляють результати експертизи) і приміщень (22).

Приміщення лабораторії розподілені як за функціональним призначенням (кімната для попереднього огляду об'єктів дослідження, виявлення місць розташування об'єктів біологічного походження на речах, одязі тощо; сушильня, кімнати пробопідготовки, підготовки реактивів тощо), так і за об'єктами досліджень — кров, слина, сперма, волосся, інші об'єкти досліджуються в окремих приміщеннях.

**Лабораторія з дослідження наркотиків** щорічно досліджує 3—4 тис. зразків, проводить близько 1100 експертиз по кримінальних справах.

Найпоширенішими об'єктами досліджень є гашиш, кокаїн, таблетки «екстазі». Макова соломка досліджується дуже рідко, неактуальним є й дослідження прекурсорів, оскільки наркотичні засоби у Франції не виробляються. Технічне оснащення (6 хроматографів, з них 5 газових) дає змогу одночасно досліджувати 530 проб.

Основне завдання, яке вирішується дослідженнями — ідентифікація зразків. Питання щодо походження наркотичних засобів перед експертами не ставиться, що пояснюється доброю обізнаністю щодо джерел і каналів поставки наркотиків до Франції в розрізі певних їх видів.

Лабораторія забезпечує ведення бази даних по вилучених наркотиках (використовують її й інші лабораторії — поліцейські і жандармерії), в якій зосереджується інформація по кримінальній справі, відомості про тип наркотика, місце вилучення, дату вилучення, складові частини наркотику, а також фотографії наркотиків (наприклад, таблеток «екстазі» у 3-х ракурсах).

**Лабораторія по дослідженню продуктів пожежі і вибуху** спеціалізується на дослідженні продуктів горіння методами хроматографії і спектроскопії з метою встановлення їх складу (в тому числі нафтопродуктів).

Продукти вибуху досліджуються методом хроматографічного тестування з метою встановлення їхнього складу. Також вирішуються питання щодо встановлення способу ініціювання вибуху.

**Фізико-хімічна лабораторія** спеціалізується на дослідженні слідів пострілу, що залишаються на одязі й тілі людини.

Для зазначених досліджень використовують електронний мікроскоп (виробництво Японії, вартість 250 000 євро), який дає змогу здійснювати аналіз зразка в автоматизованому режимі, що забезпечує візуалізацію графічного зображення зразка, на якому позначаються частки, що входять до складу пулі, а також частки пороху. Крім цього, в табличному варіанті подають інформацію по складових, які входять до складу об'єкта дослідження.

Мікроскоп ефективно використовують і при дослідженнях мікроволокон.

**Токсикологічна лабораторія** спеціалізується на дослідженні крові, сечі, волосся, вмісту шлунка з метою визначення наявності в організмі людини алкоголю, наркотиків, амфетамінів, отруюючих речовин методами хроматографії.

Крім зазначених, у центрі функціонують й інші лабораторії (технічної експертизи документів, фоноскопична, комп'ютерно-технічна), окремий підрозділ досліджує інформацію, що передається каналами мобільного зв'язку.

# НАУКОВЕ ЖИТТЯ

## Рецензія

### ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ

Побудова правової демократичної держави неможлива без глибокого і всебічного дослідження процесів, які відбуваються в житті суспільства. Зміцнення правопорядку і законності вимагає приведення у відповідність потреб правозастосовчої практики, які формуються правовим і криміналістичним засобами її забезпечення. Тому з впевненістю можна констатувати, що опублікування монографії Є.Д.Лук'янчикова «Методологічні засади інформаційного забезпечення розслідування злочинів» (К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2005. — 360 с.) є своєчасним.

Робота складається з чотирьох розділів і починається з дослідження питань про поняття і структуру досудового провадження, в межах якого і відбувається інформаційне забезпечення. Зазначається, що досудове провадження охоплює діяльність у стадії порушення кримінальної справи й досудового розслідування (раніше — попереднього розслідування). Досудове розслідування здійснюється у двох формах: дізнання і досудового слідства. Аналізуються думки науковців щодо стадій та етапів досудового провадження. Автор правильно приєднується до тих науковців, які вважають недостатньо точною назву першої стадії кримінального процесу. Дійсно, акцентування у назві лише одного з можливих процесуальних рішень не дає змоги повністю розкрити її сутність і зміст діяльності. Щоб понятійний апарат адекватно характеризував провадження за заявами та повідомленнями про злочин, автор пропонує назву даної стадії «дослідче провадження». На його думку, це буде вказувати, по-перше, на її місце в системі стадій кримінального судочинства, по-друге, підкреслювати правовий характер діяльності з перевірки заяв і повідомлень про злочини (с. 25).

Не залишено поза увагою питання щодо місця слідчого апарату в умовах реформування кримінально-процесуального законодавства та структури правоохоронних органів України. Зроблено висновок, що перебування слідства у будь-якому відомстві обумовлює його управління тими самими адміністративними методами, що й інших служб правоохоронних органів, що, зважаючи на особливий процесуальний статус слідчого, не можливо визнати прийнятним, оскільки залишає його процесуальну незалежність ілюзорною (с. 20).

Аналізуючи засоби збирання інформації під час перевірки заяв і повідомлень про злочини, звертається увага на їх правову обмеженість. На основі дослідження та узагальнення результатів практики пропонується дозволити на цій стадії кримінального процесу проводити усі види огляду, освідування та експертизи, якщо це потрібно для з'ясування підстав для порушення кримінальної справи (с. 26—27).

На нашу думку, така пропозиція, незважаючи на підтримку практиків, потребує подальшого опрацювання та стриманішого підходу до розв'язання. Кожна стадія кримінального процесу має свої специфічні завдання і методи для її вирішення. Не слід переносити на перевірку заяв і повідомлень про злочини завдання стадії досудового розслідування. У правоохоронних органах на даний час склалася

відповідна практика перевірки заяв і повідомлень про злочини, яка, звичайно, потребує свого удосконалення, але не за рахунок змішування діяльності на цих стадіях. Використання спеціальних знань може відбуватися не лише у формі проведення судової експертизи, що сьогодні спостерігається на практиці.

Неможливо не погодитися, що єдиним джерелом інформації про подію злочину є його сліди. Автор правильно зазначає, що сліди є результатом взаємодії і відображуються в матеріальному середовищі. Тому розподіл їх на матеріальні й ідеальні є досить умовним. Усі сліди є матеріальними. Навіть, коли йдеться про інформацію, що зберігається в пам'яті людини, варто говорити про її відображення (психофізіологічне) в матеріальному середовищі, яким у даному разі виступає мозок людини (с. 53).

Заслуговує на увагу запропонована автором класифікація інформації на групи та підстави для цього. Якщо критерієм класифікації інформації обрано порядок (форму) та засоби її збирання, то достатньо правомірно й обґрунтовано називати її процесуальною або не процесуальною. До процесуальної належатиме вся інформація, яку зібрано в порядку, передбаченому Кримінально-процесуальним кодексом. Насамперед це інформація, що становить сутність, зміст судових доказів, але не вичерпується ними.

Критерієм розподілу інформації на доказову та орієнтуючу обрано її властивість своєю сутністю підтверджувати або спростовувати будь-які події або явища. Говорити про доказовий або орієнтуючий характер інформації абстрактно, безвідносно до факту, який нею встановлюється, буде не зовсім вірним. Завжди треба уточнювати, відносно яких обставин у справі інформація має доказовий або орієнтуючий характер. На цій підставі робиться слушний висновок, що вживання терміна «доказова інформація» припустимо для тих випадків, коли треба підкреслити її характер і відношення до обставин, які встановлюються під час досудового розслідування або оперативно-розшукової діяльності, і не замінювати ним поняття «докази». Кожне з цих понять має свій зміст і конкретне значення (с. 94 — 97).

Другий розділ роботи присвячено аналізу засобів інформаційного забезпечення розслідування. Дослідивши наявні в теорії кримінального процесу та криміналістики підходи до визначення, яке розглядається в роботі, автор формулює власне бачення з цього питання. Засоби інформаційного забезпечення пропонується розглядати у двох аспектах. По-перше, це передбачені законом дії, які здійснюються в кримінально-процесуальній або оперативно-розшуковій формі й дають змогу забезпечувати інформацією пізнавальну діяльність у процесі розкриття злочину. По-друге, це знаряддя (інструментарій), яке застосовують в межах передбачених дій для підвищення їх ефективності й забезпечення результативності. До даної групи засобів автор відносить не тільки механізми і пристрої, а й розроблений криміналістикою інструментарій пізнавальної діяльності — криміналістичні прийоми і рекомендації. Підтримуючи думку автора про існування оперативно-розшукової форми інформаційного забезпечення, зауважимо, що це питання є недостатньо дослідженим як в криміналістиці, так і в теорії оперативно-розшукової діяльності. Воно очікує подальших конкретних досліджень науковців у галузі теорії оперативно-розшукової діяльності. Останнім часом трапляються ґрунтовні дослідження проблем оперативно-розшукового права і оперативно-розшукового процесу, що безумовно спонукає до розроблення проблем оперативно-розшукової форми (с. 118 — 122).

На підставі дослідження стану інформаційного забезпечення розслідування зроблено правильний висновок, що він не повною мірою відповідає сучасному стану і

характеру злочинності та вимогам практики. Загрозливий характер злочинності, і особливо її організованих форм, активна протидія розслідуванню злочинів спонукають науковців і практиків до пошуку новітніх засобів виявлення слідів злочину і вилучення з них інформації. Автором пропонуються напрями підвищення удосконалення засобів інформаційного забезпечення в досудових стадіях кримінального процесу. В стадії перевірки заяв і повідомлень про злочини пропонується розширити можливості використання спеціальних знань у різних формах, дозволити проведення окремих слідчих дій, коли без цього неможливо встановити підстави для прийняття обґрунтованого рішення, надати результатам окремих дій з перевірки заяв і повідомлень процесуального статусу доказів.

Розглядаючи слідчі дії як інформаційно-пізнавальний процес спілкування слідчого з його учасниками, важливе місце серед тактичних прийомів автор відводить тим, які ґрунтуються на досягненнях науки психології, оскільки науковці встановленню психологічного контакту з учасниками слідчих дій не надають достатньої уваги. У більшості праць з цього питання увагу акцентують на встановленні психологічного контакту слідчого з учасниками вербальних слідчих дій (свідком, потерпілим, підозрюваним, обвинуваченим). Але зазначені процесуальні особи можуть бути учасниками й невербальних слідчих дій. Встановлення й підтримання з ними психологічного контакту набуває не меншого значення, ніж при провадженні перших. З цього робиться висновок, що встановлення психологічного контакту, як систему цілеспрямованих дій, притаманно не лише допиту або вербальним слідчим діям, а й всій кримінально-процесуальній діяльності. Психологічний контакт є обов'язковою умовою успішного й ефективного проведення будь-якої слідчої дії. Тому слідчий усією своєю діяльністю має створювати відповідну обстановку, доводити до учасників слідчої дії необхідну інформацію, впливати на їхню свідомість (с. 198 — 202).

Відмітивши загрозливий характер злочинності й активну протидію розслідуванню, автор не уникає розгляду дискусійних питань щодо окремих тактичних прийомів її подолання. Зокрема це стосується тих, застосування яких може бути неправильно оцінене протидіючою стороною, що призведе до небажаних з її боку наслідків. Поділяючи думку автора щодо доцільності і можливості застосування таких прийомів, зазначимо що дана проблема потребує подальших досліджень науковців, а в ряді випадків вирішення на законодавчому рівні. Оскільки застосування тих або тих прийомів може тягти кримінальну відповідальність осіб, які їх застосовували, вони мають бути чітко визначені в законі. Якщо в інших галузях може застосовуватися аналогія, то в кримінальному праві дії, які визнаються злочином, мають бути чітко і недвозначно визначені. Тільки за таких умов можна сподіватися на активне застосування слідчими прийомів, що сприяють підвищенню результативності роботи, але можуть бути неправильно сприйняті й оцінені протидіючою стороною.

Робота Є.Д. Лук'янчикова, без сумніву, заслуговує на позитивну оцінку. Рекомендації автора щодо застосування правових норм та криміналістичних прийомів для виявлення джерел інформації про подію злочину, роботу з ними для вилучення інформації і формування судових доказів допоможе запобігти можливим помилкам у процесі розкриття і розслідування злочинів.

Монографія буде корисною не тільки практикам, курсантам, слухачам і студентам, а й приверне увагу вчених, які цікавляться комплексом порушених автором проблем.

**А.В. Іщенко**, доктор юридичних наук

**В.К. Весельський**, кандидат юридичних наук



## **Международная научно-практическая конференция по вопросам дактилоскопии**

С 29 сентября по 1 октября 2004 года Государственным научно-исследовательским экспертно-криминалистическим центром (ГНИЭКЦ) МВД Украины проведена Международная научно-практическая конференция «Использование дактилоскопической информации в раскрытии и расследовании преступлений: проблемы и пути совершенствования». В работе конференции приняли участие ведущие ученые страны в области уголовного процесса, криминалистики и судебной экспертизы, специалисты ведомственной системы образования, научно-исследовательских экспертных учреждений системы Министерства юстиции Украины, сотрудники экспертной, других служб и подразделений органов внутренних дел Украины, экспертных подразделений министерств внутренних дел России, Молдавии, Польши.

На конференции обсуждались вопросы: современного состояния и перспективы развития дактилоскопии как науки; методического обеспечения дактилоскопической экспертизы; совершенствования правового обеспечения дактилоскопической регистрации; организационные и правовые вопросы функционирования дактилоскопических учетов органов внутренних дел Украины и организации взаимодействия служб и подразделений.

В рамках проведения конференции состоялась выставка: криминалистической техники с участием отечественных и зарубежных производителей физико-химических материалов и специальной техники для выявления, изъятия и фиксации следов рук; разработчиков программного обеспечения для автоматизации дактилоскопических учетов; приборной базы для автоматизации процесса дактилоскопической регистрации и др.

Один из дней конференции был посвящен проведению практических занятий в физико-химической лаборатории отдела дактилоскопической экспертизы ГНИЭКЦ. Во время занятий демонстрировались методы выявления и фиксации следов рук, апробированные сотрудниками отдела по результатам участия в научно-практическом семинаре «Визуализационная техника в дактилоскопии», состоявшемся в рамках международного сотрудничества в г. Легионово (Польша).

По итогам проведения конференции планируется издать сборник материалов и приняты рекомендации.

### **РЕКОМЕНДАЦИИ**

#### **Международной научно-практической конференции «Использование дактилоскопической информации в раскрытии и расследовании преступлений: проблемы и пути совершенствования»**

Эффективность борьбы с преступностью в Украине, как свидетельствует практика, во многом зависит от наличия научно обоснованных средств и методов, а также криминалистических и специальных знаний, которые в этих целях используются.

Достижения науки и техники при раскрытии и расследовании преступлений начали

применяются с тех пор, когда при расследовании преступлений, в частности убийств и нанесения телесных повреждений, стали использовать специальные знания приглашенных для этого сведущих людей, которые способствовали решению сложных ситуационных вопросов. В России первые случаи привлечения сведущих лиц для участия в отдельных следственных действиях (осмотр места происшествия и др.) относятся к началу XVII ст. В основном, это были лица, обладающие знаниями в области медицины и выявления подделок документов.

Следует отметить и иную деятельность в области уголовного судопроизводства, связанную вначале с клеймением (калечением) преступников, а затем с антропометрической регистрацией их, разработкой и внедрением методов дактилоскопических исследований, использованием методов фотографирования лиц и предметов (конец XIX в.). Ныне в арсенале криминалистической регистрации имеются современные достижения науки и техники в области судебной фотографии, дактилоскопии, акустики, медицины, почерковедения, баллистики и т.д.

Стремительное развитие человеческого общества требовало изменений во всех сферах его деятельности, в том числе и в уголовном судопроизводстве.

В Украине 100 лет тому назад Георгием Михайловичем Рудым, начальником сыскной части при розыском отделении Киевской городской полиции, было создано первое в Украине да и на территории Российской империи дактилоскопическое бюро, которое начало применять методы криминалистической регистрации (ведение журнального, фотографического и дактилоскопического учетов).

Время, прошедшее с тех пор, свидетельствует о том, что использование дактилоскопических методов для установления личности преступника, человека, который не может сообщить о себе в силу своей психической или физической несостоятельности, неопознанного трупа, актуально и сегодня.

Сегодня при осмотрах мест совершения преступлений в Украине в 50 % случаев изымаются следы рук, поэтому значительную часть от общего количества проводимых сотрудниками экспертной службы МВД Украины экспертиз и составляют дактилоскопические (около 40 %).

Только в 2004 г. с помощью дактилоскопических исследований следов рук, выявленных на различных объектах, установлено свыше 4300 лиц, причастных к совершению преступлений, в том числе убийств, тяжких телесных повреждений, грабежей и разбоев, краж имущества и иных видов собственности. Большинство преступлений (около 90 %), по которым объектами судебных идентификационных экспертиз были следы рук, совершены в условиях неочевидности, свыше 65 % — в прошлые годы. Кроме того, с помощью дактилоскопического учета установлены личности свыше 1440 ранее неопознанных трупов.

На конференции обсужден комплекс проблемных вопросов, связанных с теоретическими положениями применения специальных знаний в области дактилоскопии; тактики и методики выявления, фиксации и изъятия информации дактилоскопического происхождения при проведении следственных действий; проведением дактилоскопических экспертиз; правовым обеспечением криминалистической регистрации, в частности дактилоскопической; функционированием дактилоскопических учетов. С учетом новых задач, стоящих перед правоохранительными органами по расследованию преступлений, в том числе в области дактилоскопии, решения которых требует практика, участники конференции считают необходимым:

1. В научных исследованиях придавать первостепенное значение совершенствованию форм взаимодействия коллективов научно-исследовательских криминалистических учреждений и практических органов расследования в обобщении практики использования отображений следов рук и применения средств криминалистической техники при производстве осмотров мест происшествий и других следственных действий в целях повышения их эффективности.

2. На основе международного опыта разработать предложения по совершенствованию и внедрению новаций в практику дактилоскопической и иных видов регистрации в целях расширения возможностей профилактики и расследования преступлений.

3. Продолжить практику разработки и апробации новых, совершенствования имеющихся методов выявления, фиксации и изъятия следов рук с дальнейшим внедрением их в практическую деятельность подразделений экспертной службы.

4. Провести экспериментальные исследования влияния естественных и искусственных факторов на механизм следообразования, возможности выявления следов рук после такого влияния для разработки методических рекомендаций об использовании полученных результатов в следственной и экспертной практике.

5. Разработать алгоритм последовательности применения апробированных методов выявления отображений следов рук на часто встречающихся в практике поверхностях в целях их рационального использования как при осмотре места происшествия, так и в лабораторных условиях.

6. Обобщить международный опыт составления документации, которая формируется в ходе проведения осмотра места происшествия, в части выявления, фиксации, изъятия и упаковки следовой информации для повышения эффективности ее использования при расследовании преступлений.

7. Подготовить методическое пособие по дактилоскопии.

8. Разработать методику проведения дактилоскопической экспертизы.

9. Подготовить каталог технического инструментария для выявления следов рук.

10. Разработать методические рекомендации по совершенствованию розыска без вести пропавших, установления личностей неопознанных трупов с помощью криминалистических учетов органов внутренних дел.

11. Совместно с сотрудниками ЭКЦ МВД Российской Федерации разработать формы и способы обмена электронной дактилоскопической информацией для решения вопроса оперативности раскрытия преступлений путем проведения проверок по автоматизированным банкам данных.

**Оргкомитет**

## СПІЛЬНА КОНФЕРЕНЦІЯ

Нещодавно відбулася спільна конференція прокурорів-криміналістів, працівників карного розшуку, судово-експертних установ Міністерства внутрішніх справ, Міністерства охорони здоров'я та Міністерства юстиції України. Основним лейтмотивом конференції стало обговорення проблемних питань взаємодії різних відомств при розслідуванні та розкритті тяжких злочинів проти особи.

Про значимість події свідчить склад учасників конференції: заступник Генерального прокурора України В.М.Шокін, заступник міністра внутрішніх справ генерал-полковник міліції П.В.Коляда, начальник Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України генерал-лейтенант міліції І.П.Красюк, головний судово-медичний експерт Міністерства охорони здоров'я Ю.П. Шупік, директор Київського науково-дослідного інституту судових експертиз А.В. Круть та ін.

Актуальним питанням міжвідомчої взаємодії з техніко-криміналістичного та експертного забезпечення розкриття і розслідування злочинів та шляхам їх подолання було присвячено доповідь П.В.Коляди, який наголосив на тому, що підвищення ефективності розкриття злочинів багато в чому залежить від злагодженої роботи працівників різних відомств. Значну увагу на конференції було приділено питанням: правового регулювання та методичного забезпечення судово-експертної діяльності в Україні — важливого чинника формування науково обгрунтованої доказової бази; тактики і методики розслідування злочинів минулих років; пошуку шляхів розв'язання існуючих проблем.

Безумовно, підсумки конференції стануть поштовхом для реалізації конкретних організаційно-практичних дій як органічних кроків до втілення запропонованих думок і ідей, удосконалення професійних контактів працівників різних відомств, що сприятиме подальшому поглибленню тенденцій щодо підвищення якості і результативності правоохоронної діяльності, спрямованої на захист життя і здоров'я людей.

***Редколегія***

## ДО УВАГИ АВТОРІВ!

1. До публікації приймаються наукові праці (статті, аналітичні огляди та інші наукові матеріали), написані українською або російською мовою, що відзначаються високим науковим та навчально-методичним рівнем їх підготовки, містять глибокий самостійний аналіз сучасних проблем розвитку в галузі криміналістики, законодавства, законотворчості, шляхів боротьби зі злочинністю тощо. **Звертаємо особливу увагу** авторів, що наукові праці мають бути оформлені відповідно до вимог міждержавних і державних стандартів. Потрібну інформацію можна одержати із таких стандартів: ГОСТ 7.1 — 84, ГОСТ 7.5 — 88, ДСТУ 3582 — 97, ГОСТ 7.12 — 93, ГОСТ 7.11 — 78 та постанови президії ВАК України від 15.01.2003 №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України».

2. До друку прийматимуться наукові праці, на які є дві рецензії і які раніше ніде не друкувалися.

3. Авторські оригінали проходять обов'язкове рецензування членами редакційної колегії.

4. Оригінал наукової праці надається на дискеті в форматі doc (Word), шрифт Times New Roman Сур, розмір кегля 14, без графічних зображень, із копією (роздруком) на папері формату А4.

Рисунки до наукової праці виконують на білому папері формату А4 чорним фарбником в одному примірнику. Графічна інформація в електронному вигляді має бути виконана у векторному редакторі Adobe Illustrator або Corel Draw.

Можна додавати фотографії на фотопапері мінімальним розміром 9x13 см або в електронному вигляді, які мають бути скановані з оригіналу, з роздільною здатністю 150 — 300 пікселів/дюйм і збережені в форматі Adobe Photoshop (PSD) або TIFF (у крайньому випадку JPEG). На звороті зазначають номер фотографії (рисунок) та назву статті. На полях копії оригіналу вказують місце розміщення фотографії (рисунок).

Таблиці надають у форматі MS Word (rtf).

5. Обсяг наукової праці має становити не менше 5 сторінок формату А4 тексту (1700 — 1800 знаків на сторінці).

6. До авторського оригіналу додають **авторську довідку**: найменування статті, індекс УДК; анотацію до статті (приблизно на 50 слів) та 4—5 ключових слів; прізвище, ім'я та по батькові (повністю) автора (-ів); повну назву установи, в якій працює автор (-и) та повну назву посади, яку він обіймає; контактний телефон; кількість таблиць, ілюстрацій, літературних джерел.

7. Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за добір, точність наведених фактів, цитат, власних імен та інших відомостей.

8. Зміни тексту та скорочення, що не впливають на зміст матеріалу, а також перейменування міністерств, установ, відомств тощо редакція вносить без попереднього узгодження з автором.

9. У разі недодержання перелічених вимог підготовки наукової праці редакція залишає за собою право її не розглядати.

10. Під час передруку матеріалів посилання на «Криміналістичний вісник» обов'язкове.

**Редколегія**

Наукове видання

*ДЕРЖАВНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ  
ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ЦЕНТР  
МВС УКРАЇНИ*

*НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ*

# **КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ВІСНИК**

*Науково-практичний збірник*

Виходить 2 рази на рік  
Заснований у 2003 р.

**№ 1 (3), 2005**

Свідоцтво про реєстрацію, видане Державним комітетом телебачення і радіомовлення України, від 12.08.2003 серія KB №7713

За зміст матеріалів і достовірність фактів, цитат, назв, дат та прізвищ відповідає автор. Матеріали не повертаються. При передруку посилання на «Криміналістичний вісник» обов'язкове.

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого РА «Чайка»

Редактор доц. *М.С. Хойнацький*

Коректор *Ю. Меркулова*

Комп'ютерна верстка *А. Маймула*

Підп. до друку 02.06.2005

Формат 70x100/16

Папір оф. №1. Гарнітура *Pragmatica* Офс. друк.

Ум. друк. арк. 14,90. Обл.-вид. арк. 11,55.

Тираж 500 пр. Зам. №

Адреса редакції: вул. Велика Окружна, 4, м. Київ, 03134, Україна

Тел.: (044) 273-53-65, 273-53-66, факс: (044) 405-74-69

e-mail: [dndekc@centrmia.gov.ua](mailto:dndekc@centrmia.gov.ua) <http://dndekc.centrmia.gov.ua>

# ДЛЯ НОТАТОК

---

**ДЛЯ НОТАТОК**

---